

VU Research Portal

Het huis en de regels van het denken

de Mare, H.

2003

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

de Mare, H. (2003). *Het huis en de regels van het denken: Een cultuurhistorisch onderzoek naar het werk van Simon Stevin, Jacob Cats en Pieter de Hoogh*. [, Vrije Universiteit Amsterdam].

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

HOOFDSTUK 3

JACOB CATS EN HET EERVOL HUISBEDRIJF

Ick weet een seker huys, daer twee gehoude lieden
 Sich vieren over-hant, en soete gunste bieden;
     Want schoon daer rijst verschil ontrent het huysbedrijf,
     Men siet'er geen gepruyl, men hoort'er geen gekijf:
 Wat elders heeft de kracht een korsel hoofd te wetten,
 Dat kan een eerbaer volck in stilte nedersetten;
     Want schoon daer iet ontstaet dat d'een of d'ander spijt,
     Men spaert'et altemael tot op een ander tijt:
 En als het vinnigh bloet ter neder is gesoncken,
 En dat het boos geswel ten lesten is gesloncken,
     Soo daeght de man het wijf, het wijf ontbiet den man,
     Daer niemant van het huys haer sien of hooren kan;
 Daer gaet het boeckjen op: men gaet'er overwegen
 Hoe dat aen alle kant de saecken sijn gelegen,
     Men stelt'et in beraet al wat er yder schort,
     En wie sijn plichten doet, en wieder blijft te kort:
 En, als na rijp beraet de feyl is uyt-gevonden,
 Soo wort die schuldigh is met reden in-gebonden,
     Met reden aengehaelt, en dapper overhaelt,
     Om dat hy van den wegh der liefden is gedwaelt;
 Die moet van stonden aen en eer de rechters scheyden,
 Beloven op een nieu sijn herte soo te leyden,
     Dat alle wrevel-sucht, en korsel onverstant
     Sy met een staege sorgh gehouden in den bant.
 Daer gaen de lieven heen met vastgestelde sinnen
 Geen spijt of hevigh bloet op hen te laten winnen;
     En, tot een vast gemerck van soo te willen doen,
     Soo wort het vredenbont versegelt met een soen.
 Ick prijse dit gebruyck, en stont het my te wenschen,
 Ick gunde dit beleyt aen alderhande menschen;
     Want soo in yder huys dit wierde na gedaen,
     Ick meyne voor gewis het souder beter gaen.

Jacob Cats, 'Vrouwe', in: *Houwelick* (1625) 1712, dl. I, p. 338.

3.1. Introductie. De ordening van het huisbedrijf

De ‘literair- en cultuurhistorische’ betekenis van Jacob Cats kan moeilijk worden overschat, schrijft Hans Luijten (1996) in de introductie op zijn studie-uitgave van *Sinne- en minnebeelden*.¹ Luijten waardeert dit werk dan ook als een ‘invloedrijke ethica waarin over de meest uiteenlopende zaken zinvolle gedachten en wijze lessen zijn te vinden.’² Cats houdt zich bezig met thema’s als liefde en seks de verhoudingen binnen het huwelijk, de opvoeding der jeugd, ziekte, sterven en de dood. De menselijke figuren zijn zeer divers, want ze omvatten jong en oud, arm en rijk, man, vrouw en kind. Met haar combinatie van erotische, maatschappelijke en religieuze inzichten doet deze ethica in Cats’ emblemen haar werk. Enerzijds zetten de emblemen aan tot de reflectie over het menselijk gedrag en anderzijds bieden ze handelingsnormen aan. ‘Keer op keer gebeurt dit in de *Sinne- en minnebeelden* aan de hand van analogieën tussen enerzijds voorvallen in de natuur of het leven van alledag, en anderzijds wenselijk of onwenselijk gedrag van de mens. Via onderwerpen en voorbeelden die deels zijn bedacht en deels gevonden, biedt de bundel een uitgebreide zedenleer’, aldus de conclusie van Luijten.³ Veel van de door hem genoemde aspecten zijn ook van toepassing op het *Houwelick* (1625).⁴ Cats spreidt daarin eenzelfde overweldigende aandacht ten toon voor onderwerpen die het leven in den brede betreffen. Tegelijk bespeelt hij in dit geschrift literaire en poëtische conventies en voorziet hij het werk van beeldmateriaal.

Een treffend voorbeeld daarvan is het voorgaande citaat, waarin Cats zijn beschrijving van een goed huwelijk geeft. Beide echtelieden wijden zich aan elkaar, ze schenken elkaar genegenheid, ze luisteren naar elkaar en sturen elkaar bij. De wrevel die soms opduikt, de boosheid die oplaait, het geschreeuw en gepruil als het huishouden niet volgens de regels verloopt, dat alles wordt ter wille van de lieve vrede gesust. Het verstand zegeviert, ieder doet zijn plicht en blijft op het uitgestippelde pad. Een dergelijk huwelijk is prijzenswaardig vindt Cats. Zou een ieder zich eraan houden, dan kwam dat alle huizen ten goede. In feite stemt hij in deze opvattingen over het huwelijk met vele tijdgenoten overeen. Daar getuigt hij ook zelf van. Voorafgaand aan genoemd citaat wijst hij naar *De Christiana conjugatio* van Desiderius Erasmus (1469-1536).⁵ En elders noemt hij Juan Luis Vives’ *De institutione feminae christianae* (1523).⁶ Cats’ uitspraken over de vrouw, over het meisje of over het gezin passen in de matrimoniale traditie die met Erasmus’ *De laude matrimonii declamatio* (1518) een aanvang neemt.⁷ Vanaf dat moment wordt de positie van de vrouw als echtgenote, als huisvrouw en als moeder door de christelijk humanistische geleerden in positieve zin gewaardeerd. Men staat dan ook een opvoeding van het jonge meisje voor, zij het dat deze aan haar toekomstige huiselijke taken is gerelateerd.⁸ Hieruit zou men kunnen

opmaken dat Cats' opvattingen over het huis vrijwel samenvallen met die over een goed huwelijk. Maar die conclusie is al te voorbarig zoals nog zal blijken.

Het vraagstuk van de vroegmoderne matrimoniale moraal waarin huwelijk, huis en huisvrouw gepropageerd worden is niet meer weg te denken uit het hedendaagse historische en literatuurhistorische debat.⁹ Voor dit hoofdstuk wil ik me tot een drietal zienswijzen beperken. Ten eerste is er een sociale geschiedschrijving van onderwerpen als gezin en huwelijk, vrouw, arbeid en seksualiteit, kind en opvoeding. Deze studies leggen de nadruk op de vraag hoezeer en op welke wijze de christelijk-humanistische overtuigingen in de dagelijkse praktijk hebben doorgewerkt.¹⁰ Beginnend met een schets van het denken over het te behandelen onderwerp, toetst men vervolgens de invloed van dat denken aan de historische realiteit. Over de aard van die invloed wordt vanzelfsprekend niet altijd hetzelfde gedacht. Zo wees de historica Els Kloek op forse verschillen in de waardering van het protestantisme. 'Sommigen menen dat het protestantisme de patriarchale macht van de huisvader en daarmee de liefdeloze en hiërarchische verhoudingen binnen het gezin heeft verstrekt, anderen daarentegen stellen dat de protestantse waardering voor de huwelijkse staat een aanzet is geweest tot het moderne, liefdevolle huwelijk zoals dat zich in de loop van de Nieuwe Tijd zou hebben ontwikkeld.'¹¹ Maar in beide gevallen wordt de strekking van een bepaalde denkwijze begrepen vanuit de alledaagse realiteit.

Het is dan ook gangbaar geworden de toename aan matrimoniale geschriften te verbinden met gewijzigde socio-culturele omstandigheden. Daarbij worden zowel de verstedelijking vanaf de twaalfde en dertiende eeuw, als de opkomst van de burgerij en het daarmee toenemende belang van een goed geordend huishouden als belangrijke factoren gezien. Pleij wijst er terecht op dat de opvatting over orde in huis deels overgenomen is uit de kloostercultuur en voorts is ontleend aan 'antieke instructies over de inrichting van het huishouden'.¹² 'Deze gang van zaken is nog goed af te lezen uit de ook in het Nederlands vanaf de veertiende eeuw wijdverspreide tekst *Hoe men dat huysghesinne regieren sal*, blijkens de drukgeschiedenis gretig geabsorbeerd door de stad.' Ook de opwaardering van het huwelijk als kerkelijk sacrament (en daarmee een opwaardering van de seksualiteit) wordt als verklaring voor de vele matrimoniale geschriften genoemd. De Kerk achtte sinds Augustinus het huwelijk vooral vanwege de seksualiteit een minder volmaakte staat dan het celibaat. Vanwege de voortplanting is de seksualiteit (binnen het huwelijk) getolereerd en wordt de band tussen vrouw en man als één van de huwelijksgoederen (*bonum matrimonialia*) opgevat.¹³ Van Eupen verwijst naar de herziening van deze opvatting zoals deze is verwoord in het vijftiende-eeuwse werk 'Het prijzenswaardig leven van de gehuwden' van de Roermondse Karthuizermonnik Dionysius.¹⁴ Reeds eerder (1373) schreef de uit Deventer afkomstige Geert Grote *De Matrimonio* ('Over het Huwelijk'), een retorisch opgezet traktaat in briefvorm.¹⁵ Hoe belangrijk dergelijke socio-culturele

factoren ook zijn, toch is hun invloed op conceptuele en literaire ontwikkelingen – zoals Pleij, Spies, Van Eupen en Van Oostrom hebben laten zien – vaak minder direct.

Een tweede benadering vindt men dan ook in literatuurhistorische studies. Deze leggen meer nadruk op de samenstelling van het matrimoniaale gedachtegoed. Op basis daarvan stelt men de vraag naar de doorwerking van dit denken in de tekstproductie van later datum. Of de vraag naar welke invloed dit denken had op de status, het werk en het beeld van de geleerde vrouw, zoals Anna Maria van Schurman, Anna Roemers Visscher of Johanna Coomans.¹⁶ De literatuurhistorica Marijke Spies, die meerdere malen over dit onderwerp heeft gepubliceerd, wijst erop dat er in de literatuurgeschiedschrijving verschillende gewichten worden toegekend aan de vroegmoderne huwelijksmoraal en aan de plaats van schrijfsters.¹⁷ ‘Vanuit het ideaal van het burgerlijk gezin, zoals dat zich tot voor kort onwrikbaar in onze cultuur genesteld scheen te hebben, zijn de opvattingen van Erasmus, Vives, Cats, Van Beverwijk en Anna Maria van Schurman zeker progressief geweest. Het ideaal van vrouw en moeder heeft het beeld van de werkende vrouw eeuwenlang weggedrongen uit het bewustzijn van de gezeten burgerij en daarmee uit de cultuur, die van die burgerij het privilege was. Dit ondanks de duizenden vrouwen die ook in de achttiende en negentiende eeuw in nering en koopmanschap werkzaam waren. Zelfs schijnt de intellectuele component van dat ideaal het in de loop van de achttiende eeuw te gaan verliezen van de stille, zedige, gevoelige component. Vanuit dát perspectief gezien had Charlotte de Huybert [vrouwelijke auteur uit de Hollandse zeventiende eeuw] maatschappelijk en historisch ongelijk. Maar gezien vanuit de situatie van vandaag de dag had zij gelijk: het is de werkende vrouw die de intellectuele vrouw haar reële, maatschappelijke bestaansrecht heeft gegeven.’¹⁸

Gegeven de vraag die ik mij in dit hoofdstuk stel moet ik een ander weg gaan. En wel om twee redenen. Enerzijds is de aandacht in dit soort studies voor het huis veelal van voorbijgaande aard. Het huis is een vanzelfsprekend aanhangsel van de (goede of kwalijke) opvattingen over huwelijk en huisvrouw. Anderzijds wijzen zowel Kloek als Spies op het risico van een al te geëngageerde houding – in termen van ‘winst of verliespunt voor vrouwen’, ‘de mate van vrouwenonderdrukking’, ‘emancipatorische geschiedschrijving’ of ‘progressiviteit’ – tegenover het historisch materiaal. ‘Ten aanzien van de geschiedenis is het dan maar de vraag, wélk moment genomen wordt als de toekomst van het verleden.’¹⁹ Het werk van Cats illustreert hoe terecht deze waarschuwing is: we zullen in de volgende paragrafen nog herhaaldelijk zien dat zijn oeuvre een ware schatkamer van diverse en zelfs tegenstrijdige uitspraken is. Men vindt er altijd wel argumenten om een bepaalde visie ten aanzien van het huwelijk, vrouw en man of het huis te ondersteunen. Zo kan men op grond van de huidige studies heel wel verdedigen dat Cats in navolging van Erasmus en Vives een nieuw beschavingsoffensief op gang gebracht heeft. ‘Men act in in the world,

while women do the housekeeping. Traditional as this may seem to us, in Heinsius' time it was a rather new conception, that was defended for the first time, and very seriously so, by humanists such as Erasmus and Vives.'²⁰

Maar het tegengestelde perspectief is even verdedigbaar. Daarbij ziet men Cats als representant van de wijd verbreide opvatting (ook onder humanisten) dat vrouwen uiteindelijk enkel geschikt zijn voor het huwelijk. 'De analyses van het werk van Jacob Cats tonen aan hoe mannelijk-specifiek zijn taalgebruik is en hoezeer de huwelijksethiek die hij propageert, mannen bevooroordeeld ten koste van vrouwen. De versluijrende wijze waarop dit in zijn taal z'n uitdrukking vindt, heeft er in het verleden toe geleid dat ook literatuurkundigen de androcentrische boodschap meestal niet doorzagen.'²¹ Ondersteund door negatieve opvattingen over de vrouwelijke aard die sinds de klassieke oudheid in de Europese cultuur de ronde doen verdedigen vroegmoderne auteurs zoals Cats dan ook dat het doel van het leven voor vrouwen is zich te onderschikken aan de man en wel binnenshuis.²² 'Hoe kon dat ook anders? De bijbel, toen nog voor vrijwel iedereen het belangrijkste boek voor alle vragen des levens, leerde dat de vrouw gehoorzaam diende te zijn aan haar man, het hoofd van het huishouden,' aldus Kloek.²³ In het verlengde hiervan worden de eerste dichters en vrouwelijke geleerden in de (literatuur)historische studies dan als bijzondere uitzonderingen op de regel op de voorgrond geplaatst.²⁴ In dit soort studies is men op zoek naar een 'knik' in de tijd: men hoopt het historisch moment te vinden waarop de vernieuwing begint. Op eenzelfde wijze als bij Stevin worden bepaalde 'moderne' opvattingen van een vroegmoderne auteur uitgelicht, terwijl andere als 'verouderd' en 'achterhaald' worden afgedaan.²⁵

Om beide redenen zal ik veel resultaten van de recente (interdisciplinaire) geschiedschrijving omtrent 'vrouw' en 'huwelijk' in de vroegmoderne tijd met de nodige omzichtigheid behandelen. Voor het moment wijs ik er slechts op dat mijn vraagstelling zich van beide invalshoeken onderscheidt. In feite zie ik meer in (verder losstaande) werken als van Ruth Kelso (1956), Julius Hoffmann (1959), Ian Maclean (1980), Steven Ozment (1983) en meer recent dat van Rosalind Brown-Grant (1999). Deze onderzoekers vertrekken niet zozeer vanuit een moderne nadruk op tegengestelde belangen van vrouw en man waar het gaat om huwelijk, seks en arbeid. Zij richten hun aandacht vooral op formatie van een geschrift als geheel waarin deze kwesties zijn ingebed, de retorische traditie en het genre waar het deel van is en het doel waarmee het is geschreven.²⁶ Zodoende kan de rationaliteit ervan worden belicht, in plaats van een moreel oordeel te geven.²⁷ Dan kan belicht worden op welke wijze uitspraken over man, vrouw en gender, huwelijk, seks en arbeid verbonden zijn met thema's als wederzijdse plichten, verzoening en zelfoverwinning, maar ook met de humoren die de emoties opwekken. Dan valt bijvoorbeeld op dat in Cats' versfragment sprake is van razen, gekijf en gepruil in termen van 'wrevel-sucht', 'vinnigh bloet', 'boos geswel' of 'hevigh bloet'. Omdat tegenwoordig deze zaken minder voor de hand liggen

worden dit soort ‘trivialiteiten’ doorgaans behandeld als verouderde, overbodige en weinig rationele inzichten. Soms worden ze wat plichtmatig samengevat, maar vaker worden ze in de eigenlijke analyse als irrelevant overgeslagen. Analoog aan de architectuurhistoricus die over bepaalde achterhaalde trivialiteiten omtrent bouwstoffen uit het vroegmoderne bouwbedrijf heenstapt (2.1.1.).

Een dergelijke aandacht voor inbedding van opvattingen over vrouw en man, huwelijk en arbeid in het vroegmoderne denken zoals dat zich in geschriften manifesteert heeft twee voordelen. Ten eerste kunnen daarmee lange lijnen en continuïteiten in het denken over het huis en het huwelijk, over het gezin, de vrouw en de man worden opgespoord. Op die manier is men ook beter in staat om ontwikkelingen (bijv. binnen de geneeskunde, de theologie, het juridische en het ethische denken) te volgen of de richting van het intellectuele verkeer te achterhalen. Ten tweede kan men proberen om de interne rationaliteit te benoemen, die maakt dat er in een geschrift ongelijksoortige argumenten naast elkaar staan. Zo blijkt de vroegmoderne kennis van wat ik voorlopig ‘de conjugale stof’ noem, een samenstel te zijn van verschillende contemporaine disciplinaire debatten, oude volkse wijsheden en klassieke opvattingen.

De paradox die zich aandient in de analyse van de status van ‘het huis’ in het werk van Jacob Cats is dat enerzijds de moderne opvattingen over gender en seksualiteit vrijwel ongecensureerd de vraagstelling bepalen, terwijl men anderzijds diep doordrongen is van de historische bepaaldheid van diens werk. Dit laatste ziet men bevestigd in Cats’ gedateerde opvattingen over gender en seksualiteit. De cirkelredenering waarin literair-historische teksten (en historisch beeldmateriaal) als bewijs worden aangevoerd, is door Grootes al eerder, in een verwante kwestie, aan de kaak gesteld. ‘Er is ondertussen voldoende bekend over “de strijd om de broek” in de late Middeleeuwen en de vroege nieuwe tijd om Huygens’ uitspraken daar moeiteloos in te laten passen. Als we ons echter realiseren dat dit algemene beeld mede berust op literaire teksten, is het misschien goed om even uit de vicieuze cirkel te stappen en één zo’n tekst nog eens nader te bekijken.’²⁸ De analyse van de historisch-literaire tekst vraagt een specifieke deskundigheid en vraagstelling aldus Grootes, die niet samenvalt met die van de historicus.²⁹ Wil men de betrekkingen tussen een tekst en de maatschappelijke context kunnen vaststellen, dan dient men zich aan een zekere volgorde te houden. Spies heeft er in dit verband op gewezen dat het bestuderen van een tekst en ‘de plaats die de tekst inneemt binnen de historische context van waaruit hij werd geschreven’, prioriteit heeft en dus vooraf dient te gaan aan de vraag naar ‘de functie die hij vervult binnen de context waarbinnen hij werd ontvangen’.³⁰ De context van een tekst is veelvoudig en niet monolithisch en statisch.³¹ Alleen door deze te onderzoeken kan men stellen, zo betoogt Spies, dat men ‘zowel inhoudelijk als literair, “weet wat er staat”’.³²

Sonja Witstein (1980) merkte eens op dat Jacob Cats door zijn gebruik en bewerking van de klassieke bronnen en door de verhalen die hij navertelt, aan een veld van weten deelneemt dat de grenzen van de Noord-Nederlandse Republiek verre te buiten gaat. Hij is gegrepen door kwesties waar vele andere vroegmoderne auteurs zich over buigen. ‘Als hij geen calvinistische Zeeuw was geweest maar een katholieke Castiliaan’, dan zou hij, zo schrijft Witstein ‘in principe dezelfde stofkeuze gedaan (...) kunnen hebben. De belangstelling voor huwelijk, huwelijksmoraal etc. is immers typisch Europees-humanistisch, heeft zijn klassieke wortels bij de Griekse en Romeinse moralisten en bekommert zich absoluut niet om de grens Rome-Genève. Cats schaart zich (...) achter de vertelsels in de gelederen der humanistische geleerden voor wie matrimoniales zaken een belangwekkende aangelegenheid vormden.’³³ En inderdaad: Cats acht zich gesteund door de ‘voortreffelijke personages van alle eeuwen’ die hun verstand bij voortduring aan de kwestie van het huwelijk hebben gewijd. Keizer Justinianus en de goddelijke wetgever Mozes, Hebreeërs, Joden en Jezus Christus noemt hij. Maar ook Grieken als Xenophon of Aristoteles en Romeinen als Cato of Plutarchus. Zelfs de Bisschoppen en de Pausen van Rome hebben in zijn ogen belangwekkende uitspraken gedaan over het huwelijk.³⁴

Hoewel Cats’ eruditie alom wordt erkend, is het mij in dit hoofdstuk niet zozeer te doen om de persoon van de calvinist Cats als exponent van de Hollandse cultuur waarin de belezenheid van de elite een feit is.³⁵ Zo introduceert Schenkevelt Jacob Cats als ‘the popular poet’, of ‘the poet who did the most for the education of Dutch people’.³⁶ Spies onderstreept iets dergelijks wanneer ze opmerkt: ‘In several works, the huge didactic poem *Marriage* (1625) and the collection of versified stories, called *Wedding Ring* (1637), above all, Cats had in endless verses propagated the characteristics, virtues and duties of the Dutch burgher house-wife: and with considerable succes.’³⁷ Evenmin is het mij te doen om Cats te plaatsen in een Europese ruimte die conceptueel homogeen zou zijn en waarin alle deelnemers aan het debat soortgelijke gedachten zouden formuleren en zouden laten circuleren.

Mijn vraag betreft daarentegen de specifieke interne samenstelling van het *Houwelick* gegeven de veelsoortigheid aan geschriften die Cats erin bijeenbrengt. Een vraag die voortkomt uit mijn verwondering over de gangbare nadruk op de (christelijk-humanistische) moraliteit die zijn werk zou herbergen, terwijl de aard van die geschriften qua inhoud en stijl nogal wisselt en als franje van zijn didactiek wordt behandeld. Het omgekeerde lijkt het geval bij Constantijn Huygens. Huygens, die soortgelijke thema’s over het (vrouwen) leven in huis behandelt, zoals in het aan zijn vrouw Susanna opgedragen gedicht *Dagwerck*, wordt in de eerste plaats beschouwd als een dichter die zich, gegeven zijn literaire kwaliteiten, vanzelfsprekend kan meten met andere poëten.³⁸ De ‘Christelijk-humanistische standaard’ die Huygens verdedigt staat, ondanks enkele wat

‘luchthartige’, ‘libertijnse’, of moreel meer riskante overschrijdingen, buiten kijf en is doorgaans geen onderwerp van onderzoek.³⁹

Wie inzicht heeft in de zestiende-eeuwse matrimoniales geschriften van Erasmus en Vives of in bijvoorbeeld het werk van een Petrus Wittewrongel over de christelijke huishouding (1655), kan concluderen dat Cats inhoudelijk weinig nieuws heeft te bieden.⁴⁰ Wat hij schrijft is zelden origineel, maar dat was in de vroegmoderne tijd normaal. Het gebruik van geautoriseerde gemeenplaatsen is dan ook schering en inslag.⁴¹ Het werk van genoemde auteurs is vaak ‘highly complex, encyclopedic, and eclectic’ en bestaat vaak uit ‘a variety of ingredients which do not seem compatible with each other’.⁴² Als Cats verwijst naar een auteur zoals Tiraquel, Erasmus of Montaigne dan is het hem veelal om een vindplaats van argumenten te doen.⁴³ Het gedetailleerd in kaart brengen van dit soort vindplaatsen is gezien de inzet van mijn boek en de omvang van Cats’ werk voor mij geen optie geweest. Deels zijn ze bekend door de voetnoten die Cats zelf toegevoegd heeft.⁴⁴ Deels is dit reeds gedaan door Luijten voor een ander werk van Cats, *Sinne- en Minnebeelden*.⁴⁵ Daarbij put Cats uit compilaties en bloemlezingen waarin conjugale thema’s en motieven in de vorm van gelijkenissen ordelijk zijn verzameld. Zo maken bijvoorbeeld Erasmus of Tiraquel de overvloed aan kennis van klassieke schrijvers, kerkvaders en contemporaine commentatoren toegankelijk in de vorm van een verzameling gemeenplaatsen, een verschijnsel dat begrepen kan worden als een soort vroegmoderne ‘zoekmachine’.⁴⁶ De compilatieliteratuur ‘bereikte aan het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw, toen de humanistische verzamelingen werden samengevoegd, een indrukwekkende omvang. Onuitputtelijke fondsen van excerpten uit de West-Europese literatuur van de Griekse oudheid tot in de eigen tijd staan de literator dan ter beschikking en hij schroomt niet om daar, men mag gerust stellen met enige gretigheid, gebruik van te maken.’⁴⁷ Niet voor niets zegt Cats in zijn ‘Voor-reden’ tot de *Bruyt* dat het veld waaruit hij als schrijver put een drukkewerkte akker is. Elke auteur doet een greep uit de korenaren en schikt ze naar eigen inzicht.⁴⁸ En in zijn *Trou-ringh* laat Cats een protagonist zeggen dat de bibliotheek is als ‘een landschap’ waar men door heen wandelt.⁴⁹

Dit derde hoofdstuk gaat in de eerste plaats over de registers die Cats opentrekt wanneer hij over het huis schrijft. In het bovengenoemde fragment vangen we daarvan al een enkele glimp op door de termen waarin hij spreekt. Hartstochten, eer en verzoening, spijt, schuld en belofte, onenigheid, liefde en verstand tekenen bij Cats het huiselijk bedrijf. De ‘oorspronkelijkheid’ van zijn behandeling is dan ook gelegen in de wijze waarop hij de uiteenlopende registers bespeelt en de gemeenplaatsen tot een nieuw geheel combineert. Cats blijkt op de hoogte van het medisch weten van zijn tijd dat zowel de klassieke humorenleer van Galenus omvat als de meer recente anatomische kennis.⁵⁰ Naast filosofen als Aristoteles en Plato verwijst hij evengoed naar de Bijbel en Kerkvaders. Cats beroept zich even

gemakkelijk op Augustinus (die christelijke waarden tracht te verenigen met platonisme), als op Thomas van Aquino (die hetzelfde doet maar dan met Aristoteles) of Johannes Calvijn.⁵¹ Voorts wijdt hij vele kolommen aan de huiselijke economie, aan het koken, allerhande welriekende kruiden, specerijen en aan gebak.⁵² Op andere plaatsen komt hij, onder verwijzing naar Ovidius en Petrarca, te spreken over de volkomen liefde, terwijl hij elders spreekwoorden van Spaanse, Arabische of Saraceense afkomst opvoert.⁵³ Naast de zestien huwelijkswetten van de Franse jurist André Tiraquel, schrijft Cats ook over vrouwen die de tekenkunst, de poëtica of de zangkunst beoefenen.⁵⁴ Engelse piëtisten als Smith, Gouge, Bayly en Perkins en de Zeeuw Teellinck plaatst Cats naast auteurs als Quintilianus of Cicero die schrijven over de klassieke welsprekendheid.⁵⁵ Naast loftuizingen op de Goede Vrouw (een parafrazering van Psalm 31), schrijft hij beeldend over de opstijging tot het hemelse Jeruzalem, blinkend van edelstenen en goudbeklinkerde straten.⁵⁶ Weer andere uitspraken herinneren aan de *querelle des femmes*, ‘de vrouw met de broek’ en de Vrouwenlof, de befaamde kwestie die in de zestiende en zeventiende eeuw zo vele pennen in beweging heeft gebracht.⁵⁷

Kortom: bij nadere beschouwing blijkt het werk van Cats een zeer geschakeerd en complex panorama te zijn, waarvan de betekenis niet kan worden herleid tot de bronnen waaruit de auteur heeft geput. ‘Ingrepen, veranderingen en combinaties maken het gebruikte materiaal, of het nu stof is of visie, vrijwel onherkenbaar naar herkomst, terwijl de aard van de bewerkingen zelf een grote variëteit toont.’⁵⁸ Deze opmerking van Herman Pleij over de verwerking van het erfgoed tot een nieuwe cultuur van de burger aan het eind van de middeleeuwen, is evengoed van toepassing op het werk van Cats. Geen wonder dat dit uitgestrekte en gelaagde panorama zich hardnekkig aan een korte samenvatting onttrekt.

Het probleem van de ordening dringt zich niet alleen aan de huidige historicus op. Het is evengoed in de zeventiende eeuw voelbaar geweest. De enorme toevloed van klassieke en Arabische geschriften vanaf de elfde en later opnieuw in de vijftiende eeuw en de uitvinding van de boekdrukkunst die de hoeveelheid beschikbare informatie verveelvoudigde, maakte het selecteren van de kennis noodzakelijk.⁵⁹ Juist deze dwang tot het scheppen van orde brengt in Europa intellectuele debatten te weeg. Met name vanaf de zestiende eeuw begint men de overvloed aan heterogene inzichten te ondervragen, te toetsen, te vergelijken en te streven naar een corpus van betrouwbare inzichten. Het twijfelen aan of vaststellen van de autoriteit van een klassieke schrijver, het selecteren van geautoriseerde kennis en het in circulatie brengen ervan, maakt nieuwe vragen los en leidt tot nieuwe verbindingen, maar zonder volledig met de voorafgaande kennis en aannames te breken. ‘Its justification lies’, motiveert Maclean zijn onderzoek, ‘in the belief that authoritative texts were influential throughout the Renaissance, that scholarship was not confined within disciplines, and that

throughout Europe there was a form of debate and enquiry which sought interdisciplinary and universal validity for its interpretation of the world.⁶⁰ Zo ontstaan er nieuwe manieren van denken om de wereld op coherente wijze te interpreteren die nog grotendeels berusten op kentheoretische aannames van voorheen.

Dit proces is vaak eenduidig geïnterpreteerd als het verschijnen van ‘kritische’ geesten die afscheid namen van het traditionele denken. Zo bleek in het vorige hoofdstuk dat de nadruk in de architectuurgeschiedenis meer gelegd werd bij de vernieuwing en modernisering die Stevin in gang zette, dan de natuurfilosofische aannames waarop hij voortbouwde, de argumenten die hij eraan ontleende, maar deze inzette en combineerde met nieuwe kwesties en zodoende het debat op termijn mede veranderde. Eenzelfde ‘kritische’ houding nam men aan tegenover de Bijbel. Ook het bestuderen van de primaire tekst was, getuige bijvoorbeeld de argumentatie van de gereformeerde William Perkins of de werkzaamheid van Erasmus, gemotiveerd vanuit een humanistisch-renaïssancistisch perspectief, en wel om haar autoriteit te bevestigen.⁶¹

Vanuit dit perspectief is het niet vreemd dat Cats, en met hem vele anderen, zich bedient van de verschillende ‘zoekmachines’ die Europa op dat moment kent. Zijn *Houwelick* kan men ondermeer zien als de presentatie van zijn keuze en schikking uit een veel breder bestand, maar nu in de Nederlandse taal.⁶² Eén van Cats’ motieven, het vermogen van het Nederlands om met eenlettergrepige woorden kort en bondig te spreken, herinnert aan Stevin.⁶³ Gelijk Coornhert en Stevin, geeft ook Cats als argument dat hij ten dienste van de landslieden wil schrijven. Men kan weliswaar lezen, maar kent geen Latijn.⁶⁴ In dit brede perspectief is het evenmin vreemd dat hij in zijn *Trou-ringh* hele waslijsten met vragen opsomt. Het doel van die lijsten is om vast te stellen wat de juistheid van allerlei oude (bijvoorbeeld aan de Schrift ontleende) inzichten is. Langs die weg kan men begrijpen waarom Cats ‘als calvinist’ tal van renaïssancistische vragen opsomt over de natuurlijkheid (van de liefde, van de voortteling, van sommige huwelijksvormen) en deze op logische wijze beredeneert. Dergelijke vragen liggen minder voor de hand wanneer men ze primair benaderd vanuit de katholieke en protestantse leer over huwelijk en gezin.⁶⁵

Juister lijkt het om de gemeenschappelijke traditie waaruit men put te onderzoeken om op grond daarvan het verschil in accent te kunnen benoemen.⁶⁶ Cats grijpt nieuw-, maar vooral ook oudtestamentische en klassieke verhalen moeiteloos aan om, via het bekende procédé van de dialoog, te debatteren over de (on)natuurlijkheid van polygamie (veelwijverij) en van staatshuwelijken (waarbij een gezant de aanstaande bruid beslaapt).⁶⁷ Evenzogoed denkt hij na over kwesties als het ‘draagmoederschap’ (ingeval de echtgenote onvruchtbaar blijkt), over ‘seksuele fantasieën’ tijdens de voortplanting (ingeval man en vrouw beiden lelijk zijn) en over de vraag of een vrouw bij ‘ongewenste intimiteiten’ naar de rechter moet stappen of in hoeverre het ‘lesbisch huwelijk’ mogelijk dient te zijn (ingeval

één der vrouwen alsnog tot man transformeert).⁶⁸ Andere kwesties betreffen de vraag ‘of een man geschaakt kan worden’, ‘of een huwelijk beter is voor man of vrouw’, ‘of het als vrouw verstandig is een man te huwen die nog nooit een vrouw gehad heeft’, ‘of een echtgenote bij testament aan een andere man vermaakt kan worden’, ‘of het verstandig is wanneer een vrouw een geleerde man huwt’ en ‘of een vrouw het hoofd van het huis kan zijn’ (wanneer zij meer verstand heeft dan haar man). Dat zijn stuk voor stuk vragen die het bekende theologisch-morele kader van die tijd verre te buiten gaan. Ze getuigen van een zeer ruime geest die over een breed scala aan mogelijkheden en varianten nadenkt en die we in de vroegmoderne cultuur zo vaak tegenkomen. Dat alles in het licht van de aanvaardde juridische opvatting dat ‘het houwelick te wesen een wettigh t’zamen-voeginge van man en wijf, medebrengeende een onscheydbare gemeenschap van leven.’⁶⁹ In de meer uitgebreide varianten die Cats noemt komen daar nog bij dat het een door God ingestelde verbintenis is en dat men in de huwelijks bijeenkomst in reinheid God dient en daarmee zowel Gods kerk als de wereld doet aanwassen.

Nu is de meeste commotie in het renaissancistische denken ontstaan rondom de rol van de vrouw en haar plaats in het huis. De geschriften uit de vroegmoderne periode getuigen van zeer uiteenlopende opvattingen. Het verschil met wat er in dezelfde periode over de plaats van de man wordt gezegd is opmerkelijk. Kelso constateerde in een analoog onderzoek van de geschriften over de man dat deze juist een zeer consistente plaats in de wereld krijgt toegedacht. Hoe moet dit conceptuele verschil worden verklaard? Haar verklaring is even kort en krachtig als speculatief: ‘I venture to suggest here (...) that the ideal set up for the lady is essentially Christian in its character, and the ideal for the gentleman essentially pagan.’⁷⁰ Ook Maclean’s analyse van de ‘notion of woman in the renaissance’ laat zien dat er in disciplines als het recht, de geneeskunde, de ethiek en de theologie in de loop van de westerse geschiedenis meer (zowel lovende als boosaardige) meningen zijn geformuleerd over de vrouw dan over de man. Bij debatten over de voortplanting, de goddelijke genade, maar ook over geslachtelijke tussencategorieën (zoals hermafrodieten) of zwangerschapsinbeelding impliceert elke herziening van haar fysiologie en psychologie, van haar juridische, ethische en theologische status een bevestiging van haar wisselvallige natuur. Daarentegen lijkt de man conceptueel veel stabiel te zijn en schijnt hij van nature in staat paradoxale posities te absorberen.⁷¹ ‘The good master of the household who is also a good citizen possesses two sets of virtues, one for commanding and one for obeying. In both perfection is possible. (...) The *pater familias-civic* is not therefore in conflict with himself, but fulfils in different ways contrary functions by the exercise of the same generic virtue.’ Aldus is het denken in deze historische periode georganiseerd.

In het komende hoofdstuk wil ik proberen op deze weg van onderzoek verder te gaan. Zou men de brede intellectuele aandacht voor allerlei aspecten rond

‘vrouw’ en ‘huwelijk’ in de vroegmoderne tijd niet kunnen beschouwen als onderdeel van een algemeen renaissancestisch proces dat zich op conceptuele ordening of zuivering richt? De enorme toevloed van beweringen en inzichten maakte het nodig om instrumenten te hebben waarmee men het ‘kaf’ van het ‘koren’ kon scheiden. Wat de geleerde heren in de eerste plaats lijken na te streven is een zeker overzicht in het intellectuele domein door een reductie van het aantal theorieën. Door het aantal mogelijke interpretaties te verminderen, ze op een logische en systematische wijze met elkaar in verband te brengen – of nog beter – een nieuwe waarheid te vinden. Dat is voor een deel in de loop van de zeventiende eeuw ook gerealiseerd. Op het terrein van de natuurfilosofie bijvoorbeeld, al is met de term ‘wetenschappelijke revolutie’ vooral nadruk gelegd op de manifeste uitwerking ervan en minder op de genese. Een ander terrein waarop dit debatteren bijzonder nuttig bleek, was het schrijven over het huis. Door na te denken over het huis, over het huwelijk, over de onderlinge verhouding tussen vrouw en man, kunnen allerlei aspecten worden geordend. Met andere woorden: de verschijning van de vele geschriften over het huwelijk en de vrouw diende wel een doel, maar een ander en abstracter doel dan men doorgaans denkt. De matrimoniaal traditie, de vrouwenlof, maar evenzeer de overdaad aan prenten over ‘de vrouw met de broek’ of de verbeeldingen van ‘heksen’ zou ik willen zien als manifestaties van deze ordeningsdrang. Met dit laatste loop ik echter vooruit op de status van de visuele representatie, een kwestie waarop ik in hoofdstuk 4 uitgebreider terug zal komen.

Mijn lezing van het *Houwelick* onderscheidt zich op twee punten van de gangbare benaderingen. Ten eerste acht ik het niet zinvol een korte ‘samenvatting’ te geven van Cats’ betoog met betrekking tot het huis. Het is mij immers om de gelaagdheid van dat betoog te doen. Ik wil me verdiepen in de vraag welke verbindingen gelegd worden en welke juist niet. Welke clichés van elders geleend worden. Welke autoriteiten worden aangehaald, genuanceerd of tegengesproken. Met andere woorden: ik zou op dezelfde manier te werk willen gaan als bij Stevin. Diens opvatting van het huis kreeg pas reliëf via zijn denken over levenloze stoffen en levende wezens, over getallen en lijnen, over zuilen en behagen. Op analoge wijze zal Cats’ opvatting over het huis pas reliëf krijgen in een uiteenzetting over waardigheid, eer en schaamte, over menselijke hartstochten, over edelstenen en hun natuurlijke neigingen, over de goddelijke dimensie van de voortplanting, over de retorische middelmaat en over de christelijke huishouding.

Ten tweede zal ik mij niet baseren op de ‘chronologie’ van Cats’ uiteenzetting met betrekking tot het huis. In feite berust zijn *Houwelick* op een beproefde werkwijze – die ook door Erasmus en Vives is gebruikt – namelijk een beschrijving van de opeenvolgende levensfasen van de vrouw.⁷² Cats’ presentatie van de ‘conjugale stof’ heeft vanzelfsprekend voordelen. Ze voorziet de uiteenzetting van een duidelijke vorm en het houdt de lezer bij de les, ook op

plaatsen in de tekst waar hij wel zeer ver afdwaalt met zijn exempla en trivialia. Het aanhouden van Cats' volgorde heeft echter ook nadelen. Datgene wat Cats 'tussen de regels' zegt – en wat in samenvattingen als 'bijwerk' weggelaten wordt – omvat grote delen van zijn *Houwelick*. Het zijn vaak deze uitweidingen waardoor Cats' uiteenzetting bijzonder wordt en zich van vele 'soortgelijke' geschriften onderscheidt.

Een concept als het huis krijgt in het *Houwelick* gestalte op verschillende manieren. In het hierna volgende hoofdstuk zal ik dan ook verschillende wegen bewandelen. Het eerste deel bestaat opnieuw uit een presentatie van enkele lagen in hun innerlijk samenhang. De lagen zijn relevant voor Cats' denkbeelden met betrekking tot het huis. De bouwstenen zijn aan uiteenlopende passages van het meer dan tweehonderd pagina's tellend *Houwelick* ontleend. De eerste paragraaf wijst op de klassieke herkomst van het huis als afgebakend territorium (par. 3.1.1.). Het huis vormt de grondslag van de huiselijke economie. De stoffen en voorwerpen, de planten, dieren en echtgenoten die Cats zo aanschouwelijk beschrijft, roepen een welhaast fysieke context op, ook zonder het beeldmateriaal. In deze paragraaf gaat het om de orde der dingen die daardoor teweeg wordt gebracht en om de menselijke figuren die in hun onderlinge verkeer de huwelijkse praktijk tot stand brengen. In een later stadium zal dan blijken dat Cats dergelijke levensechte beschrijvingen inzet als middelen om zijn lezers zo welsprekend mogelijk te overtuigen van zijn opvattingen over de wellevenskunst. In de tweede paragraaf (3.1.2.) behandel ik de verschillende personages die hij ten tonele voert.⁷³ Hun aard en hun onderlinge verbanden ziet Cats als onderdelen van een kosmisch geheel dat hen overstijgt. Zonder inzicht in Cats' opvattingen over de door God geschapen zinvolle orde in de Natuur blijven veel van zijn uitspraken over het huwelijk en over het huis arbitrair dan wel prozaïsch. Paragraaf 3.1.3. verplaatst onze blik naar het innerlijk domein: een lichamelijk territorium waar de hartstochten heersen. De humoren zwaaien er de scepter met alle gevolgen van dien voor lichaam en ledematen, voor de omgang der seksen en voor de rust in huis. Ter afsluiting van het eerste deel ga ik over tot het geestelijke compartiment (3.1.4.). In de overgave aan een spirituele contemplatie ontstijgt Cats' personage tenslotte zowel het huis als het lichaam om een verticale dialoog aan te gaan met God.

In het tweede deel van dit hoofdstuk zal ik op vergelijkbare wijze als bij Stevin de blik meer richten op structuur en samenhang. In paragraaf 3.2.1 staan eer en waardigheid centraal omdat Cats de samenhang van het huiselijk bedrijf in deze termen benoemt. Dit register van eer en schaamte heeft de nodige consequenties voor Cats' opvatting over 'privé' en 'openbaar'. In paragraaf 3.2.2. geef ik vanuit een comparatief perspectief enkele verschillen aan tussen het werk van Cats en vier andere vroegmoderne geschriften waarin het huis een rol speelt. Welke verbanden worden er elders in Europa en op andere momenten met betrekking tot deze thematiek gelegd? Ik zal kort ingaan op werken van een anonieme Fransman

(bekend geworden als *Le Ménagier de Paris* van 1399), van de Italiaanse humanist Leon Battista Alberti (1435), de Spaanse Augustijn Fray Luis de León (1599) en de Engelse predikant William Perkins (1600). Welke plaats krijgen de familie of het gezin, de buren of de vriendenkring in hún uiteenzetting? In welke termen spreekt men over de heer en de vrouw des huizes, hun onderlinge betrekkingen en over hun positie ten opzichte van anderen? Hoe spreken deze teksten over het huiselijk bedrijf, over verantwoordelijkheid, over godsdienst en over ethica? Daarmee wil ik de betekenis aangeven van Jacob Cats in het veld van de wellevenskunst. Ik eindig in paragraaf 3.2.3. met de strategische structuur van het *Houwelick*. Ik beschouw Jacob Cats daarin als een welsprekend redenaar die duidelijke opvattingen heeft over het belang van het huis en het huisgezin, van het huiselijk bedrijf en van de echtelijke band. Met alle poëtische middelen die hem ter beschikking staan, tracht hij de lezers te winnen voor zijn opvatting.⁷⁴ Hierin volgt Cats de ‘bloemrijke’ strategie van welsprekendheid die Stevin zozeer waardeert (ofschoon hij die voor zijn architectonisch vertoog weinig nuttig acht). In combinatie met de door Adriaen van de Venne gemaakte prenten, krijgt deze tekst een ingrijpende mentale werking, die de andere geschriften over het huis onmiskenbaar overstijgt.

3.1.1. Huiselijk bedrijf, huisraad en vrouw des huizes

Één van de oudste lagen in het *Houwelick* van Jacob Cats wordt gevormd door de antieke huisinstructies zoals deze door bijvoorbeeld Xenophon (*Oeconomicus*) en Aristoteles (*Ethica Nicomachea* en *Politica*) geformuleerd werden.¹ Men vindt ze trouwens ook in de agrarische geschriften van Romeinse schrijvers als Cato en Varro.² Of Cats nu rechtstreeks uit de klassieke geschriften put, dan wel zijn kennis verkrijgt via geselecteerde fragmenten in zestiende-eeuwse compendia is voor het gebruik ervan weinig relevant. Veel belangrijker lijkt mij dat deze laag in zijn tekst duidelijk aan de oppervlakte komt. Omdat de aandacht in de secundaire literatuur meestal niet naar de ‘triviale’ werkzaamheden in huis uitgaat, acht ik een vrij uitgebreide presentatie van het klassieke paradigma wenselijk. De overstelpende aanwezigheid van ‘faits divers’ die Cats door zijn *Houwelick* strooit, blijkt in een klassiek stramien van de huiselijke economie te rangschikken. Om die verstrekkende samenhang tussen de dagelijkse dingen des levens in het ‘huiselijke bedrijf’ is het in de huidige paragraaf te doen.

Cats is op dit punt geen uitzondering. De huiselijke economie is een basale laag die in Europa vanaf de antieke periode is overgedragen. Zo heeft Hoffmann laten zien dat veel Griekse en Romeinse denkbeelden over de huisordening, gefundeerd op een aristocratisch en agrarische gemeenschap, reeds in de eerste eeuwen van onze jaartelling werden ‘verchristelijkt’. De in het Nieuwe Testament neergeslagen opvattingen over de huiselijke orde zijn zo door de tijd heen gedragen. Een van de meest ingrijpende gevolgen was volgens Hoffmann dat ook de heer des huizes is onderworpen aan een hogere macht, namelijk aan Christus. De vrouw wordt opgevat als religieus gelijkwaardig aan de man, om zo de man tot inachtneming aan te zetten. En tenslotte is ook de slaaf, via een verwijzing naar het volgend leven, gelijk in Christus. In religieuze zin zijn man en vrouw en slaaf dus gelijkgesteld. Tegelijkertijd neemt de betekenis van het huis aan het begin van de jaartelling toe, niet zozeer in economische zin, als wel als plaats waar men God ook kan dienen.³ En dat niet alleen in de christelijke, maar ook in de joodse religieuze opvatting.

Demyttenaere, Van Oostrom, Pleij en Meder hebben laten zien hoe dit thema van de huiselijke economie in Middelnederlandse bronnen weer boven water komt. Deels via instructies voor kloosterorden, deels rechtstreeks geput uit klassieke geschriften en deels via de bijbel worden deze denkbeelden inzake de huiselijke economie door de eeuwen heengedragen, bewerkt en omgevormd om uiteindelijk deel te worden van de ‘burgerlijke’ cultuur. Een werkje als *Hoe men dat huysghesinne regieren sal* dat vanaf de veertiende eeuw in omloop is, getuigt daarvan. ‘Een strak bestuur van het huisgezin’, licht Pleij toe, ‘met een duidelijke taakverdeling voor alle betrokkenen (man, vrouw, kinderen, dienstpersoneel), wordt daarin beknopt en puntsgewijs aangeboden. Daarbij komt steeds terug dat men de tering naar de nering dient te zetten en bovenal de eigen zaken goed en

ordelijk moet regelen, anders wacht onvermijdelijk de bedelstaf. En het trefwoord voor zulk gedrag gericht op absolute zelfhandhaving is *wijsheid*, te begrijpen als praktisch inzicht en vernuft.⁴ Maar tezelfdertijd circuleert een werkje als *Boek van Zeden* (vermoedelijk als onderwijsmateriaal), waarvan een deel gewijd is aan praktische huiselijke raadgevingen. ‘Deze adviezen behandelen onder meer het huwelijk, het gezin, het huishouden en het beheer van de financiën (de zgn. *economica*)’, aldus Meder.⁵

Het antieke element van de huishouding verschijnt eveneens aan de oppervlakte in twee teksten die aan het eind van de zestiende eeuw in de Nederlandse taal verschijnen. Zo schrijft Simon Stevin in *Het Burgerlick Leven* (1590) over de plaats van de huiselijke orde ten opzichte van de stad (hij neemt Delft als voorbeeld) en in het gemenebest terwijl Dirck Volckertsz. Coornhert in zijn *Zedekunst dat is wellevenskunste* (1586) een hoofdstuk geheel aan de ‘kunst van het wel huishouden’ wijdt.⁶ Daarnaast zijn er auteurs die de klassieke, heidense denkbeelden meer expliciet in het licht van de christelijke leer trachten te zien. De lutheraan Justus Menius is een van de eersten die een *Oeconomia Christiana* (1529) schrijft. Hij bouwt voort op de ideeën van de Griekse huishouding en van de status van de heer des huizes, maar hij voorziet deze van een hoger doel. Het huis wordt in de eerste plaats opgevat als een goddelijke ordening, die berust op het door God geïnstalleerde huwelijk.⁷ Later verschijnen in gereformeerde kringen soortgelijke werken. In Engeland publiceert Wiliam Perkins zijn *Christian Economy* (1590) en in Nederland schrijft Petrus Wittewrongel zijn *Christelijke Huishouding* (1655).⁸

Wat Jacob Cats doet is in die zin dus bepaald niet nieuw. Toch verschilt hij van zowel Stevin en Coornhert (die het goed bestieren van een huis als een daad van wijsheid zien en van expliciet christelijke motieven ontkoppelen), als van Menius, Perkins en Wittewrongel (waarin de huiselijke economie een middel is tot het christelijk doel). Cats’ *Houwelick* getuigt van een syncretistische benadering waarbij enerzijds de antieke regels van een goede huiseconomie aanwijsbaar zijn en anderzijds bijbelse referenties een eigen rol spelen. Cats maakt daarbij niet alleen gebruik van het Nieuwe Testament, hij put ook uitvoerig uit het Oude Testament.⁹ In het hiernavolgende zal ik verschillende lagen behandelen.¹⁰

In de Griekse *polis* is het goede beheer van het huis (de *oikos*) een onafscheidelijk deel van het openbare leven van de man als burger.¹¹ De juridisch grondslag van het huwelijk is de gemeenschap van goederen, leven en lichaam, een principe dat Cats ook noemt.¹² Slechts voorzien van een huis en van een echtgenote die het huis en de bezittingen volgens door hem gestelde regels beheert, is de man in staat zijn bestuurlijke verantwoordelijkheid te dragen. Alleen dan kan een gerespecteerd burger zijn openbare leven op de *agora* (‘het veld’) leiden.¹³ De grote waarde van een ordelijk beheer van zijn huis, van zijn vermogen en bezittingen, van nakomelingen en de gezondheid van alle huisgenoten, weerspiegelt zich in de

eervolle status die zijn echtgenote heeft. Als vrouw des huizes krijgt zij de verantwoordelijkheid en het respect dat bij de uitoefening van haar plichten hoort. Het kiezen van een geschikte partner vormt in dat licht dan ook een voorname zaak.¹⁴

Men kan niet zeggen dat de verhouding tussen 'stad' (of 'staat') en huiselijke economie bij Cats geheel gelijk aan de antieke is. Toch vormen ook bij hem het stichten van een eigen huis, de overgang van een dochter van het huis (en de zeden of gewoonten) van haar vader naar het huis (en de zeden of gewoonten) van haar man en het kiezen van de juiste levensgezellin zaken van beslissende betekenis.¹⁵ Doordat de man méér eer aan de familie van zijn vrouw betuigt dan aan de familie waaruit hij zelf komt (en andersom) neemt het nieuwe huis de vorm aan van een familiaal knooppunt.¹⁶ Het nieuwe huis komt tussen beide families in te staan. Een gepaste financiële regeling van de bruidschat bestendigt dat. Maar dat vormt pas het begin.

De man die een vrouw huwt, zo vindt Jacob Cats, moet haar ook een huis bieden.¹⁷

Leer hier uyt, deftigh man, uw plichten onderscheyden,
En recht uw palen op, en steltse tusschen beyden.
Ick bidde, nu de bruyt uw vrouwe wort genaemt,
Soo gun haer oock de plaets die haer en u betaemt

Deze plicht impliceert dat er hoge eisen gesteld worden aan de competenties en de capaciteiten van de man.¹⁸ Omdat mannen vaak zwaar en gevaarlijk werk verrichten, hebben zij ook een grote verantwoordelijkheid. Het leven op zee, het aanleggen van dijken, de oorlogsvoering, het straffen van mensen, het afreizen van stad en land, door dat alles moeten mannen zich behoorlijk inspannen (bp.3.1.1).¹⁹ Cats sluit zich dan ook aan bij de antieke gedachte dat de man 'van nature' tot deze ruwe bezigheden is geneigd.²⁰ Volgens dit natuurfilosofisch argument is de man meer dan de vrouw ingericht op het leven in de buitenlucht en het strekt hem tot eer om dat te doen. Arbeid wordt door Xenophon bijvoorbeeld opgevat als ondersteuning van de gezondheid en als deel van het leven als vrije man.²¹ Hij is beter bestand tegen kou en lichamelijke inspanning. De echtgenoot die niet in staat is zijn eigen huis te bouwen of het benodigde huisraad te verwerven, maakt zich te schande.²² De gehuwde man die de capaciteiten mist om zijn vrouw een 'dak' boven haar hoofd te bieden, schiet ernstig tekort.²³ Niet alleen omdat hij zijn echtgenote een plaats onthoudt waar zij zich vrij en zonder schroom bewegen kan.²⁴ Maar vooral omdat hij haar het bestieren van de huiselijke economie ontzegt (Cats spreekt treffend van huiselijk 'bedrijf'). Daarmee ontnemt hij haar de werktuigen waarmee ze haar huwelijks plichten vorm geeft. Met alle gevolgen van dien voor de standvastigheid en de toekomst van het huis, het huwelijk, het huisgezin en zijn eigen eer.²⁵ Zo zien we dat Cats een antieke opvatting van het huis huldigt, waarbij het niet alleen om het materiële bouwwerk, het huiselijk

bedrijf en de huisgenoten gaat. Het betreft ook de arbeid die de man buiten het huis verricht en de verworvenheden die hij in huis brengt en die aldaar door de vrouw worden bewaard, verzorgd en verdeeld.²⁶

Van haar kant dient ook de gehuwde vrouw te beschikken over competenties en kundigheden voor het uitvoeren van haar plicht. Door haar ingeboren aard is zij het meest geschikt om bezigheden in en rond huis te verrichten (bp.3.1.2). ‘Al wat het huys vereyst, om in gemak te leven, Dat is, uyt eyger aert de vrouwen ingeschreven’, schrijft Cats.²⁷ Fijne handwerken, zoals naaien en weven, het spinnen van wol en vlas, het borduren van bloemen op een raam zijn kundigheden waarmee ze in het huiselijk bedrijf haar voordeel kan doen. Ze kan eigenhandig hemden, beddenlakens, maar ook kunstige tafelkleden, servetten en schoon gebleekt linnengoed vervaardigen.²⁸ Lezen (van de bijbel of van kookboeken), schrijven en dichten (van brieven, opwekkende verzen of hooggestemde poëzie), maar ook zingen (van een heilig lied) en tekenen (met pen en kool) zijn volgens Cats vaardigheden die voor de gehuwde vrouw onontbeerlijk zijn.²⁹ De grootste eer die een echtgenote haar man kan geven, is de uitoefening van haar beroep. Het verdelen der domeinen, de man op straat en de vrouw in huis, is daartoe een voorwaarde.³⁰ Het wonder is juist dat mannen sterk zijn door de zwakheid van de vrouw.³¹ Een omgekeerde taakverdeling weet Cats niet te billijken.³² De lasten, inspanningen en competenties die de goddelijke natuur over de geslachten heeft verdeeld, zouden slechts een onevenwichtige belasting voor beide geslachten en een schending van de Natuur tot gevolg hebben.³³ Gehuwde vrouwen die buiten handel drijven of mannen die thuis zitten en zich om het kind, de meid en het voedsel bekommeren gaan tegen de natuurlijke aard der geslachten in.³⁴ Voor de weduwe voorziet Cats dan ook een teleorgang van al het goede wat het leven gebracht heeft.³⁵

In het antieke denken had de man – nadat het huwelijk gesloten was – de plicht zijn jonge vrouw in te wijden in de regels en wetten van zijn huis.³⁶ Cats houdt aan dit beginsel vast maar voert ook een zekere verschuiving door. Hij richt zich niet tot de man, zoals in de Griekse huiseconomie, en spreekt direct tot de jong gehuwde vrouw.³⁷ Maar, voegt hij eraan toe, een verstandig lezer zal bemerken dat in zijn behandeling van het echtelijke werk de plichten van de man zijn geïmpliceerd, wat wel zo economisch is.³⁸ Vroeger maakte men de bruid tot meesteres van het nieuwe huis door haar de sleutel ceremonieel te overhandigen. De sleutel was het teken van een geduchte macht waardoor de bruid pas echt in een ware echtgenote veranderde.³⁹

De jong gehuwde is als een boom die naar elders wordt verplant, schrijft Cats. Daar wordt zij eerst van haar jonge takken (oftewel: haar wil) ontdaan. Maar jong als ze is, botten er al spoedig nieuwe scheuten uit, neigend naar de wil en de wetten van haar man.⁴⁰ De man dient haar een voorbeeld te stellen van de heersende zeden in huis. Hij dient haar bij te sturen, haar deugden gadeslaan en hij moet haar gaven prijzen.⁴¹ Ze moet zich naar zijn doen en laten richten, gelijk een

zonnebloem die met de zon meedraait.⁴² Zo doende voedt hij zijn vrouw op tot een waardige, zelfstandige meesteres des huizes aan wie de volle verantwoordelijkheid van het huiselijk bedrijf kan worden toevertrouwd.⁴³ Door de kennis van haar huiselijke plichten wordt ze tot een echtgenote die de naam van haar man tegenover andere mannen waardig is.⁴⁴ De man op zijn beurt kan met een gerust hart tot het vervullen van zijn openbare plichten overgaan.⁴⁵

Cats denkt het huis als een domein dat duidelijk afgescheiden is van de straat en de stad, de weiden en polders, de duinen en de zee. Dat zijn allemaal territoria waar andere mores heersen en andere wetten geldig zijn.⁴⁶ Daarnaast is het huis ook in zijn fysieke gedaante een afzonderlijk domein. Het wordt opgetrokken uit materialen als steen, kalk, hout en glas.⁴⁷ De structuur bestaat uit dak, muren, vloeren, zolders met balken, trappen, vensters en deuren, die beide van sloten en sleutels zijn voorzien.⁴⁸ Het is een redelijk gedifferentieerd bouwwerk waarvan diverse onderdelen in het vorige hoofdstuk besproken zijn. Het voorhuis bevindt zich aan de straatzijde.⁴⁹ Daar zijn vensters die men kan openen. Er is een voordeur-met-klopper die men met een nachtslot kan afsluiten.⁵⁰ Diverse malen maakt Cats gewag van een 'achterdeur', die eveneens is voorzien van een grendel, de zogenaamde 'smidsdochter'.⁵¹ Naast algemene termen als 'kamer', 'vertrek' of 'zaal' noemt hij nog andere.⁵² Er is sprake van een binnenzaal met haard, een kamer waar de eettafel staat, een stil vertrek waarin boeken gelezen kunnen worden, een klein vertrek voor de opslag van eigengemaakte medicijnen en een kelder.⁵³ Over de keuken, soms voorzien van een fornuis, soms met een open vuur in haard of schouw met erboven aan de heugel een ketel, zal hij zich nog bij herhaling uitlaten.⁵⁴ Dat geldt ook voor de slaapkamer, een term waarmee hij steeds op de kamer van de echtelieden doelt. Dit vertrek is voorzien van vensters, gordijnen en een goed afsluitbare deur.⁵⁵ Buiten, maar nog behorend tot het huiselijk domein, bevindt zich de tuin. Cats beschrijft een hof vol bloemen, kruiden en boomgewassen, een 'open veld, te midden van de stad' (bp.3.2.1-3)).⁵⁶

De bouw van het huis wordt uiteraard door de man bekostigd. Maar daarnaast gaat zijn geld ook naar andere bestedingen. Er moet ook het nodige huisraad worden aangeschaft.⁵⁷ In het huis dat Cats beschrijft komen serviesgoed en textiel, boeken, meubels en voedsel in grote hoeveelheden voor.⁵⁸ Hun herkomst is divers, evenals de kwaliteit en kostbaarheid ervan. De overvloed aan voorwerpen maakt een weloverwogen keuze door de echtgenote noodzakelijk, opdat het huis niet overspoeld raakt met onnutte dingen. De vrouw des huizes dient puntsgewijs te noteren wat een huiselijk bedrijf aan huisraad eist. De maatregelen voor de inwendige besturing van het huiselijk bedrijf legt zij vast in wat Cats een huisbesluit noemt. 'Let dat den oirboir eyst, en schrijft uw punten uyt, En maeckt een staets-gewijs een dienstig huysbesluit.'⁵⁹ Afgezien van de nagelvaste schouw en haard, zijn de kamers van het huis voorzien van meubels als kast en kist, klerenkast (pysel) en provisiekast (spinde).⁶⁰ Samen met tafels, banken en zetels,

bed en ledikant, spiegels en schilderijen, kandelaar, kaars en olielamp raken de vertrekken langzamerhand gevuld.⁶¹ Voorts moet de huisvrouw haar keuze maken uit tinnen schotels, koppen, kannen, kruiken en pannen van inheemse herkomst, Chinees porselein of glas uit Venetië.⁶² Vervolgens worden er allerlei soorten textiel, zoals servetten, beddenlakens, tafellakens, linnengoed, hemden, gordijnen en kleding in huis gebracht.⁶³ Cats noemt stoffen van diverse kwaliteit, vaak van overzee en zeer prijzig. Fluweel, sits, zijde, wol, linnen, bont, saai of satijn verhuizen van de kramen op de markt naar de kamers in het huis.⁶⁴ En tenslotte maken boeken, oude papieren en brieven hun entree.⁶⁵ Vaak omdat de heer des huizes ze voor zijn werkzaamheden nodig heeft, soms ook ten behoeve van zijn vrouw.⁶⁶

Nu vormt het juiste beheer van de door de heer des huizes ingebrachte inkomsten een klassiek eerste hoofdstuk in de huiselijke economie. Geldverspilling, door de aanschaf van teveel goederen, te dure of weinig duurzame stoffen acht Cats dan ook verwerpelijk.⁶⁷ De verstandige vrouw des huizes moet scherp kunnen oordelen op grond van haar kennis van de stoffelijke eigenschappen. Zo dient ze te weten dat niet alle stoffen even duurzaam zijn. Kostbaar vaatwerk bijvoorbeeld vereist een omzichtige behandeling. Als ze fijn serviesgoed aan haar dienstmaagd overlaat, moet ze er mee rekenen dat deze voorwerpen kunnen sneuvelen en het tere porselein in stukken valt.⁶⁸ In dat geval is het soms beter, raadt Cats haar aan, eenvoudig, inheems gebakken servies te kopen.⁶⁹ Maar hetzelfde geldt voor een te grote zuinigheid, want dan komen er onvoldoende gebruiksvoorwerpen, voedsel en kleding van goede kwaliteit in huis. In beide gevallen wordt er slecht omgesprongen met de beurs, krijgen de zuur verdiende penningen niet de eer die hen toekomt en wordt het huiselijk bedrijf allerlei gemak ontzegd. In het verlengde hiervan uit Cats ook zijn bezorgdheid ten aanzien van goederen die onverhoeds in huis raken. Daartoe rekent hij kopen op de pof, maar evengoed het aannemen van geschenken van vreemden. Gebruiksvoorwerpen bij de burens lenen, behoort ook tot deze categorie. Niet zelden loopt geleend serviesgoed in het gebruik een bluts op, wat niet alleen de verhoudingen met de burens vertroebelt, maar ook een kras geeft op de reputatie van het huis.⁷⁰ Op al deze punten moet de man duidelijke huisregels opstellen. 'Het is een eerlick huys, dat op sijn eyge wet, verkeerde rancken weert, en goede regels set. Maeckt op uw eygen hant, en binnen uwe deuren, Een matigh keucken-recht en alle goede keuren', aldus Cats.⁷¹ Daarmee kan de heer des huizes zowel pronkzucht en overdaad aan aardse spullen tegengaan als gierigheid en te grote zuinigheid.⁷² De inspanning die het kost om have en goed te verwerven, rechtvaardigen een goed beheer. Waarom zou men anders moeite doen, wanneer het, eenmaal in huis, toch wordt verspild of opgepot?

Zo komen we bij de tweede regel van het huiselijk bedrijf namelijk het vaststellen en handhaven van de orde der dingen. Het opbergen van de voorwerpen, een thema dat reeds door Xenophon beschreven is, duikt eveneens in

andere vroegmoderne geschriften op, zoals van Le Ménagier de Paris, Alberti en Coornhert.⁷³ Hebben de voorwerpen op gepaste wijze hun entree gemaakt dan mogen ze niet in huis gaan rondzwerven. Ze dienen te worden opgeborgen op een vaste plaats, zoals kist, kast, en spinde (bp.3.3.2).⁷⁴ Voor sommige voorwerpen is dat een seizoensgebonden plaats: winterkleding wordt ‘s zomers bijvoorbeeld in een kast gelegd.⁷⁵ Dat de huisgenoten blindelings kunnen vertrouwen op de onveranderlijke schikking van gebruiksvoorwerpen is voor Cats een belangrijk punt. Daarmee wordt het huis tot een ‘oord van orde en geheugen’ dat met zijn doelmatigheid een zeker schoonheid in zich bergt.⁷⁶

Om te zorgen dat voorwerpen niet zoek raken, moet elk voorwerp na gebruik direct op dezelfde plek worden teruggezet of teruggehangen.

Dat ieder sy besorcht te brenghen alle dingh,
Ter plaetse daer het stont, of van te voren hingh;
Al schijnt de leere slecht, noch sal de daet bewijsen,
Dat uyt het tegendeel veel ongemacken rijssen;
Wie eenigh dingh behoeft en niet terstont en vint
Die wort, gelijkckmen siet, niet selden ongesint.⁷⁷

Met name dienstboden moet leren zich aan de orde der dingen te houden. Gaat een knecht of meid van de ene naar de andere kamer, dan dienen ze zich telkens af te vragen of er nog spullen zijn die ze kunnen meenemen.

Wanneerje meyt of knecht wilt voor of achter senden,
Soo maectse doch gewoon, eer sy de rugge wenden,
Dat by hun met bescheyt sy neerstigh overdacht,
Of daer geen dingh en is, om wegh te sijn gebracht;⁷⁸

Zo keren de dingen voortdurend tot hun eigen plaats in huis terug. Als huisraad desondanks zoek raakt, dan moet het naarstig worden opgespoord. Cats raadt evenwel aan om dienstboden niet te snel ervan te beschuldigen iets te hebben weggenomen. Men moet ook niet stiekem in haar of zijn kist kijken om te zien of er huisraad in verborgen is.⁷⁹ Voor men het weet nestelt het wantrouwen zich in huis.

Vervolgens dient men – regel drie – zowel de huiselijke voorwerpen als de vertrekken met zorg en routine in goede staat te houden. De echtgenote houdt daartoe voortdurend de werkzaamheden in het oog, met name van dienstboden.⁸⁰ Vloeren moeten gedweild en geschuurd, kasten geboend tot hun planken glimmen, tafel en bank worden gewreven, de stoep voor het huis geschrobd (bp.3.3.1, bp.3.4.5-6).⁸¹ Voorts worden bedden opgemaakt, het vaatwerk gewassen, de was gezuiverd en het linnengoed gebleekt.⁸² Alles moet schoon en ordelijk zijn en voor gebruik gereed. Meubels dienen bijtijds gerepareerd te worden en textiel moet met regelmaat gelucht worden vanwege ongedierte zoals motten.⁸³ Kleding moet op zijn tijd versteld of gestopt worden en de vlekken moeten worden

verwijderd. Tussen de bedrijven door noemt Cats tal van huismiddeltjes. Hij bespreekt hoe vet- of wijnvlekken in satijn verwijderd kunnen worden of hoe ijzervlekken met zuur van een citroen eruit verdwijnen. Blijft een vlek toch zichtbaar, dan kan ze met wat handigheid en bijvoorbeeld goudborduursel in een versiering worden veranderd.⁸⁴ Al deze werkzaamheden hebben niet tot doel om te pronken. Overdadig poetsen is voor Cats, net als Stevin, een lastig bijverschijnsel van de vrouwelijke natuur.⁸⁵ Schoonhouden van kamers en allerhande huisraad zijn kortom noodzakelijke middelen zonder welke het huiselijk bedrijf stagneert.⁸⁶ Cats vergelijkt de vrouw des huizes met de vogel Struis, die haar oog permanent wendt en keert en zo de vrucht baart. Observatie en toezicht maken het huis in alle opzichten schoon en net.

'k En segg' niet, dat de vrou sal mette leden wercken,
Mer laet haer wacker oog op alle dingen mercken;
Al wat'er omme-gaet en deught gemeenlijk niet,
Indien het huys-wijf selfs geen dingen nae en siet.
Het ooge van de Struys (het is van outs geschreven)
Dat broet alleen het ey, en doet haer jongen leven;
Het toesien baert de vrugt. het ooge van de Struys,
Is van den ouden tijt, een lessen voor het huys.
Hooft mannen, vrouwen hoort of wie het mogte wesen,
Die onsen boeck misschien hier namaels sullen lesen,
Wanneer gy nu en dan een vreemde wat gebiedt,
Houd niet voor wel gedaen, voor gy het eerstmael siet.
Het ooge van den heer verbetert alle saecken,
Het ooge van den vrou kan gauwe boden maecken;
Het ooge van den heer dat maeckt de peerden vet,
Het ooge van de vrou dat maeckt de kamer net.⁸⁷

De laatste categorie van stoffen waar Cats veel aandacht aan besteedt, zijn de spijzen. Ook hier moet de vrouw nauwlettend in het oog houden welk voedsel het huis in komt. De voorraad drank, voedsel en brandstof moet op peil blijven. Er mag nooit méér gekocht worden dan men goed bewaren kan. Nieuwe waar dient dus steeds tijdig te worden ingeslagen. Dit betekent dat de vrouw een constant overzicht moet hebben van alles wat voorradig is én van de toestand waarin de spullen verkeren.⁸⁸ De marktgang en de keuze van koopwaren is daarom een gewichtige taak (bp.3.4.1-3).⁸⁹ Als het goed is heeft elke vrouw dat thuis van haar moeder geleerd.⁹⁰ Maar, adviseert Cats de vrouw (of haar dochters of dienstmaagd), koop altijd de beste waren van ene kraam, want dan is men het beste uit.⁹¹ Dat betekent niet het goedkoopste of in grote hoeveelheden. Daarnaast moet zij de verschillende soorten voedsel in de marktkramen kunnen herkennen. Ze moet weten welk soorten vlees van de koeien komen of wat wildbraad is, wat afkomstig is uit nabije boomgaarden en welk fruit van verre is aangevoerd.⁹²

Cats schetst de zeldzame situatie waarin de Republiek zich als door een godsgeschenk bevindt.⁹³ Het van nature schrille land is als door een wonder van de meest uiteenlopende soorten voedsel voorzien.⁹⁴ Afkomstig uit verre streken

liggen de meest uiteenlopende goederen in de zolders opgetast. Naast diverse soorten graan, zijn er exotische en uitheemse vruchten als vijgen, perziken, druiven en citroenen. Maar ook suiker, peper, foelie, gember, okkernoten, kaneel en andere specerijen.⁹⁵ Toch hebben ook de ommelanden nog van alles te bieden, zoals paling, kabeljauw en verse schelvis.⁹⁶ Er is brood, peperkoek, honing, room, boter, verse kaas en eieren in huis.⁹⁷ Tot slot brengt de eigen moestuin nog allerhande zaken voort. Cats noemt vlier, peren, kersen, hoppe, maar ook tijm, alsem, ruit, andijvie en cichorei.⁹⁸ Wat drank betreft is er een ruim aanbod aan wijnen, zoals uit het Moezeldal, Franse wijnen en Maderawijn.⁹⁹ Als gewone drank geeft Cats de voorkeur aan bier, omdat het is gebrouwen van vers helder water.¹⁰⁰ In het voorbijgaan waarschuwt hij, dat water uit een put pas drinkbaar is, wanneer het bezinksel op de bodem ligt, wat herinnert aan Stevins inspanningen op dit punt.¹⁰¹

In feite voert Cats een hele classificatie door, gebaseerd op de vraag of een bepaalde spijs goed of kwalijk voor de gezondheid is.¹⁰² Kwelijke substanties moet men vermijden omdat het lichaam erdoor uit zijn natuurlijk evenwicht raakt en zelfs ziek kan worden. Hiertoe behoort ook Cats advies om rekening te houden met een gepaste omgeving en met de invloed der seizoenen. Zijn fragmenten over 'lucht', 'jaargetijden', 'maanden', 'winden' en 'plaatsen en landen' herinneren aan de ruime aandacht die deze kwesties in het vroegmoderne architectonisch denken kregen.¹⁰³ Hoewel zijn raadgevingen lijken te berusten op bekende spreekwoorden of louter praktische ervaringen, verwijzen ze in feite naar de onderlinge afstemming van vocht en droogte, koude en hitte, in voedsel en lichaam. Net als bij de klassieke huiseconomie staat of valt het wellevens in huis bij Cats met de uitgebalanceerde gezondheid van het lichaam. Tot de 'levenkunst' rekent Cats aandacht voor lichamelijke oefening en voor gemoedsroerselen.¹⁰⁴ Meer dan Stevin, die zich richt op gezonde bouwstoffen van het huis, schenkt Cats aandacht aan de bouwstoffen van het lichaam. Al te vers brood, heet gebak, rauwe peren, al te veel paling en al te jonge wijn kunnen beter niet gegeten en gedronken worden.¹⁰⁵ Soms zijn de krachten eruit verdreven, zoals wanneer brood te heet gebakken wordt:

En laat geen heet geback uyt uwen Oven komen,
Om t'wijl het werm is te werden ingenomen,
Mijt oock dat al te lang gebacken heeft gestaan,
Want daar uyt is de kracht ten deele weg gegaan.
De kunst heeft over lang en meest van al gepresen,
Broot open, fris, en nieuw en luchtig opgeresen,
Gedesemt na den eysch dat duysent oogen heeft,
Dan siet men dat de Geest daar in ten volle leeft.
De korste van het Broot soo boven als beneden,
Dient ons te zijn gemijt of af te zijn gesneden,
Voor die de galle vreest en wat'er uyt ontstaat,
Want Broot dat korstig is, is voor de galle quaat.¹⁰⁶

Soms ook moeten kwalijke eigenschappen van voedsel door toevoeging van andere stoffen worden uitgebannen (paling en peren kan men verbeteren door het toevoegen van wijn).¹⁰⁷ Rauwe vis of heet gekruide worst kan men beter helemaal laten staan omdat het dorstig maakt. Daarom zijn deze spijzen vaak de oorzaak van overmatig drankgebruik. Ook de regelmatige afvoer van kwalijke stoffen uit het lichaam is voor de gezondheid van belang. Wanneer de ‘kamergang’ niet wil lukken is het bijvoorbeeld raadzaam pruimen te eten. Ook rozijnen of bietenmoes schijnen in dat geval wonderen te doen. Verder moet men dagelijks het haar kammen, zich wassen, neusgaten en oren reinigen en de mond spoelen.¹⁰⁸ Deze handelingen maken dat de kwade dampen verdwijnen en het lichaam zijn gezondheid behoudt. Voldoende slaap en bij tijd en wijlen zijn lijf bewegen: dat alles baat. Dit soort medische inzichten put Jacob Cats naar eigen zeggen uit de ‘Hoge Schole van Salerne’, genoemd naar de elfde-eeuwse Italiaanse arts Alfanus van Salerno (bp.3.5.1).¹⁰⁹

Salernus hooge School, versien van kloecke Luyden,
Heeft niet alleen geleert de krachten van de kruyden,
Maar heeft oock boven dien veel Regels uytgebracht,
Wat iemant dient te doen en wat te zijn gewacht.
Soo dat haar dienstig werck is over al gepresen,
Ja by veel Prinssen selfs met aandacht overlesen,
Wie recht na dese Leer sijns levens regel stelt,
Word selden van de koorts of ander leet gequelt.

Deze geneeskundige school formuleerde regels tot behoud van de gezondheid waarbij het vooral om het evenwichtig gebruik van de juiste voeding ging. Ze vormt een versmelting van het galenisch humorensysteem met Arabische en Aristotelische naturopvattingen, waarbij lichaamssappen als gal, slijm en bloed en hun onderlinge verhoudingen een voorname rol spelen.¹¹⁰ Met wijs beleid, en met behulp van kruiden of grassen, heilzame wortels of bladeren en geschikt voedsel kan het lichaam gezond gehouden en ziekten geweerd worden.¹¹¹ Met deze zienswijze stond Cats midden in de zeventiende eeuw, zoals Van Beverwijcks *Schat der Gesontheyt* (1636) illustreert. Daarin publiceerde Cats zijn voedseladviezen op rijm, om ze later te bundelen en te bewerken in zijn *Tachtig-jarige Bedenckingen*. In 1633 verschijnt van de medicus Steven Blankaart een werk van gelijke strekking onder de titel *De Borgerlicke Tafel. Om lang Sonder Zieckten Gesond te Leven*.

Veld en bos dienen mens en dier tot apothekerswinkel aldus Cats.¹¹² De Natuur biedt bij huiselijke kwalen en ongevallen evengoed haar diensten aan. De huisvrouw kan haar man en kinderen ten zeerste helpen met eigengemaakte medicijnen, in de tuin gekweekte kruiden of speciaal voedsel.¹¹³ Zalfjes en pleisters, poeders en sappen kan ze thuis bereiden of bewaren in een ‘kleyn vertreck’. In geval van nood, zoals bij een buil, een verbrande vinger of een gat in het scheenbeen, zijn de medicijnen bij de hand. Ook bij koorts, obstipatie, hoest,

taai slijm, maag- en buikkachten, wormen of impotentie komen deze huismiddeltjes van pas.¹¹⁴ Eventueel kan raad gevraagd worden bij de bureu.¹¹⁵ Een gebed voordat men medicijnen neemt acht hij echter steeds verstandig.¹¹⁶

Daarnaast moet grote aandacht aan de bereiding van het voedsel besteed worden (bp.3.3.3, bp.3.4.4, bp.3.6.1-2). Al te vaak, zo benadrukt Cats, blijft de keuken in Holland ongebruikt en is zij niet meer dan een koud vertrek met schotels voor de sier. Toch is het welbevinden van de gezinsleden, ja zelfs de toekomst van het huis geheel afhankelijk van de vraag of er verstandig wordt gekookt.¹¹⁷ Welk voedsel iemand blijft en welke spijs iemand niet bekommt, komt uit de aard van elk lichaam voort. Het gadeslaan en leren kennen van verschillen in geaardheid vormt de basis voor een goed gerecht.¹¹⁸ Zowel het samenstellen van een gewone maaltijd (waarbij soms roggesop of 'zout en brood' toereikend is), als het bereiden van een gastmaal, zijn derhalve van groot belang.¹¹⁹ Dat uit zich evenzeer in de verschillende manieren waarop het voedsel verwerkt wordt.¹²⁰ Zoals vers zomerfruit inmaken voor de winter, wortelen bewaren in pekkel of eigenhandig jam en gebak maken.¹²¹ Roosteren, braden, zieden, stoven, fruiten (in de pan) en bakken (in de oven) zijn, wanneer men het volgens de regels doet, middelen om de kracht van het voedsel te versterken.¹²² Door het combineren van smaken, het maken van gepaste sauzen en het inschatten van hoeveelheden wordt het voedsel tot een medicijn en de echtgenote tot een huisdokter.¹²³ Gewapend met deze kennis van de keuken zorgt de vrouw des huizes ervoor dat de gezondheid van haar huisgenoten behouden blijft en het voortbestaan van het huis gewaarborgd is.¹²⁴ De kunst van het koken acht Cats dan ook een lofwaardige taak van de vrouw.¹²⁵ In de navolging van de voorschriften, regels en wetten omtrent tafel en keuken vervult de vrouw des huizes tevens een goddelijke plicht.¹²⁶

Ick wil maer dat het wijf de gaven van den Heer
Sal koken op de maet, en rechten met der eer
"Te nutten goede kost, en dat in rechter maten,
"Te schaffen na den eysch, is ieder toegelaten.
Hebt maer geduerig agt te loven uwen Godt,
En hangt niet al te seer de sinnen aen de pot.
Die sonder overaet sijn tafel weet te decken,
het sal hem tot vermaeck en frissen leden strecken;
Want die voor sijnen God een reyne maeltijt doet,
Wort aen het lijf gesterckt, en in de siel gevoed.¹²⁷

Behalve aan tafel spelen de lichaamsvochten en gezondheid in bed een rol. Ook bij de menselijke voortplanting worden er immers lichamelijke substanties uitgewisseld en gemengd, en daarom moet men op dit gebied eveneens een aantal regels volgen, samengevat in de 'Teel-konst voor de gene die genegen zijn haar gesin en met eenen de Wereldt te vermeerderen'.¹²⁸ Juist hier doet de Natuur haar werk op een manier die voor de mens verborgen blijft. 'Natura doet haar werck, doch waar en hoe en wat, Dat heeft tot heden toe geen mensche recht gevat', aldus

Cats.¹²⁹ Het toekomstig wellevan van het kind staat op het spel. Daarom vergt dit onderdeel een aparte behandeling en wel nadat de jonge vrouw getoond heeft een goede vrouw te zijn.¹³⁰ Dat de gezondheid op dit punt een precaire aangelegenheid is, blijkt onder meer uit allerlei ziektes van de voortplantingsorganen, uit de gevaren rond zwangerschap en bevalling of het voorkomen van monstrueuze misgeboortes. Cats maakt gewag van heftige meningsverschillen tussen theologen en artsen, zedenmeesters en staatslieden op dit vlak. Teveel en ongeregeld minnen beschouwen de meesten van hen als oorzaak van deze verschijnselen.¹³¹ Maar Cats beroept zich op antieke inzichten, om de onevenwichtigheden en gevaren het hoofd te bieden.¹³² Door het afvloeien van de beste levenssappen onttrekt de 'voortteling' jeugd, kracht en vitaliteit aan het lichaam, wat het risico op ziekte en dood vergroot.¹³³ Hart, lever en brein raken gemakkelijk aangetast. Een al te minziek mens krijgt jicht, kortademigheid, hoest, tering en reumatiek te verduren.¹³⁴ In de Natuur zelf liggen de voorbeelden voor het oprapen. Mussen die vaak paren leven kort. Bomen die met vruchten zijn overladen en veldbloemen die vrijgevig hun zaad verschietsen, zijn snel uitgebloeid. Daarentegen behouden muil dieren die zich van paring onthouden tot op hoge leeftijd hun kracht.¹³⁵

Dat soort regels zijn ook op de mens van toepassing, zo drukt Cats zijn lezers op het hart. Is de man pas ziek geweest dan doet zijn echtgenote er verstandig aan hem te ontzien.¹³⁶ Is de vrouw zwanger, dan is het zowel voor haar als voor de nieuwe vrucht beter dat de man de akker niet verder ploegt.¹³⁷ Heeft de zwangere vrouw trek in vreemdsoortig voedsel, dan is het haar gegund: het is de vrucht die erom vraagt.¹³⁸ Cats geeft bovendien zowel het mannelijk zaad als de moedermelk (in zijn ogen getransformeerd bloed) een galenische betekenis en spreekt van 'dierbaar nat' en 'edel zog'.¹³⁹ Het zijn waardevolle gaven der Natuur waar men verstandig mee dient om te gaan.¹⁴⁰ Net als bij de antieken is de voortplanting bij Cats dus een zaak van de goddelijke natuur.¹⁴¹ Omwille van de vrucht moeten man en vrouw ook in het bed maat houden, want ze zetten het voortbestaan van het huis en zelfs dat van de wereld op het spel.¹⁴² In deze klassieke opvatting van de gezondheid is de normale afgang een onderdeel van het metabolisme, waarbij de door het voedsel opgehoopte stoffen verwijderd worden. Op eenzelfde manier moet men het bij-slapen ook als een regelmatige stoffelijke afscheiding zien.¹⁴³

Ten gunste van het echtelijk 'zaaiwerk' is regelmaat en rust op zijn tijd gepast, evenals het kiezen van een juist moment. Wat men als het juiste moment beschouwt, hangt er van af. De vroege ochtend acht Cats voor de gezondheid het meest geëigend, want dan zijn de leden uitgerust. Maar de avond biedt het meeste plezier. Geertrui, een jong gehuwde vrouw die oog heeft zowel voor haar gezondheid als voor het echtelijk plezier besluit dan ook, zo blijkt uit een anekdote die Cats (onder verwijzing naar Van Beverwijck) aanhaalt, beide te kiezen.¹⁴⁴

Moy Geertruyt eerst getrouwt die was gesint te weten,
 Wanneermen alderbest den echten acker spit,
 Een geestig Medecijn benefens haar geseten,
 Bedacht hem op de vraag en sey ten lesten dit.
 Wanneer de Dageraat haar rosen komt ontluycken,
 Dan is het spel gesontst en voor de leden goet;
 Maar die ontrent de nacht haar echte deel gebruycken,
 Genieten meerder lust en vinden meerder soet.
 Wel sey de jonge Vrou soo wil ick dan besorgen,
 Te plucken in het bedt de vruchten van de jeugd,
 Voor eerst om wel te zijn ontrent den rooden morgen,
 En als het avondt werdt dan om de soete vreugd.

In het zelfde geneeskundig perspectief drukt Cats de moeder op het hart, om net als de vleermuis, de melk die zij van nature krijgt aan haar kind te schenken. Met name het eerste zog (biest) is een wonderlijk geschenk van de Natuur, omdat het helpt het taaie slijm in de jong geborene te verdrijven. ‘Natuure, Godes hand, die wet’et wattse doet, En hoe een swacke Vrucht behoort te zijn gevoet.’¹⁴⁵ Met de melk zuigt het kind namelijk de goede eigenschappen van de moeder in. Alleen in uiterste nood kan het kind worden overgedragen aan een min. In vijf pagina’s beschrijft Cats met welke grote zorg een min gekozen moet worden.¹⁴⁶

Anders dan het geval was in de Griekse economie, blijkt de opvoeding van kinderen bij Cats in het beheer van het huis geïmpliceerd.¹⁴⁷ De moeder houdt het oog op haar kind (bp.3.1.2, bp.3.2.1, bp.3.3.4). Is het klein dan troost ze het, ze wiegt het wanneer dat nodig is of zingt een lied. Is het groter dan kijkt ze toe hoe het in huis speelt, hoe het zich in het spel gedraagt, het meisje met haar pop, de jongen met zijn ‘koten’.¹⁴⁸ Ze leert het kind zingen, onderwijst het Gods Woord, ze leert het kind de waarheid spreken, leert stijfkoppigheid en liegen af. De moeder schenkt het kind zo een schat die het immer met zich zal dragen. Niets prijst een man meer in zijn vrouw, zegt Cats, dan wanneer zij haar kroost met rijpe zorg omringt en opvoedt.¹⁴⁹ Ook de vader heeft zijn bijdrage te leveren. Hij moet het kind de regels onderwijzen door het te leren lezen, of door een wijs leermeester aan te stellen.¹⁵⁰ Straffen, dreigen met angstaanjagende boemannen, spoken of de duivel is uit den boze. Het is beter om het kind deugd bij te brengen en vrees voor God in zijn hemelrijk.

Om de rust en vrede in het huis te bewaren is niet alleen nodig dat voorwerpen en substanties hun juiste plaats en tijd kennen. Dat geldt ook voor het doen en laten van de huisgenoten. Duttent doet men niet aan de haard zegt Cats, maar in de slaapkamer.¹⁵¹ Lezen in bed of aan de tafel is ongepast: men leest apart, in een stil vertrek. Staat de gehuwde vrouw haar man toe om boeken, oude geschriften en brieven in zijn kantoor te brengen, dan mag ze hem daar ook niet in zijn gepeins storen.¹⁵² Wel mag zij in dat geval eisen dat hij in andere kamers geen boeken leest. Brengt de man desondanks zijn boeken aan de haard, dan is hij verplicht zijn vrouw deelgenoot te maken van wat hij leest.¹⁵³ Cats beschouwt tafel en haard dus

als gemeenschappelijke plaatsen waar men zich om elkander bekommert, elkaar gezelschap houdt, een blij gelaat toont en met elkaar spreekt.¹⁵⁴ De tafel is de plaats waar tafelmanieren worden geoefend, waar kinderen geleerd wordt te eten wat de pot schaft en waar een gastmaal plaatsvindt volgens de regels van de kunst.¹⁵⁵ Samen bij de haard zitten verplicht de heer des huizes zijn vrouw in te lichten over zijn werkzaamheden in de wereld, haar te wijzen op stichtelijke kwesties, of haar te vergasten op vrolijke wederwaardigheden, maar dat alles zonder te roddelen over anderen.¹⁵⁶ Onttrekt hij zich aan die plicht, dan onthoudt hij haar het respect dat zij verdient en ontnemt hij haar band met de wereld buitenshuis.¹⁵⁷ Zoals de vrouw haar man met smaakvolle kookkunst aan het huis bindt, zo bindt de man zijn vrouw met zijn adembenemende verhalen aan de wereld. En ook dit komt uiteindelijk het huis als geheel ten goede. Mocht de man plotseling komen te overlijden, dan weet zijn vrouw van zijn zaken af en is zij in staat de nodige maatregelen te nemen.

Niet alleen de juiste plaats van het huiselijk handelen speelt een rol, ook de juiste tijd. Ten eerste omdat de tijd dient te worden uitgebaat. In navolging van de antieken laakt Cats in alle gezinsleden luiheid en ledigheid, omdat hij het beschouwt als weigering om hun talenten te gebruiken.¹⁵⁸ Ten tweede zijn niet alle tijdstippen even geschikt om de huiselijke zaken af te doen. Sommige tijden zijn meer geschikt om te eten dan andere. Sommige tijden zijn er om handel te drijven en op andere momenten is het beter te rusten.¹⁵⁹ Acht uur trekt hij uit om te werken, zeven uren voor de nachtrust, vier uren om te besteden aan religieuze zaken, zoals het dagelijks (en volgens een zekere orde) lezen van de Bijbel en het zeggen van ochtend- en avondgebed. Bij afwezigheid van haar man neemt de vrouw de religieuze taken van hem over.¹⁶⁰ Drie uren dienen tot hulp aan anderen, opvoeding of gebruik van de maaltijd. De resterende twee uur dienen om de zinnen te verzetten.¹⁶¹ Huisgenoten hebben op deze manier gedurende de dag zowel tijd voor zich zelf als voor gemeenschappelijke bezigheden. Ongeacht de aard der werkzaamheden kan iemand zo zeer in zijn of haar bezigheden verdiept zijn dat anderen de plicht hebben hem of haar met rust te laten.¹⁶² Als de man zich volledig aan belangwekkende zaken wijdt mag hij niet vanwege huishoudelijke besognes door zijn vrouw gestoord worden.¹⁶³ Maar hetzelfde gaat op voor de vrouw die zich volledig wijdt aan haar taken: zij mag niet vanwege onverwachte gasten door haar man bij de was worden gestoord.¹⁶⁴ Daarnaast geldt voor alle huisgenoten dat er vaste gemeenschappelijke tijden zijn. Elk dient op vaste momenten de eigen bezigheden tijdelijk op te schorten. Met de noen, rond een uur of twaalf, komt de man bijvoorbeeld hongerig en vermoeid door de arbeid thuis in de verwachting dat het middagmaal gereed staat.¹⁶⁵ Dat impliceert dat de vrouw des huizes en haar dienstboden de andere werkzaamheden in huis bijtijds laten voor wat ze zijn.¹⁶⁶

Cats heeft forse kritiek op de gehuwde man die zijn echtgenote de macht over het huisbedrijf ontzegt. Daarmee ontnemt hij zijn echtgenote haar voorrechten als vrouw des huizes.¹⁶⁷ Wel maakt hij onderscheid tussen meerdere fouten. Ten eerste is er de heerszuchtige man die zijn vrouw onder dwang in huis houdt.¹⁶⁸ Een dergelijke man weet geen onderscheid te maken tussen de uitoefening van gezag in een echtelijke betrekking en zijn gezag in andere huiselijke verhoudingen. Cats redeneert hier duidelijk in een klassieke context gezien zijn verwijzing naar de macht die een heer heeft over een slaaf. Aristoteles bijvoorbeeld onderscheidde in dit verband drie soorten betrekkingen in huis: tussen man en vrouw, vader en kinderen, heer en slaaf. De heer des huizes verenigt de drie betrekkingen in zich, en zodoende maakt hij drie deelgemeenschappen tot een geheel.¹⁶⁹ Een tweede categorie vormt de bemoeizuchtige man, die zelf alle huiselijke werkzaamheden ter hand neemt en zijn echtgenote alleen goed genoeg vindt voor het bed.¹⁷⁰ Een dergelijke man miskent de natuurlijke noodzaak om de huiselijke arbeid te verdelen. Zoals God niet in staat was alle werk in de wereld zelf te doen en daartoe de mens zijn eigen zaken laat regelen, zo dient de man als hoofd van het huis zijn echtgenote vertrouwen te schenken door het huiselijk bedrijf aan haar te delegeren. Als echtgenoot dient hij haar de macht te laten die haar toe komt. Hoewel enigszins ingekleed, herneemt Cats ook hierin een antiek thema.¹⁷¹ En tenslotte berispt hij de man die de werkzaamheden van zijn vrouw minacht als waren het 'beusel-dingen'.¹⁷² Het zijn misschien stuk voor stuk geringe zaken, maar samen volbrengen ze een werk zonder weerga. Niet alleen het wellevens en de gezondheid van het huisgezin staat op het spel. Het voortbestaan van het huis als geheel kan door de orde of chaos in het huiselijk bedrijf worden gemaakt of gebroken.¹⁷³

Cats bekritiseert om die reden de kortzichtige man die bewust een domme vrouw huwt, of die een vrouw enkel vanwege haar schoonheid kiest.¹⁷⁴ Hij adviseert de heer des huizes zijn vrouw volledig in te lichten over alle zaken die het huis betreffen. Mocht hij onverhoopt plotseling sterven, dan heeft zijn echtgenote voldoende inzicht om zijn zakelijke afspraken af te handelen.¹⁷⁵ Bovendien dient de heer des huizes open staan voor wijze raad van zijn vrouw. Vrouwen zijn, zo benadrukt Cats onder verwijzing naar bekende geschiedenissen, zeer wel in staat hun man raad te geven, ook wanneer het zaken van openbaar bestuur betreft.¹⁷⁶ Hoewel het vanwege allerlei gewoontes in het land ongebruikelijk is dat vrouwen zitting nemen in openbare lichamen betekent dat niet dat zij niet over de capaciteiten beschikken. Integendeel, land en kerk varen er wel bij wanneer wijze vrouwen hun man met raad en daad ter zijde staan.¹⁷⁷ Maar dit geldt alleen wanneer mannen hun eigen verantwoordelijkheden beseffen, de reikwijdte van hun macht inzien en er geen misbruik van maken.¹⁷⁸ Spiegelbeeldig wijst Cats op de dwalende vrouw die enkel oog heeft voor uiterlijkheden. Wie een knappe en vrolijke echtgenoot begeert, of een man van hoge adel zoekt die de degen weet te roeren en prachtige verhalen kan vertellen, komt bedrogen uit.¹⁷⁹

Het eind van het liedje is dan een huis vol overzees huisraad en kinderen die ter wille van de familienaam in pracht en praal worden opgevoed. Niet zelden gaat dat ten koste van haar vaders en moeders erfenis.¹⁸⁰

In de Griekse tijd was het beheer, het voortbestaan en de waarde van het huis inbegrepen in de context van het bestuur van de polis. ‘De *oikos* besturen is leiding geven, en thuis leiding geven verschilt niet van de macht die iemand in de polis moet uitoefenen’, aldus Foucault onder verwijzing naar Socrates opvatting in deze.¹⁸¹ Hoffmann wijst er op dat in dit opzicht de huishouder vergelijkbaar wordt geacht met een politicus en een veldheer, en wel omdat het ‘huis houden’ een hoger doel dient, gelijk de andere bedrijvigheden.¹⁸² Jacob Cats zegt in feite iets soortgelijks. Ook in zijn denken is het beheer en het voortbestaan van het huis inbegrepen in het bestuur van het gemeenebest.¹⁸³ Zijns inziens kan noch de Kerk, noch het burgerlijk bestuur bestaan buiten het huis.¹⁸⁴ Het volkomen huwelijk ziet hij als een ‘wondere smederij’ van mensen. Het vormt een ondergrond van waaruit steden opbloeien en is een kweekvijver voor aanzienlijke bestuurders.¹⁸⁵ Hoewel Cats het huwelijk erkent als een door God geïnstalleerde, natuurlijke manier van leven, wordt het welslagen van de echt bepaald door een goed of slecht beleid ervan.¹⁸⁶ De al dan niet lovenswaardige uitvoering van het huwelijk, de mate van rust, gepastheid en welgesteldheid van de huishouding, dat alles heeft verstrekkende gevolgen voor de ‘gehele menselijke gemeenzaamheid’.¹⁸⁷ Zou men dit nalaten dan zou men hele steden en landen van hun welstand beroven.¹⁸⁸ In dit opzicht bestaat er volgens hem weinig verschil tussen de echtelijke huishouding en het beheer van kerk of staat. Voor zowel hoge kerkelijke als hoge wereldse ambten zou het goed zijn, die personages te kiezen die in hun eigen huisgezin hebben aangetoond een goed bestuurder te zijn.¹⁸⁹

De drie huiselijke verhoudingen die bij Xenophon en Aristoteles genoemd worden – de betrekking tussen man en vrouw, tussen de vader en zijn kinderen en tussen heer en slaaf – spelen ook in het denken van Cats een rol. Alleen zijn ze bij hem niet langer rond de heer des huizes gegroepeerd. De vrouw heeft de plicht te zorgen voor het huiselijk bedrijf. Voor zover het gaat om de levering van diensten ten behoeve van het huishouden, is zij het die haar ondergeschikten (knecht en keukenmeid, bode en kok) alsmede haar dochters onderricht.¹⁹⁰ Zo leren de laatsten al doende de regels van het huiselijk bedrijf. Ze verwerven kennis die hen later, als ze eenmaal zelf zijn gehuwd, zeer van pas zal komen.

Uit de aard der zaak dient men daarom de echtgenote niet als ‘vrouw van het veld’ of ‘vrouw van de straat’ te omschrijven. Wanneer ze haar huiselijke plichten vervult, is het haar voorrecht om ‘huis-vrouw’ te heten.¹⁹¹ Met deze titel, zegt Cats, erkent men haar echtelijke plichten tot het bestieren van het huishouden als vitale taken voor alle wellevens op aarde. En het is de plicht van de man, ook al is hij de heer des huizes, daar buiten te blijven.¹⁹² De *pater familias* dient te weten tot waar zijn macht reikt. Hij dient de eigen rechten die zijn echtgenote heeft te

respecteren.¹⁹³ De eervolle status van de echtgenote (*mater*) wordt tevens erkend door het huwelijk als goddelijke instelling op te dragen in haar naam (*matrimonium*).¹⁹⁴

De vrouw des huizes die de volle macht bezit over het huiselijk domein en deze plicht in wijsheid vervult, acht Jacob Cats een goede vrouw.¹⁹⁵ Met een waardige houding, een rechte rug, een langzame tred en het alziend oog volgt zij haar natuurlijke doel.¹⁹⁶ Foucault wijst erop dat er in antieke teksten sprake is van schoonheid wanneer het vrije individu de ingeboren vermogens en capaciteiten die de natuur geschonken heeft ook navolgt en tot uitvoer brengt.¹⁹⁷ Tegen deze achtergrond, waarin de echo van het antieke denken over de huiselijke economie duidelijk te horen is, vormt Cats' omschrijving van de gehuwde vrouw als 'beste stuk huisraad' een teken van respect.¹⁹⁸ Omgekeerd is zijn zegswijze begrijpelijk waarin hij de kwaadaardige echtgenote beschrijft als een verschijnsel dat voor een eerlijk man erger is dan rook in huis of een lekkend dak. Niet alleen zijn huis staat er dan kwalijk voor, maar zijn hele leven zal rampzalig eindigen.¹⁹⁹

Om zijn lofzang op de wijze vrouw des huizes te ondersteunen herneemt Cats de meest bekende lofzang op 'de Goede Vrouw' in Spreuken 31 (vers 10-31). Overigens staan ze (als deel van de wijsheidsliteratuur) in de Joodse traditie in hoog aanzien en worden ze traditiegetrouw beschouwd als eerbetoon aan vrouwen.²⁰⁰ Zoals in het volgende fragment blijkt, klinkt ook bij Cats de antieke waardigheid die de echtgenote in deze bijbelse opsomming toegedicht wordt door:²⁰¹

Wie kan een sedigh wijf, gelijk het dient, verhogen?
Sy is aen haren man, een wellust sijner oogen;
Sy is aen haren man, en al het huys, sy is
Gelijk een sachte lauw ontrent de siecke vis;
Sy is gelijk een schip, dat over zee gevaren
Vervult het gansche lant met alle nutte waren;
Sy is een hoofd-juweel, een kroone voor de man,
Die hem èn binnens huys èn buyten eeren kan.
Sy is gelijk een tuyn, die, om den hof gevlochten,
Bewaert het edel fruyt van alle snoep-gedrochten;
Sy is een soete plant, een rechte vyge-boom,
Die ook een dullen stier kan houden in den toom.
Sy is een gulde krans, een reyn en edel wesen,
Een eygen Gods-geschenk, van duysent uyt-gelesen;
Sy is een klare lamp, een gulde kandelaer,
Die al het huys verlicht, doch meest haer echte paer;
Sy is een wijngaert-ranck, die met haer koele blaâren
Hem, die haer ziele mint, van hitte kan bewaren;
Sy is de wijnstocks selfs, vol vrucht, en soete vreught;
Sy is een stille ree, een haven voor de jeught;
Sy is gesuyvert gout, dat, even niet gedragen,
Wort nimmer van den roest, van schimmel niet beslagen;
Sy is een schoon juweel, dat glinstert in der nacht;
Sy is een rijcke steen, maer echter wonder sacht;

Sy is gelijk de son, die met een helder schijnen
Doet mist, onguere lucht, en alle quaet verdwijnen,
Versagt de wrange twist, al isse byster scherp,
Een wijf, een vlytig wijf, is jae een Davids herp.
O! dat nu eenig mensch het wesen deser vrouwen
Vermogte, naer den eysch, met oogen aen te schouwen,
De ziele ging hem uyt, door ongemete vreugt,
O! noyt volmaeckte lust als in de ware deugt.

Ondanks (of misschien dankzij) de christelijke absorptie van de antieke ondergrond blijft deze laag in het denken over huis en huishouden behouden. De waardige status van beide gehuwden en hun onderlinge betrekkingen vormen, via het voortbestaan van het 'huis' in de brede antieke zin een wezenlijk onderdeel van het *Houwelick* zoals Jacob Cats zich dat voorstelt. Deze ondergrond blijkt uitermate stevig om de overige echtelijke betrekkingen te enten.

Zelfs is het denkbaar dat Cats zich op dit punt belangrijke elementen uit de Joodse traditie heeft toegeëigend. Zijn verwijzing naar Mozes als eerste wetgever van 'houwelijkse saken' waarop de 'Hebreen, Joden, en de heer Christus selfs' voortgebouwd hebben, maakt dat aannemelijk.²⁰² Er zijn verschillende parallellen aan te geven in de huiselijke rituelen zo bleek in het voorafgaande. Met name de cruciale status van de huismoeder (als 'priesteres'), het huis als haar plaats in het religieuze domein (haar 'tempel'), de huiselijke vieringen (zoals de wekelijkse Schabbat en de Seder-avond als begin van Pessach) en de religieuze verantwoordelijkheid van de vrouw des huizes bij het ontsteken van het licht (de kandelaren), zouden een nader onderzoek in deze richting rechtvaardigen. Dat zou de verzorgende taak opgedragen aan de vrouw des huizes, en wel om de voortgang van de volgende generatie, de familie en het huis te waarborgen, ook in een ander licht plaatsen. Zeker wanneer daartoe in de Joodse traditie het overdragen van wijsheid, het lezen, bestuderen en bespreken van religieuze teksten inbegrepen is in de religieuze taak die de vrouw in huis te vervullen heeft.²⁰³ Een onderzoek in deze trant is temeer van belang omdat tot nu toe de aandacht vooral was gericht op de mogelijke verbondenheid tussen joodse en protestantse religieuze opvattingen in de vroegmoderne tijd of de sociaal-economische lotgevallen van de rijke Spaanse en Portugese sefardische joden en later de arme Duitse en Poolse asjkenazische joden die zich in de loop van de zeventiende eeuw in de Republiek vestigden.²⁰⁴ Een onderzoek in die richting is bovendien interessant, wetende dat op andere terreinen een zekere parallellie is aangetroffen. Zo heeft Simon Schama gewezen op de politieksymbolische analogie, waarbij in de Republiek een gedetailleerd Hebreeuws zelfbeeld ('Neerlands Israël', de Nederlanders als 'uitverkoren volk' en 'erfgenamen van de hebreeuws lotsbestemming') tot stand kwam,²⁰⁵ zowel in beeld- als tekstmateriaal.²⁰⁶ Jonathan Israel heeft gewezen op geleerden als Joseph Justus Scaliger, Hugo de Groot, Daniël Heinsius, Caspar Barlaeus en Constantijn Huygens. Deze hadden een hoge achting voor de klassieke filologie, de studie van het Nieuwe en Oude Testament en de studie van

het Hebreeuws, waarbij zij trachten door een vergelijkende methode uit te stijgen boven de theologische conflicten en het confessionele dogmatisme die de omgang tussen katholieken, joden, calvinisten kenmerkte.²⁰⁷

In die context zou ‘het huis’ onderzocht kunnen worden, zij het niet als plaats van symbolisch-morele zuivering van de materiële en wereldse bezoedeling, zoals Schama heeft voorgesteld: ‘Een goed bestierd huisgezin met een hechte basis was de redding van de Nederlandse cultuur, die anders onherroepelijk door materialisme bezoedeld zou zijn. Het was de smeltkroes waarin ruwe grondstof en beestachtige begeerte konden worden omgezet in verlossende heilzaamheid. (...) Maar het bewaren van de ongerepte heiligheid van het huisgezin vereiste eeuwige waakzaamheid. In het Nederlandse denken vormde het “huis” een soort dialectische tegenstelling met de “wereld”, en met name de straat, die het slijk der aarde, letterlijk tot op de drempel bracht.’²⁰⁸ Eerder zou het huis gezien moeten worden als plaats van praktische rituelen onder gezag van de vrouw des huizes met als doel als ‘huis(gezin)’ stand te houden.²⁰⁹

In de nu volgende paragrafen zal ik vooralsnog ingaan op drie aspecten die het echtelijke patroon van wederzijdse arbeidsdeling en ruimtelijke segregatie nader nuanceren. Deze aspecten hebben onmiskenbaar christelijke (en joodse) trekken. Desalniettemin zijn ze in Cats’ werk vooral gekleurd door een klassieke natuurfilosofische opvatting over de goddelijke Natuur. Ten eerste zal de keuze van een partner, de vrijage vóór het huwelijk en de status van de voortplanting in een ander licht komen te staan dan gebruikelijk (par. 3.1.2). Ten tweede bespreek ik de plaats van de hartstochten en met name de betekenis die het beheer ervan voor de huiselijke setting heeft (par. 3.1.3.). En tenslotte krijgt de spiritualiteit in huis een plaats, die zich niet op voorhand laat verklaren vanuit de calvinistische gestrengheid die Cats wordt toegedicht (par. 3.1.4.).

3.1.2. De minnekunst en het tableau der personages

Jacob Cats presenteert de vrouw in zijn *Houwelick* op de eerste plaats als echtgenote. Dit personage past binnen het matrimoniaale paradigma dat we in de vorige paragraaf hebben geïntroduceerd. Ze kent een geschiedenis van meer dan twee millennia en heeft altijd in verband gestaan met het stichten en besturen van een huis. Binnen het Romeins Recht kreeg ze een juridische status die tot in de vroegmoderne tijd een rol speelt.¹ In zijn *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-geleertheit* omschrijft Hugo de Groot het huwelijk als een bestaan dat op wettelijke regels rust en zowel de plichten als de rechten van man en vrouw vastlegt.² Binnen dit matrimoniaale paradigma zijn slechts een beperkt aantal personages denkbaar. Maagd, gehuwde vrouw en weduwe zijn gedefinieerd door hun verhouding tot de huwelijkse staat. Cats onderschrijft dit stelsel en beschouwt het als de enige waardige levensloop voor de vrouw.³ Ook behandelt hij, net als Erasmus en Vives, de verschillende levensstadia van de vrouw in onderscheiden hoofdstukken.⁴ Slechts een enkele maal spreekt hij van personen die uit overtuiging ongehuwd zijn gebleven. Hij noemt als voorbeeld een klopje of een dichteres: beiden hebben een andere roeping in het leven.⁵

Toch presenteert Cats in zijn *Houwelick* een tableau dat ruimer dan deze drie ‘antieke’ personages is (maagd, echtgenote en weduwe). Ten eerste nuanceert hij het matrimoniaale schema op basis van fysiologische verschillen tussen vrouwen in verschillende levensstadia.⁶ Ten tweede legt hij een oorzakelijk verband tussen de fysiologische kwaliteiten van vrouwen en mannen enerzijds en het huwelijk als natuurlijk-goddelijk instituut anderzijds. Op dit punt toont Cats zich een denker die de hogere orde waarvan de echtelijke verbintenis deel uitmaakt benadrukt.⁷ ‘Het trouwen is gevonden, Tot nadeel van de lust, en alle snoode sonden, En des al niet te min waer eenig mensche trout, daer schijn’et dat het vlees een nieuwen tempel bouwt’.⁸ Dat verklaart ook – ten derde – waarom hij zoveel plaats inruimt voor de precaire weg die tot de echtelijke status leidt. In dit licht is – ten vierde – niet alleen de aparte status van de bruid begrijpelijk, maar ook de vele personages die het huis nooit zullen bevolken. Deze personifiëren de misstappen die men op weg naar de huwelijkse staat kan begaan.

Door dit alles voert Cats een verfijning van het matrimoniaale schema door. In plaats van het bekende drietal maagd-echtgenote-weduwe onderscheidt hij voor elk stadium vier verschillende personages. Om met de weduwe te beginnen: zij is uiteraard niet meer gehuwd. Bij de dood scheiden de wegen van man en vrouw; de man heeft dus geen macht over zijn vrouw over het graf heen, zoals ook Hugo de Groot juridisch vastlegt.⁹ De vraag of ze al dan niet een nieuw huwelijk dient aan te gaan, hangt van haar leeftijd en lichamelijke gesteldheid af (jong of oud, vurig of gedooft). Het opnieuw stichten van een huishouden acht Cats alleen geschikt

voor een jonge weduwe die brandt van begeerte.¹⁰ Een eventuele tweede echtgenoot behoort geen al te jonge man, noch een vreemdeling te zijn want die komen af op het geld en goed dat haar eerste man heeft vergaard. Als de weduwe nog in staat is kinderen te krijgen, moet zij niet met een oude man trouwen, noch met een weduwnaar met kinderen, noch een man die jonger is dan zij zelf. Een weduwe dient een ander soort man te huwen. Cats reikt een aantal praktische adviezen aan voor de weduwe die haar eer moet beschermen. De weduwe die haar man heeft verloren, moet rouwen, maar met mate. Niet teveel (want dat is overdreven) en niet te weinig (want dan heeft ze nooit echt van hem gehouden).¹¹ Nooit mag de weduwe troost bij anderen zoeken, steeds moet zij trachten troost te vinden thuis, en in het eigen gemoed.¹² Ze dient al het mannelijk dienstpersoneel te ontslaan. Is haar huis te groot en te veeleisend, dan kan ze een eerbare en wat oudere man aanstellen, die zorg draagt voor het buitenwerk en de zware karweien. Nooit mag een weduwe zich alleen in iemands gezelschap begeven. De roddels en vuile smetten die haar naam ontsieren moet ze zo snel mogelijk ontzenuwen.

De echtgenote is eveneens in vier personages opgesplitst. Naast de jong gehuwde vrouw, de zwangere vrouw en de huismoeder (waarop ik in de volgende paragrafen nog uitvoerig zal terugkomen) onderscheidt Cats de bejaarde vrouw.¹³ Met de vrouw op leeftijd is het volmaakte huwelijk ten einde gebracht. Het doel van de echtelijke vereniging is dan bereikt en het minnen dient geen verder nut. De bedaagde huismoeder dient haar genegenheid tot haar man ofwel te verschuiven naar de zorg voor minderbedeelden ofwel om te zetten in een individuele voorbereiding op het einde van het aardse leven.¹⁴ Wat rest is de sterfkunst, zegt Cats, een zich voorbereiden op de overgang naar de dood en de erop volgende verrijzenis. En tenslotte onderscheidt Cats vier soorten maagden, namelijk een jonge en een rijpe maagd, de vrijster en de bruid. Ook deze classificatie is door de fysiologie bepaald. Elke soort maagd is getekend door haar fysieke ervaringen en de mate waarin zij deze al dan niet in verband brengt met het andere geslacht. De jonge en dwaze maagd voelt van alles, maar haar gevoelens zijn nog ongericht. De rijpe en wijzere maagd daarentegen laat haar oog op leeftijdgenoten van het andere geslacht vallen.¹⁵ De vrijster tot slot zet al haar zinnen op een heel specifieke jongeling.¹⁶ Ik zal het geval van de verschillende maagden nader uitwerken omdat het ons een interessante kijk biedt op Cats' opvatting van de natuurlijke oorzaak van het huwelijk.

In zijn eerste boek van het *Houwelick* introduceert Cats een dialoog tussen twee maagden.¹⁷ Hij laat de jonge maagd Phyllis spreken van lichamelijke woelingen die ze niet kan thuisbrengen. Ze klaagt over hart en hoofd, is moe en kan 's nachts de slaapt niet vatten. Anna, 'rijper van verstand', suggereert zich te laten onderzoeken door een arts die kennis heeft van de anatomie en weet waar de inwendige organen zich bevinden:

Ey! sooje wilt genesen sijn,
Gaet soeckt een ander medecijn;
Gaet soeckt een kloek, en dapper man,
Die veel en groote dingen kan,
Di veel in konsten is geleert,
En veel tot Leeyden heeft verkeert,
Of elders daer men meenschen snyt,
En al de leden opensplyt,
En daer men klaer en open seyt,
Waer milt' en hert' en maege leyt,
Die sal misschien, na lang beraet,
Dan seggen wat'er ommeget, ¹⁸
En wijsen voorts wat u geneest

Phyllis wijst deze moderne geneeskundige benadering van het lichaam echter af. Haar ervaringen kunnen er niet door worden verklaard. Anna gaat vervolgens over op een ander register. De ziekteverschijnselen die tong en borst, long en leden kwellen worden nu benoemd in termen van koude en hitte, droog en dorstig, kort of langdurig, honger of eetlust. Het zijn de humoren die opspelen, zo is de conclusie.¹⁹ Zij tasten het bloed aan en maken Phyllis ziek. Het 'vreemde' gedrag van deze prille maagd blijkt minnepijn te zijn, zo concludeert Anna:

Ick ken die sieckte wonder wel;
Het is een eerste minne-beelt
dat om u weelig herte speelt;
Het is een dom, een grillig mal,
Het is een dertel ongeval,
Het is een voor-spel van de jeeugt,
Een blijde pijn, een droeve vreugt,
Het is een bobbel in het bloet, ²⁰
Dat nu zijn eerste sprongen doet.

Met deze opvatting verschilt Cats weinig van anderen uit zijn tijd, niet alleen in de geneeskunde, maar ook in het recht.²¹ Toch is hij nog niet uitgesproken over de toestand waarin Phyllis zich bevindt en vooral niet over de betekenis ervan. In een poging aan te geven wat haar lichamelijk overkomt verwijst Phyllis naar de emotie die haar in bezit neemt als zij twee tortelduifjes ziet.²² Haar bloed wordt onstuimig en jaagt door haar leden. Haar gedachten gaan naar de vissen en de vogels, de bomen en de dieren uit. Al deze wezens hebben elkander lief en beminnen elkaar. Het huwelijk tussen deze dieren wordt veroorzaakt door de natuurlijke genegenheid jegens elkaar.²³ In dit eerste 'minnebeeld' zoals Phyllis' vergelijking wordt genoemd, plaatst Cats het menselijk huwelijk in een groter, symbolisch geheel:

Siet (dagt ick) hoe des Heeren magt
 Paert yder dier in sijn geslagt,
 Een ieder voelt sijn eygen vier,
 Een ieder trout op sijn manier, (...)
 Is 't slijm van vissen niet te kout,
 Sijn wilde vogels niet te snel,
 Sijn wreede diereen niet te fel
 Om aen te doen een sachter aert,
 Hoe dient een mensch dan ongepaert?
 Voelt leeuw en beir de soete pijn.
 Wat sal 't van teere maegden sijn?²⁴

Cats spreekt – bij monde van Phyllis – van een goddelijke macht die zich in elk levend wezen manifesteert en maakt dat alle wezens trouwen. Ook elders in het *Houwelick*, als mede in zijn *Trou-ringh* (1637), interpreteert hij het huwen als een logisch vervolg op de natuurlijke, ingeboren aantrekkingskracht. Daarmee herneemt hij een antieke en teleologische zienswijze.²⁵ De hele Natuur getuigt van de wederzijdse aantrekking tussen man en vrouw. De bomen, de planten en de kruiden, zoals cipressen, klimop en laurier illustreren dat.²⁶ Meerdere malen wijst Cats op de dadelboom, waar vrouwelijke en mannelijke exemplaren een huwelijk aangaan (bp.3.7.1). Wordt hun samenkomst belet (omdat ze door een huis of beek gescheiden zijn), dan verliezen zij allengs alle levensvreugde. Wordt het obstakel verwijderd dan vinden ze elkaar en draagt de vrouwelijke boom volop vruchten.²⁷ Zelfs de levenloze dingen, als stenen en metalen kennen twee geslachten.²⁸ Dat hebben natuurfilosofen als Plinius en Theophrastus overtuigend aangetoond. Levenloze creaturen minnen elkaar, worden tot elkaar aangetrokken en neigen tot een duurzame verbintenis.²⁹ Cats haalt in zijn werk talloze voorbeelden aan van de natuurlijke huwelijkse neigingen. Voortplanting geldt in dit geval niet slechts voor de levende wezens, zoals mensen, dieren en bomen. Cats acht het ook regel in de levenloze natuur.³⁰ Diverse malen beschrijft hij hoe ook levenloze stenen zoals diamanten en rotsen zich vermeerderen en nageslacht baren. 'Siet alle klippen aen, siet alderhande steen, Sy paren soo het schynt, en teelen onder een.'³¹ Een soortgelijke gedachtegang is aan te treffen bij Jacob van Maerlant, eeuwen eerder, zoals Van Oostrom toelicht: 'Hun werking mocht zich dan aan elk normaal begrip onttrekken, maar was herleidbaar tot de almacht Gods en dus in zekere zin niet minder rationeel aanvaardbaar dan, pakweg, het feit dat man en vrouw zich samen kunnen voortplanten.'³²

Twee opmerkelijke voorbeelden zijn de van nature magnetische 'seylsteen' en de amber (bp.3.7.2, bp.3.41.5).³³ Cats ziet in natuurkrachten als magnetisme ('de magneet trekt ijzer aan') en statische elektriciteit ('gewreven amber laat stro plakken') een bewijs voor de gedachte dat de natuur door wederzijdse min (dan wel afstoting) wordt beheerst.³⁴ De wonderlijke krachten die Plinius toeschreef aan edelstenen worden door Cats instemmend geciteerd. Hun miraculeuze eigenschappen wijzen vooruit naar het volkomen huwelijk. De harde diamant (alleen te vermurwen door bokkenbloed), de rode koraal (met de kleur van bloed),

schaamte en mond, en het tegendeel van jeugdig groen) beschikken over wonderbaarlijke kenmerken evenals de glanzende parel, de rode robijn, de blauwe saffier, smaragd, agaath en amethyst. Daarom acht Cats ze gepaste juwelen voor de bruid.³⁵ Het zijn allemaal tekenen van onzichtbare overeenkomsten die maken dat ook Hemel en Aarde, Zon en Maan deel uitmaken van een omvattend op aantrekkingskrachten gebaseerd systeem van verwantschappen.³⁶

Al deze neigingen en aandriften, aantrekkingen en begeerten zijn verbazingwekkend, even wonderlijk als onontkoombaar zo meent Cats.³⁷ Het minnen is van meet af aan als natuurlijke eigenschap in alle goddelijke schepselen ingescherpt. De bloem en de bij evenzeer als de vrijster en de vrijer (bp.3.9.1-3). Daarmee plaatst Cats zijn niet aflatende aandacht voor het trouwen op een hoger plan. Paarvorming en duurzame vriendschap, 'voortteling' en nakomelingen continueren en vervolmaken de goddelijk orde. Cats beschouwt deze orde als een verwantschappelijk systeem, als één grote familie bestaande uit verschillende soorten wezens. Het menselijk huwelijk ziet hij als de sluitsteen van de omvattende door God geschapen natuur.³⁸ 'Soo is dan dit algemeen wesen, dit wonder Al, ick segge hemel en Aarde, onderling verknocht, en al te samen gebonden onder de gedaante van een houwlick; invoegen dat schier alle het bysonderste dat boven en beneden te zien is, iet heeft dat een houwelick gelijk is.'³⁹ Het is de bouwsteen die het goddelijk gewelf installeert door de werkzame natuurkrachten op te vangen en te versterken.⁴⁰ Tegelijk heeft deze conjugale verbintenis het vermogen om de natuurlijke krachten om te zetten in krachten ten behoeve van het voortbestaan van het huis, de stad en het gemenebest.⁴¹ 'De liefde bindt het volck, de liefde voeght de zielen, Die sonder dat verbant in duysent stucken vielen.'⁴² De echtelijke verbintenis tussen man en vrouw is op deze manier zowel schraging van als kroon op het door God geformeerde en aan de mens geschonken 'wonder Al'. Deze term gebruikt Cats in *Alle de Wercken* regelmatig als aanduiding van 'Hemel en Aarde'.⁴³ Wanneer de begeerten goed op elkaar zijn afgestemd, zoals wanneer 'de juiste snaar' is geraakt, resulteert dat in het wonder van de harmonieuze vriendschap (bp.3.7.3).⁴⁴ De echtelijke vriendschap is onverbreekelijk en onontbindbaar om twee redenen.⁴⁵ Enerzijds wordt de aantrekkingskracht die de 'echtelingen' of 'wederparen' tot elkaar bracht, omgezet in krachten die er toe dienen 'elkaar te houden'. Anderzijds leidt de huwelijkse verbintenis tot nakomelingen, waarmee de natuurlijke voortgang is gewaarborgd.

Cats voert zijn vergelijking zover door dat ook de christelijke voorstelling van het huwelijk in harmonie is met zijn natuurbeeld. Salomons *Hooglied* haalt hij aan om, zoals gebruikelijk is, de relatie tussen Christus en de Kerk in huwelijkse termen te presenteren.⁴⁶ Gelijk een verliefde vrijer de jonge maagd vraagt zijn echtgenote te worden en gelijk een jongeling 'tere, zoete en liefkozende woorden' spreekt tot zijn beminde, zo richt de heilige Geest zich in spirituele bewoordingen tot ('sijn vriendinne') de Kerk. Cats gaat zelfs nog een stap verder, waarbij hij

benadrukt dat zijn formulering zeer eerbiedig is bedoeld. Is het niet zo, vervolgt hij, dat God zich dikwijls als vrijer aan de mensen heeft bekend gemaakt?⁴⁷ God, de ‘vriendelijke mensen-hoeder’, heeft uit de diepte van zijn liefde alles voortgebracht. Hij heeft zijn boezem vol genade geopend en zijn opperste toegenegenheid in de mensen uitgedrukt. En daarmee is Hij, schrijft Cats, de echtgenoot geworden van al zijn schepselen.⁴⁸ Aldus laat hij het huwelijk als theologisch gegeven – vereniging van het goddelijk Woord met het menselijk geslacht – en het huwelijk als natuurlijk gegeven – resultaat van de ingeboren aantrekkingskrachten in alle schepselen – versmelten tot een omvattende goddelijke Natuur.⁴⁹

Met andere woorden: het huwelijk is voor Cats slechts één van de vele wonderlijke verschijnselen waarin de onzichtbaar werkzame goddelijke natuurkrachten zich manifesteren.⁵⁰ Heel de Natuur getuigt van wetmatigheden die op het menselijk leven van invloed zijn. Analoog aan het architectonisch denken schrijft Cats over de uitwerking die de lucht, de jaargetijden, de plaatsen en de bodem kunnen hebben op de (on)gezondheid van de mens.⁵¹ Van de Venne’s visualisering van de natuurkrachten als ‘omwolke handen’ (zoals bp.3.7.2 en 4, bp.3.42.1-2) verschilt nauwelijks van de manier waarop Stevin de aardse krachtwerkingen laat afbeelden (*Vande Beghinselen der Weeghconst* (1586) (bp.2.19.1-4, bp.5.9.1,6,17, 19)).⁵² Zo zien we dat op de achtergrond van Cats’ gedachtegang een kosmische orde aan het werk is. Zij vormt de context waarin hij enerzijds de brandende verlangens van vrouwelijke en mannelijke personages plaatst (bp.3.14.1-6). Anderzijds verklaart ze waarom Cats het zo belangrijk vindt dat een huwelijk volgens de regels der natuur wordt gesloten en welke misstappen men kan begaan indien men zich daarvan geen rekenschap geeft.

Cats onderstreept het belang van wederzijdse begeerten door uiteenlopende literaire en natuurfilosofische motieven in het spel te brengen. De jongelingen die hij in *Sinnen- en Minnebeelden*, *Houwelick*, of in zijn *Spieghel van de Oude en Nieuwe Tijd* ten tonele voert, zijn verwant aan de smachtende petrarquistische personages die door de liefde voor hun geïdealiseerde ‘Rosemond’ worden verteerd.⁵³ Schone vrijsters met blonde vlechten en rode lippen, zoete wangen en blijde zinnen zetten de vrijers in vuur en vlam, stelen hun hart en brengen hen aan de rand van de dood.⁵⁴ ‘Love is the *vinculum mundi*, binding the whole of creation together; earthly love is a step on the ladder of love leading eventually to ecstatic reunion with the Godhead. When a woman is loved, her lover is loving not only her, but God and himself as well. The perfection of love is in reciprocity; but its origin lies in beauty, which women possess in greater store than men. Physical beauty reflects mental goodness; thus women are better than men.’⁵⁵ Cats wijst erop dat de wederzijdse begeerten in de heidense tijd is gepersonifieerd als een god, en wel Cupido (bp.3.40.5, bp.3.41.5). Verblindt door Cupido’s gouden pijlen

dwalen de van minnepijn bevangen jongemannen verdwaasd rond.⁵⁶ Onderwijl trachten ze hun beminde ervan te overtuigen dat alleen zij hen uit hun lijden kunnen verlossen.⁵⁷ Zien, naderen, spreken en aanraken zijn de stappen die de vrijer in deze voorstelling van zaken doet opklimmen naar zijn liefste (bp.3.15.1-2).

Als ick de liefde sagh, doen woud' ick haer genaken,
Stracks riep ick om de spraeck, flucks haer te mogen raken,
Doen bad ick om een soen, en schoon ick die bequam,
Noch vond ick dat mijn hert geen recht vernoeegen nam;
Ick voelde des te meer mijn ziel geduerigh hijgen,
En wenschte boven dat een meerder pant te krijgen,
O lusten sonder end! ô wispelturigh spel!
Al krijgt den hont een stuck, hy gaept noch even-wel.⁵⁸

Cats staat met dit liefdesthema in Holland niet alleen. In liefdesemblematiek wordt het eveneens bespeeld door dichters als Heinsius, Hooft, Secundus en Huygens.⁵⁹ De liefde wordt bezongen en schone maagden worden aanbeden. Vooral de vrijers volgen nietsontziend hun innerlijk vuur. Nog aan het eind van de eeuw erkent Sweerts (ca. 1678) de niet aflatende zucht die mannen domineert, al beklagt hij hen wel. 'Jonge knapen, die door hun ontvlambare, zwafelachtige aard aan de kriele driften der begeerlijke natuur onderworpen zijn en die geneigd zijn het ding dat Min genoemd wordt door een vergrootglas te zien, zijn enigszins te verschonen. Maar dat luiden die eenmaal tot de jaren van kennis en gezond oordeel gekomen zijn, zich daar in laten vervoeren, dunkt mij in alle delen zo dwaas, dat hun beter een zotskap met bellen, dan een krans van overwinning aangepast mocht worden.'⁶⁰

Ter verklaring van de lusten die vrouwelijke personages kwellen grijpt Cats naar een aristotelisch argument. Volgens deze filosoof is de vrouw in beginsel een onvolkomen man en daardoor verlangt ze naar vereniging met de meer complete man.⁶¹ Cats geeft vele voorbeelden waaruit blijkt dat vrouwen zich door niets en niemand van het huwelijk laten weerhouden. Heeft hun moeder of zuster een zware bevalling doorgemaakt, wordt een buurvrouw gruwelijk mishandeld door haar man, niets kan de trouwlustige vrouw afkerig maken. Vrouwen staan zelfs te dringen om hardvochtige weduwnaren te huwen. Het huwelijk en het baren van kinderen willen vrouwen aan den lijve ondervinden.⁶² Vooral de vrijsters zijn verblind door hartstocht. Hun minnepijn is in werkelijkheid trouwzucht. Het huwelijk wordt aanbeden en knappe jongelingen worden daarom op hun woord geloofd.⁶³

Al met al voert Cats diverse argumenten aan om de wederzijdse aantrekking tussen de geslachten te verklaren. Sommige argumenten zijn ronduit naturalistisch, zoals het geval van de aal, worm en paling die in tweeën wordt gehakt waarna beide delen weer één lichaam trachten te worden (bp.3.7.4). Verder gebruikt hij Plato's beeld van de oorspronkelijk androgyne mens op grond

waarvan elk mens gedurende zijn leven zijn wederhelft tracht te vinden.⁶⁴ En tot slot beroept hij zich op de christelijke voorstelling van het eerste door God ingestelde huwelijk. Adam en Eva delen hetzelfde vlees, en om die reden wensen zij ook te zijn verenigd. De bijbelse zinsnede dat God Eva nam uit de rib van Adam, wordt door Cats bovendien uitgelegd als bewijs van de gelijkwaardigheid van vrouw en man.⁶⁵ Het huwelijk van Adam en Eva en hun vleselijke bijeenkomst dateert van vóór de Zondeval, een argument dat door verschillende auteurs in deze tijd wordt gehanteerd.⁶⁶ Het zijn allemaal verklaringen voor het minnen als een natuurlijke neiging tot lichamelijke eenwording. Uit de aard der zaak blijven man en vrouw eeuwig op zoek naar hun wederpaar.⁶⁷ Volgens Cats is aan deze wederzijdse begerigheid niets te veranderen. ‘t Is een ingeboren eygenschap, een boek sonder letters, dat sonder schoole, sonder meester, sonder eenigh behulp van selfs geleert wort: ‘t Is een in-druksel van den hemel, een ingeboren eygenschap, een wet als met Godes vinger in ‘t gebeente en mergh der menschen geschreven.’⁶⁸

In deze vroegmoderne context krijgen de bruiloft en huwelijkse procreatie een bijzondere betekenis. Nu is er, zoals Grootes reeds heeft opgemerkt, een voornaam verschil tussen ‘voortteling’ en onze moderne ‘seksualiteit’.⁶⁹ ‘Het is deze “verticale” visie op de mens, als een wezen geplaatst tussen hoog en laag, tussen het goddelijke en het aardse, tussen goed en kwaad, dat (...) veel meer de opvattingen bepaalt, dan de “horizontale” visie op de mens als een zich in de tijd ontwikkelend individu.’⁷⁰ De band van seks en huwelijk moet tegen de achtergrond van een omvattende kosmische orde worden gezien. ‘Cats aanvaardt de seksuele drift als de natuurlijke door God ingeschapen voorwaarde voor de continuïteit van het menselijk leven op aarde. Zij moet, gezuiverd van egoïstische hartstocht, dienstbaar gemaakt worden aan het huwelijk, dat de grondslag vormt voor het maatschappelijk leven.’⁷¹ Maar ook de vroegmoderne status van jeugdige gelieven is daarmee bezegeld.

Toch vormt het volkomen huwelijk tussen mensen, hoe natuurlijk en goddelijk ook, een weinig vanzelfsprekende en zelfs een gevaarvolle aangelegenheid. Dat is de teneur van Cats gehele werk.⁷² Daarin verschillen mensen van alle andere wezens en dingen op aarde, zoals stenen en bomen, vissen en vogels, leeuwen en apen. Weliswaar worden vrouw en man beiden door een ingeboren genegenheid naar de ander gedreven, maar in plaats van intuïtief haar of zijn wederpaar te herkennen is het voor de mens zaak op het juiste moment de juiste keuze te maken.⁷³ Het wederzijds verlangen reikt namelijk tot over de dood. Zelfs na de dood van de wederhelft kan men de aantrekkingskracht ervan blijven voelen, zo is Cats eigen ervaring.⁷⁴ De mens moet daarom als redelijk dier alle vermogens inschakelen om de regels van de minnekunst te leren kennen. De ‘Wegh-wyser ten Houwelick’ presenteert Cats als een juiste wijze om uit het ‘Dool-hof der Kalver-liefde’ te geraken (bp.3.19.2). Alleen zo kunnen natuurlijke neigingen in de juiste

banen worden geleid.⁷⁵ Alleen zo kan een duurzaam huwelijk tot stand komen (bp.3.19.3). Alleen zo ook kan het huis voortbestaan.

Om deze redenen is de bruid in Cats' tableau het meest preciaire personage (bp.3.10.1). Zij is de scharnier tussen eerlijke minnekunst en het volkomen huwelijk, zij belichaamt de overgang tussen zedige maagd en verstandige huisvrouw, een overgang die even hachelijk als noodzakelijk is. Het nieuwe verbond wordt pas met de openbare kerkelijke inzegening (en vóórdat het huwelijk in de huwelijksnacht is geconsumeerd) rechtsgeldig.⁷⁶ De kerkelijke zegening legt 'de vaste knoop' tussen man en vrouw voor eeuwig vast. De ringen die tijdens de huwelijksplechtigheid worden uitgewisseld symboliseren in hun rondheid de eindeloosheid van de band (bp.3.11.1-3). De goddelijk ingezegende koppeling en daarmee opname in de hogere kosmische orde weegt bij Cats dus zwaarder dan de fysieke eenwording.⁷⁷

De wederzijdse trouwbelofte vormt een belangrijk moment in de overgang van maagd tot echtgenote. In principe verandert deze belofte nog niets aan de verhouding tussen bruid en bruidegom.⁷⁸ Zij dienen zich, ondanks aandringen van de bruidegom, op dezelfde wijze ten opzichte van elkaar te blijven gedragen als voorheen.⁷⁹ De aantrekkingskrachten vormen de motor van toenadering, maar mogen tot aan de bruiloft niet fysiek worden ingelost.⁸⁰ Cats ziet in een oud Joods gebruik een exempel hoe bruid en bruidegom ook in de Republiek op waardige wijze elkaar voor de bruiloft zouden kunnen bejegenen. De bruidegom dient, gelijk Jacob die (tweemaal) zeven jaren wachtte op Rachel, zijn bruid te beschermen tegen schande. Pas nadat hij verlof gekregen heeft van haar vader, verenigt hij zich met haar:

Daer was een out gebruyck in alle Joodsche landen,
Wanneer een jonge maegt haer trouwe ging verpanden,
Dat jae de lieve bruyt, oock van den eersten aen,
Wert aen den jong-gesel ten vollen toegestaen.
Hy moest het weerde pant met alle vlijt bewaren,
En, door besette tucht, ter rechter ure sparen,
Ter eeren van de trou, hy moest het weerde pant
Besitten sonder smaet, en houden buyten schant. (...)
Siet! wat verschilt de tijt. ô die in onse dagen
Bestont een jonge bruyt den vryer op te dragen;
Van dat de sonne rijst, tot aen den soeten slaep,
Eylaes, wat soud'et zijn? een wollef by een schaep.
Ey waer is nu de sucht van reyne min gevloten?
Of woont het sedigh hert alleenlijck by de Joden,
En niet in ons gewest? ey, matigh uwen tocht,
Wy zyn ook Godes Erf, en dier genoegh gekocht. (...)
"Maer die in rechte tucht beginnen hare feest,
"Die trouwen met de ziel en wassen in den geest."⁸¹

De statuswijziging heeft wel twee andere effecten die de onomkeerbaarheid aangeeft. Ten eerste heeft de trouwbelofte een openbaar effect. Andere gegadigden weten nu dat voor hen de kans voorgoed verkeken is.⁸² Ten tweede is er een innerlijk effect. De bruid (maar ook de bruidegom) prepareert zich op de komende transformatie waarin hun band werkelijkheid wordt en zij hun leven in alle opzichten gaan delen.⁸³ Cats raadt de bruid aan zich een heldere voorstelling te maken van het huis waarin zij met haar man zal samenleven. ‘Sy moet het gansche beelt van huys, en echte saecken, Te voren overslaen, jae met de sinnen maecken. Een kamer in de lugt, een wonderlick gebou, En leggen in den geest de gronden van de trou.’⁸⁴ Ook in andere opzichten moet het paar met een schone lei beginnen.⁸⁵ Cats acht het bijvoorbeeld onwenselijk wanneer een vrijer van weleer nog een portret van de inmiddels gehuwde vrouw in bezit heeft (bp.3.8.2). Hij adviseert het eigen verleden zoveel mogelijk te wissen. Dat kan betekenen dat geschenken van eerdere geliefden worden teruggevorderd of teruggegeven. Ook gewoonten die men van huis uit kent moet men achter zich laten. De bruidegom neemt afscheid van het ouderlijk huis door zijn eigen huisregels te stellen. De bruid wisselt de ouderlijke leefwijze in voor die van haar man.⁸⁶ Nimmer mag zij het echtelijk huis de rug toekeren. Doet zij dat toch en trekt ze opnieuw als dochter bij haar ouders in, dan is het voortbestaan van het huis in gevaar (bp.3.10.2).⁸⁷

Het kiezen van de juiste partner is een gewichtige zaak die door vele matrimoniaale geschriften in de vroegmoderne tijd uitgebreid behandeld wordt. Zo ook bij Cats. De waardigheid van het huis, zowel in de basale zin van huiselijk bedrijf, als in de verheven natuurlijk-goddelijke zin, staat of valt met het vinden van een geschikte partner. Willen bruid en bruidegom op de juiste wijze overgaan tot het stichten van een huis dan moeten ze een eerlijke vrijage doormaken. Gedurende de vrijage komt het er voor vrijer en vrijster op aan hun eigen eer en waardigheid te behouden en elkaar desalniettemin nader te komen.⁸⁸ Aan de ene kant zit het minnen de jeugd in het bloed en is daarom onvermijdelijk. ‘Pleeght liefde, soete jeugt, en stelt u om te paren, dat is het rechte wit van uwe groene jaren’.⁸⁹ De begeerten doen het minnenspel een aanvang nemen. Zij vormen de start van een proces dat, mits alles volgens de regels verloopt, in de bruiloft zal eindigen. Aan de andere kant moeten vrijster en vrijer samenwerken om het gemeenschappelijk doel te bereiken. In het minnenspel leren beide partijen dat ze, net als in het kaatsspel, hun best moeten doen het ‘veertje’ in de lucht te houden (bp.3.12.3):

Soo ghy wilt dit speeltjen leeren,
Soete Vryster, schoone Blom:
Doe den Vlieger weder-keeren,
Drijf het veertjen wederom;
Want als ick van mijner zijden
Maer alleen en soude slaen,
Dat en sou ons niet verblijden,

Want het spel is stracx gedaen.
 Weet, dat kaetsen ende minnen
 Eyst een overgaende bal,
 Anders maeckt'et droeve sinnen,
 Anders heeft'et geen val.
 Liefde doet ons liefde toonen,
 Liefde geeft de liefde kragt,
 Liefde moet de Liefde loonen;
 Anders isse sonder magt:
 Wil dan weder-liefde dragen,
 Lief, soo wordje ras de bruyt,
 Want dan wil ick 't met u wagen;
 Anders, kint, ick schey'er uyt.⁹⁰

De 'domme' jeugd moet zich de regels van het spel toeëigenen. Door zich voor de duur van het spel aan de regels te onderwerpen, en deze te oefenen, wordt men allengs wijzer.⁹¹ Cats geeft talrijke regels en samen vormen zij een patroon waarbinnen een minlustig paar met behoud van eer en waardigheid kan manoeuvreren. Hoe gaat een 'eerlijke vrijage' nu in zijn werk?

Ten eerste worden maagd, vrijster en vrijer elk van een 'eervol wapen' voorzien (bp.3.13.1-3), naar analogie met het onderscheidingsteken dat een moedig vorst verwerft:

Koomt hier, vriendinnen altemael,
 Die sonder yser, sonder stael,
 En sonder sweert, en sondeer lans
 Verwint de kloeckste van de mans,
 Die sonder oorlogh, sonder strijt
 Princessen van de weerelt zijt;
 Komt hier, en siet dit Maegde-boek,
 O Ridders van den witten doeck,
 Hier is het datje vinden meught
 Een wapen voor uw teere jeught,
 Een wapen, daer geschreven staet,
 Hoe dat'et met de maegden gaet;
 Een wapen, daer het edel velt
 Uw gansche plichten open stelt⁹²

In zijn presentatie van het maagdenwapen, het vrijsterwapen en het veldteken voor de vrijer, noteert Cats hun respectievelijke plichten.⁹³ Een maagd ('een bloempje in de knop') dient eenvoudig te zijn in haar manieren en tegelijk leergierig, wat zinnebeeldig wordt aangeduid met schaap en hond (bp.3.13.2).⁹⁴ Een vrijster ('een druiventros') dient zich zedig te gedragen en haar schaamte te beschermen. De schildpad staat voor de eerste deugd, terwijl de salamander bij te felle zon zich schielijk terugtrekt in de schaduw (bp.3.13.3).⁹⁵ Een vrijer ('een witte hermelijn') dient zich alleen met een rein gemoed aan het eerlijk minnen over te geven, en anders de beker aan zich te laten voorbijgaan (bp.3.13.1).⁹⁶ Tegelijk dienen de

wapens ertoe hun afzonderlijke waardigheid openbaar te maken. Zo licht Cats zijn uitvinding van het vrijsterwapen als volgt toe:

Maer wie een wapen voert, 'k en hebbe niet vernomen
Dat oyt uw vrye staet een wapen heeft bekomen;
Schoon ieder u verheft, en beelt u machtig af,
Noch quam'er noyt een mensch, die u een wapen gaf;
Het is dan noch te doen. dorst ick 't my onderwinden,
Ick wist u (soo my dunckt) een wapen uyt te vinden;
Een wapen, recht bequaem voor uwe teere jeugt,
Geen spore tot de pracht, maer tot de ware deugt.⁹⁷

Andere middelen waarmee het discrete karakter van beide geslachten wordt onderstreept, zijn aanscherping van de visuele verschillen (door vrouw en man in kleding te onderscheiden) en fysieke distantïering (door man en vrouw eigen domeinen te schenken).⁹⁸ Geslachtelijke markering door middel van kleding maakt het zo cruciale minnespel overzichtelijk en minder vatbaar voor verwarring die tot gevaarlijke situaties kan leiden, een opmerking die we ook van Stevin kennen. 'Gods heyligh woort gebiedt, aen mannen en aen vrouwen, Een onderscheyden kleet te moeten onderhouden: Geen wijf en moet de dracht van mannen onderstaen, Geen man in tegendeel in lange slippen gaen.'⁹⁹ Geslachtelijke tussenvormen, die dit minnespel laten ontsporen of ter discussie stellen, worden daarmee ondenkbaar gemaakt. Hoe zeer deze kwestie speelt blijkt uit een opmerking van Hugo de Groot over androgynen of hermafrodietische personen. Afhankelijk van de dominante aard betoogt hij, zal het wezen juridisch 'als man' of 'als vrouw' worden beschouwd.¹⁰⁰

Uit de renaissancistische debatten die Maclean rondom de fysiologie van man en vrouw en met name rondom de voortplanting noteert, blijkt dat het classificeren van levende wezens in deze periode velen bezighoudt.¹⁰¹ Wezens met kenmerken die niet in het classificatiesysteem van de Natuur passen worden als 'monsters' gecategoriseerd.¹⁰² Of de vrouw nu opgevat wordt als 'mischer' of 'monster' van de Natuur (die slechts tot doel heeft de man voort te brengen), of als een natuurlijk onderdeel van de procreatie (wat inhoudt dat de vrouw als apart 'geslacht' erkend wordt binnen de menselijke 'soort') zijn vragen die in het zestiende en zeventiende-eeuws denken veelvuldig gesteld worden. De antwoorden erop hadden verregaande consequenties voor het complexe renaissancistische beeld van vrouw (en man). Maclean wijst er op dat de vraag 'of een vrouw een monster' is, in de vroegmoderne medische discipline samenhangt met de vraag of de vrouw een imperfectie van de natuur dan wel een imperfecte man is. Het eerste betekent dat de vrouw niet inbegrepen is in de classificatie van de natuur, en dus een monster is. De tweede redenering houdt in dat de vrouw het resultaat is van een niet tot zijn einde doorgevoerd proces (want dat is een man): de vrouw is daarmee vergeleken dus weliswaar een 'imperfecte man', maar als geslacht is zij door de natuur inbegrepen. Want, de natuur heeft beide geslachten

nodig voor de voortteling.¹⁰³ Cats neemt in dit toen nog onbesliste debat een zeer uitgesproken standpunt in. De vragen of de vrouw een eigen geslacht representeert, of zij (net als de man) een mens is, of zij beschikt over een redelijke en sterfelijke ziel en of zij inbegrepen is in de genade van de Zoon Gods, beantwoordt hij alle positief.¹⁰⁴

De maagd is onderhevig aan vage begeerten die zij niet kan thuis brengen. De driften bewegen wel, maar ze zijn doelloos. Tot dan toe heeft de maagd zich verre gehouden van de buitenwereld. Zij kent enkel haar ouderlijk huis en de Franse school, plaatsen waar zij haar maagdelijkheid, schoonheid en schaamte zorgvuldig heeft bewaard. De maagd is zuiver en gaaf. Haar naam, haar lichaam en haar gedachten zijn onbesmet en fris, nuchter en ongeschonden.¹⁰⁵

Ey kijk, ô jonge dieren, kijckt,
Het is een beelt dat u gelijscht,
Het is een bloemtje, sooje siet,
Dat noch geen open knopje biet,
Een bloemtje van sijn eersyte jeugt,
Een bloemtje van sijn eerste vreugt,
Een bloemtje dat niet uyt en puylt,¹⁰⁶
maer in sijn eygen knopje schuylt.

Pas wanneer de maagd rijper wordt, oog krijgt voor het ander geslacht en zij 'uit vrijen' gaat, wordt het minnespel ernst. De vrijster, maar ook de vrijer, moeten met wijsheid het spel spelen. Cats beschrijft twee op het innerlijk gerichte technieken om de begeerten te kanaliseren. Deze vullen elkaar wonderwel aan. Het meisje moet haar schaamte en eerbaarheid beschermen.¹⁰⁷ De jongeling dient zich heus en wellevend, beminnelijk en hoffelijk op te stellen.¹⁰⁸ Zo behoedt de maagd haar grootste schat ('een vluchtig nat, gevat in een teer en breekbaar glazen fles') tot aan haar huwelijk. Tegelijkertijd beschermt en bevestigt de vrijer zijn kracht door zijn vurige en hete minnebrand in te tomen (bp.3.14.1-6). De vrijer heeft namelijk een vuriger aard. Het is duidelijk dat Cats hier enkele gebruikelijke termen herneemt die in deze periode aan de vrouwelijke (vochtige) respectievelijk mannelijke (vurige) natuur worden toegeschreven.¹⁰⁹ Zowel de vrijster als de vrijer oefenen zich via de 'minnekunst'. Ze leren al doende zich te onderwerpen aan tucht en rede.¹¹⁰ De jonge vrouw leert zelfzuchtig te zijn. Ze leert dat zij zich om zichzelf dient te bekommeren: de wijze maagd dient zorg te dragen voor haar tere glas met kostbaar nat (bp.3.12.1).¹¹¹ De jonge man leert onbaatzuchtig te zijn. Hij leert oog te hebben voor wat een jonge vrouw beweegt en zich op gepaste wijze tegenover haar te gedragen.¹¹² Aldus leren beide geslachten iets dat vreemd is aan hun eigen aard.¹¹³ De vrijster, die van nature streeft naar een gezellig leven met de ander, leert zichzelf apart te nemen. De vrijer, die in beginsel enkel naar zijn eigen natuur luistert, wordt voorgehouden zich om de ander te bekommeren. De vrijer dient te begrijpen dat 'ieder zijn eigen ranken heeft' (bp.3.15.1-2). Wil

hij slagen in zijn toenaderingspoging dan dient hij te beseffen hoe in elk speciaal geval gehandeld moet worden. En dat begrip bestaat uit het leren inschatten van het gedrag van anderen.¹¹⁴

De aantrekkingskracht tussen vrijster en vrijer wordt er door dit alles niet minder op. Cats onderstreept dat ze eerder toeneemt.¹¹⁵ De jonge vrouw wint de dapperste man juist zonder strijd te voeren, door hem niet tegemoet te komen en hem aanhoudend af te wimpelen. Hier dient zich ‘de weiger-kunst’ aan: ‘Dus wilje minne, wilje gunst, So leer voor eerst de weyger-kunst (...). Door moeyte smaect het minnespel, En ‘t neen dat staet de meysjens wel’. Een kunst die behendig en volgens de regels, niet onhandig en met hardnekkigheid in de praktijk moet worden gebracht.¹¹⁶ Eva is voor Cats iemand die de weigerkunst uitstekend beheerst (bp.3.16.1).¹¹⁷ Zij en niet Adam bepaalt wanneer tot de bijslaap wordt overgegaan.¹¹⁸ Een regel die overigens kenmerkend is voor de Joodse traditie.¹¹⁹

De vrijer moet zijn toekomstige bruid voor zich winnen door haar te veroveren. Hij moet al zijn gemoedsbewegingen omzetten en alle krachten bundelen om haar zo ver te krijgen (bp.3.15.1).

Want schoon al reyck ick naer een tack,
Niet sonder eenigh ongemack:
En schoon ghy biedt my vruchten aen
By yemant anders afgedaen;
Gelooff't vry, beleefde maeght,
Dat is geen ooft dat my behaegt.
Een tack met krachten neêr gedruckt,
Een vrucht met eygen handt gepluckt,
Een peer die hoogh en vluchtigh hangt,
Dat is 'et daer men na verlangt;
Want noyt en zijn'er fruyten soet,¹²⁰
Dan als de plucker klimmen moet.

Een en ander resulteert in wat Cats een eerlijke vrijage noemt. Beiden naderen zo stap voor stap de ander op voorzichtige en vooral op gepaste wijze.¹²¹ Niet te ruw, niet te snel en vooral niet heimelijk.¹²² Zo zal men langzaam maar gestaag, door trouw te blijven aan elkaar, in de richting van de bruiloft opschuiven.¹²³ Minnen is dus een proces dat enerzijds op de wederzijdse lusten berust, en deze anderzijds bewerkt, intoomt en omzet. De jongeling leert in dit proces dat het zich over geven aan zijn lust een te gemakkelijke weg is. Hij leert dat het weerstaan van de eigen begeerte een teken is van dapperheid en roem brengt.¹²⁴ De begeerte schenkt dan ook vreugde, zowel als lijden.¹²⁵ De geregelde min is een zachte dwang. Het kost weliswaar moeite, maar de pijn is zoet.¹²⁶ Men is weliswaar gevangen, maar de slavernij is aangenaam en de kooi biedt enkel vreugde (bp.3.17.1-2). Van deze leerschool der minnekunst zullen beide echtelieden volgens Cats in het volkomen huwelijk profijt trekken.

Behalve de innerlijke afstemming van het vrijend paar, moet er ook aandacht aan de publieke omgang van het paar worden besteed. Het aannemen of geven van

geschenken, het zenden van brieven, veel samen praten en oogcontact maken zijn stuk voor stuk gevaarvolle gebeurtenissen.¹²⁷ Ledig zitten, teveel op straat rondhangen of 's nachts uit vrijen gaan is te verleidelijk. Een onjuiste plaats en een ongeschikte tijd brengen de lichamelijke inlossing van de wederzijdse aantrekkingskracht vanzelf dichterbij. Men levert zichzelf uit aan geile lusten, zonder dat het ergens toe leidt.¹²⁸ Om die reden dienen al dit soort omstandigheden te worden vermeden.¹²⁹ Vrijer en vrijster dienen elkaar overdag te ontmoeten, zodat ouders toezicht kunnen houden op wat er tussen hen gaande is.¹³⁰ Het thema van de ouderlijke bescherming van dwaze maagden keert dan ook bij Cats (net als bij andere auteurs in deze tijd) telkens terug.¹³¹

Het vrijen moet om meerdere redenen zijn tijd krijgen en niet overhaast in een bruiloft uitmonden. De tijd zal leren hoe de jonge vrijer zich op termijn houdt.¹³² Bovendien dient niet zomaar een echtgenoot te worden gekozen. Cats herhaalt wat Erasmus en Vives reeds zeiden over het nut van het wederzijds observeren van de aanstaande echtelieden.¹³³ Men maakt tenslotte een keuze voor het leven. Gezien de gewichtige gevolgen voor het huis moet men een goede echtgenoot kiezen.¹³⁴ Waarom zou men vóór de koop wel een stuk land of vee bekijken, en bij een zo belangwekkende zaak als de echtgenoot het vooronderzoek nalaten? Cats raadt de vrijster en haar verwanten aan om de levenswijze van de aanstaande man nauwkeurig te onderzoeken. Er moet worden gelet op de vrienden met wie hij verkeert en zijn levenswandel moet acceptabel zijn.¹³⁵ Het moet duidelijk zijn wat hij geleerd heeft, of hij in staat is zijn toekomstige vrouw en kinderen te onderhouden en of hij hen een dak boven het hoofd kan bieden.¹³⁶ Hij moet haar jeugd in goede banen kunnen leiden en haar in het huwelijk terzijde kunnen staan. Cats dient ook de jongeling van advies. Hij beschimpt de man die willens en wetens een domme vrouw tot echtgenote kiest. Uitdrukkelijk spoort hij hem aan zorgvuldig te zijn in het kiezen van een levensgezellin.¹³⁷ Hij adviseert de vrijer daartoe de familie van zijn geliefde nauwkeurig bekijken. Dat geldt vooral de moeder van zijn aanstaande, omdat zij de voorbode is van wat hem te wachten staat als hij de dochter huwt.¹³⁸

Men dient een goede grond te leggen voor het huwelijk, en dat gebeurt door het vinden van een gepaste 'partuur'.¹³⁹ Gepastheid hangt samen met een zekere overeenstemming in afkomst en aanzien, familie en nationaliteit, status en rijkdom, geloof, gezondheid en leeftijd.¹⁴⁰ Ook qua gestalte, mate van schoonheid en het geestelijk niveau doen vrouw en man er goed aan een partij te zoeken die niet teveel van henzelf afwijkt. Cats geeft enkele voorbeelden van ongelijke paren, en stelt de gebruikelijke vraag of zij er verstandig aan doen te huwen. Ze hebben namelijk met elkaar gemeen dat ze minder goed geprepareerd zijn om een stabiel huis te stichten, al verschilt de mate waarin zij een bedreiging voor een goed huis vormen.¹⁴¹ Is het raadzaam wanneer een jonge vrouw een oude man huwt of een oude vrouw een jonge man? Wat zijn de gevolgen wanneer een lelijke vrouw wordt gehuwd vanwege haar geld en bezittingen of wanneer een mismaakte man

vanwege zijn geleerdheid wordt verkozen (bp.3.16.2)?¹⁴² Vaak vormt het huwelijk voor een van beiden een fuik omdat het onmogelijk blijkt met aangepaste stap samen door het leven te gaan (bp.3.10.3).¹⁴³ En omdat men het gesloten huwelijk nimmer kan beëindigen, heeft deze ongelijkheid levenslange gevolgen voor het huis. De bekende formule ‘soort zoekt soort’ betekent voor Cats dan ook dat men bij een huwelijk moet streven naar de grootst mogelijke afstemming van eigenschappen en talenten van beide echtelieden. Op basis daarvan kan een echtelijke verbintenis worden gesmeed, zijn man en vrouw tegen elkaar opgewassen en is er een zekere garantie dat hun betrekking duurzaam zal zijn. De duurzaamheid van het huwelijk waarborgt bovendien dat echtelieden meer met hun talenten kunnen woekeren dan ze als enkelingen zouden doen.¹⁴⁴

Dat er eveneens op de timing moet worden gelet betekent dat er niet te zeer getreuzeld mag worden. Zo moet de vrijster tijdig aan de man gebracht worden, iets wat vooral de vader van de maagd ter harte moet te nemen. Een maagd die te rijp is zal snel rotten.¹⁴⁵ Wacht ze te lang, dan is het gevaar groot dat ze eindigt als oude vrijster (bp.3.18.4).¹⁴⁶ Met zijn voorkeur voor de huwbare leeftijd van de vrijster (21 jaar), en de vrijer (28 jaar) blijft Cats boven de leeftijd die volgens Hugo de Groot nog ouderlijke toestemming vergt.¹⁴⁷ Hoewel soms de tijd dringt onderstreept Cats dat een dergelijke belangwekkende koppeling niet onder dwang van de ouders mag geschieden.¹⁴⁸ Wederzijdse liefde kan niet opbloeien met dreigementen.¹⁴⁹ Andersom mogen ouders niet, wanneer vrijer en vrijster na rijp beraad wensen te trouwen, hun toestemming weigeren.¹⁵⁰

Door de grote afstand tussen enerzijds de grillige innerlijke begeerten van het individu en anderzijds de streng afgebakende weg tot de openbare bruiloft, is een misstap zo begaan. Cats laat een lange rij ‘ongehuwde’ en ‘misleide’ figuren de revue passeren die hiervan het gevolg zijn (bp.3.18.1-3). Door zich over te geven aan het minnen en daarbij de grenzen van de voorhuwelijkse omgang te overschrijden, komen velen van hen uiteindelijk nimmer aan de bruiloft toe. Elke zijstap kan een smet werpen op de eerbaarheid, elke pas kan er een teveel zijn. Vooral het meisje is zeer kwetsbaar omdat zij haar schaamte met het minste of geringste kan verliezen. Poetsen, schrobben en wrijven is bij een eenmaal verkregen schandvlek tevergeefs.¹⁵¹

Ach! wie haar teere jeugt besmet,
Die sal geen trouw en echte bedt,
Die sal geen wijs, geen deftigh man,
Hoe veel hy weet en wat hy kan,
Oyt brengen tot haer eerste glans,
Oyt brengen tot de maeghde-krans
Ach! wie als vrijster is onteert
Die wort te laet als bruyt geleert.¹⁵²

Voor de jongeling ligt de zaak iets anders. Voor de stabiliteit van het huwelijk is het nuttig dat hij zijn vurige aard kortstondig in het spel kan botvieren. 'Dat niet te koten waren best; Maer als het immers moet geschieden, Soo is het beter eerst dan lest.' Kortstondig, niet langer dan het verslijten van één paar 'narre-schoenen', staat Cats hem toe 'te mallen' en zodoende een wijs man te worden (bp.3.12.2).¹⁵³ De vrijer loopt dan wel niet het risico dat de maagd loopt, maar ook hij kan het eervolle huwelijk (en daarmee het huis) mislopen.¹⁵⁴

Het verlies van de eerbaarheid komt echter beiden duur te staan. Want heeft men deze uiteindelijk verloren, dan is men voor het leven getekend. Wat de vrijster en vrijer die over de schreef gaan niet beseffen is dat gelijk het kinderspel, ook het minnespel zelf maar schijn is. In beide gevallen is het spel een middel om ernstiger zaken te leren.¹⁵⁵ Het kinderspel is er om het reilen en zeilen in de wereld te leren kennen. Uit het 'mallen' kan wijsheid worden getrokken, aldus Cats. Uit alle voorbeelden die hij geeft van het kinderspel is in die zin lering te trekken (bp.3.19.1).¹⁵⁶ Het minnespel is er om de omgang in het huwelijk met een partner te beproeven.¹⁵⁷

Sommige vrijers en vrijsters die Cats ten tonele voert geven zich zozeer aan het minnen over dat zij het doel van het spel geheel uit het oog verliezen. Een defilé van zinledige personages trekt over vele pagina's voorbij.¹⁵⁸ 'De lolster' en 'de stoute bil', 'de luie minnaar' en 'de onverzadigbare vrijer' of ook de vrijer die klaagt dat hij welhaast sterft van verlangen.¹⁵⁹ Voorts de vrijer die twee vrijsters tegelijk bemint, de gehuwde vrouw die een jonge vrijer tracht te verleiden, of vrijers die het vanwege dezelfde vrijster met elkaar aan de stok krijgen.¹⁶⁰ Allen drijven de spot met de ernst van het spel en verdoen hun kostbare tijd. Zolang ze blijven dwalen zullen zij nimmer huwen en nimmer een huis stichten.¹⁶¹ Met name de jongemannen willen wel de lusten van het vrijen, maar niet de lasten. Ze beschouwen het huwelijk als een inperking van de vrijheid. In de ogen van Cats lopen de jongelingen daarom een grote kans uiteindelijk een waardige plaats in het door God geschapen 'wonder Al' te verspelen.¹⁶²

Dit overkomt een tweede categorie die Cats noemt. Deze omvat maagden en jongelingen die zich onomkeerbaar buiten het algemeen gangbare minnepad hebben gewaagd.¹⁶³ Voor hen is de echtelijke band voor eeuwig uitgesloten. Zonder huis, zonder huisraad is er voor hen geen plaats weggelegd in de door God geschapen orde. Ze verkeren principieel elders. Of Cats ze nu lokaliseert op een eiland in de verre Zuidzee of in afzondering buiten de bewoonde wereld, het is met al deze personages slecht gesteld (bp.3.20.1-3). Voorbeelden die Cats noemt zijn de vrijster die door haar darterheid is bedrogen en onteerd en met een bastaardkind door het leven moet. Maar ook de echtbreekster en de vrouw van lichte zeden behoren ertoe.¹⁶⁴ Deze figuren worden in Cats' voorstelling veelvoudig gestraft. Zij zijn niet alleen voor eeuwig uitgesloten van een goed huwelijk en een vredig huis. Hun waardigheid als vrouw des huizes is hen voor eeuwig ontzegd.¹⁶⁵ Het enige wat zij tijdens hun leven nog aantrekken is geld en

het enige wat ze nog schenken zijn ziekten.¹⁶⁶ Feitelijk zijn deze vrouwen, hoewel zij nog in leven zijn, reeds gestorven.¹⁶⁷

Ick was een jonge spruyt, ik quam daer henen treden,
Fris, geestigh, aengenaem, en met gesonde leden,
Ik had een wacker oogh, ick had een rooden mont,
Ik hadde niet een lidt dat my niet wel en stont:
Ik was een lieve maegt, van yder en gespresen,
Hoe wel had ik en vrouw en moeder konnen wesen!
Hoe wel had ick gedient ontrent het echte bedt!
Nu ben ik maer een slor, een slons, een rechte slet,
Een grouwel in de stadt. Ick hebbe slimme gasten
De borsten mijner jeught oneerlijck laten tasten:
Och had ik die besteet ontrent een aerdigh kint,
Soo waer ik heden noch van alle man bemint;
Nu ben ick maer een spot van alle vuyle boeven,
Die my tot aen de ziel nu menigmael bedroeven.
maer ach! dat heeft'et wech. Eylaes! verloren eer
Die is, die blijftmen quijt, en dat voor nimmermeer.¹⁶⁸

Maar er zijn ook genoeg mannelijke personages die zich op het verkeerde pad begeven. Cats spreekt van 'bordeel-brocken' en 'hoere-vooghden'. Lompe en ruwe vrijers zonder ingetoomde lusten, waarvan een ieder weet dat ze een bastaardkind hebben. Alleen vanwege het lustvolle gewin bedriegen ze vrijsters door het doen van trouwbeloften, zelfs op papier.

Kint gaet elders, wilje minnen,
Ick u trouwen? wat een struyf!
Heb ick met u leggen mallen,
Waert gy voor een nacht mijn wyf,
Dat en acht ick niet met allen,
Dat en is maer tijt-verdrijf.
Woorden die de vryers spreken
Zijn beleeft en honing-soet;
Doch ten zijn maer minne-treken
Daer men noyt op achte moet.
Wat de jongmans oyt beloven
Op den autae van de min,
Dat is met'er daet verstoven,
Als sy hebben haren sin:
Eeden die de minnaers sweeren
Midden in het sachte bedt,
Zijn veel ligter als de veeren,
Daer en dient niet op gelet;
Kint, die vliegen met de winden
Lichter als een ligte pluym;
Daerom zijns niet te vinden,
Want sy smelten, als het schuym.¹⁶⁹

Gewetenloos en schaamteloos als ze zijn, hebben deze mannen hun kans op een geschikte dochter voor altijd verspeeld. De hoer heeft dezelfde streken als de gewetenloze vrijer: het enige verschil is dat de eerste het doet om geldelijk gewin, de tweede vanwege de geile lust.¹⁷⁰ Door hun vunzige praktijken schieten ze er uiteindelijk hun gezondheid bij in, tot de dood erop volgt.¹⁷¹ In dit opzicht zijn de jonge vrouwen en mannen die over de schreef gaan complementair aan elkaar: het vrouwelijk personage staat te veel voor Jan en Alleman open. Het mannelijk personage is te egoïstisch, door enkel zijn eigen begeerten te volgen.¹⁷²

Op deze wijze zet Cats in zijn werk de bakens uit waarlangs de jonge vrouw en de jonge man hun toenadering tot aan het huwelijk op gepaste wijze kunnen volbrengen. Daarmee zijn de personages, hun natuurlijke aard en onderlinge betrekkingen omschreven. Naast de personages die recht op het huis toelopen, om het uiteindelijk binnen te gaan, werpt hij regelmatig een blik op hen die het slachtoffer zijn geworden van de vele valstrikken die zich op de smalle weg van het minnespel bevinden. De meeste van deze schimmen zullen nooit het huwelijk en het huis van binnen aanschouwen. Te samen vormen de verstandige en de slechtwillende personages een tableau. Het is Cats daarbij niet zozeer te doen om modellen of ideale personages. Integendeel: hij zet ze in als hulpmiddelen om de grenzen tussen Goed en Kwaad, tussen gepast en ongepast, tussen eerbaar en oneervol, tussen vrouw en man vast te stellen. Door de vele verbindingslijnen die Cats trekt tussen de lotgevallen van onaanzienlijke schepselen in de natuur en de lotgevallen van vrouwen en mannen die zich waardig en eervol gedragen, fungeert dit tableau in de eerste plaats als bakermat van goddelijke, natuurlijke en bestuurlijke waarden. Het huis is in dit waardenpatroon een onvermijdelijk referentiepunt.¹⁷³

3.1.3. Tochten en driften

Al deze inspanningen om zonder kleerscheuren de huwelijkse staat te bereiken vormen nog maar het begin van het echtelijke werk. Dat werk omvat namelijk méér dan het besturen van het huiselijk bedrijf, zoals beschreven in 3.1.1. Man en vrouw blijken aan felle tochten en heftige driften onderhevig.¹ Het minste of geringste levert ergernis op.² Regelmatig leidt dat tot dramatische momenten waarop het hele zo zorgvuldig opgetaste bouwsel in elkaar dreigt te storten. Het huiselijk toneel schudt op zijn grondvesten. Hier zijn kijvende en scheldende echtelieden. Daar is een man die zijn vrouw slaat, of een vrouw die haar man knijpt en schopt. Liefde, verdriet, spijt, trots, hoogmoed, angst, gramschap, verbittering, vreugde, ongeduld, wrok, medelijden en ijverzucht wisselen elkaar in hoog tempo af en tekenen vele echtelijke confrontaties en verzoeningen (bp.3.22.1 en 4).

Cats verwondert zich over de merkwaardige, dwaze en verkeerde lusten waar menig man en vrouw zich aan overgeven. Vrouwen hebben een neiging tot kletsen. Ze verlangen er naar om alles wat het huis aangaat aan anderen door te vertellen. Ze kletsen over de zaken van hun man, over zijn falen in het huwelijk, of over hun seksleven in het algemeen. Soms zijn ze bezield van een vreemde lust tot boenen, dweilen, schuren en reinigen. Deze boendrift is volgens Cats vooral een uiting van pronkzucht en komt het huiselijk bedrijf niet ten goede. De zucht van vrouwen naar weelderige stoffen, kostbare sieraden en prachtige kledij is soms zo sterk, dat ze hun mannen een rad voor de ogen draaien om die spullen te krijgen. Vraatzucht is een lust die Cats bij beide geslachten aantreft. De vrouw is geneigd tot allerlei snoeperijen waardoor ze vaak dure lekkerheden voor zichzelf aanschaft. Het gevolg is een gebrek aan eetlust wanneer de maaltijd op tafel moet komen.³ Bij zwangere vrouwen tolereert hij de snoeplust tot op zekere hoogte, omdat de vrucht erom vraagt. Wel verbaast hij zich over de vreemde en soms onsmakelijke vormen die de eetlust van zwangere vrouwen aanneemt. Maar ook de man schiet tekort: hij is veelal onverzadigbaar en geneigd zich vol te eten. Als een wolf tast hij steeds opnieuw toe. Beide geslachten bezondigen zich aan overmatig drankgebruik, al zijn mannen meer tot slempen en drankzucht geneigd dan vrouwen. De minnezucht tenslotte is een lust die zowel mannen als vrouwen blijft kwellen, óók in het huwelijk. Vaak gaat men in het echtelijk bed alle perken te buiten, al is er een duidelijk verschil in verhitting tussen man en vrouw. Al deze neigingen zijn, wanneer er voluit aan wordt toegegeven, nadelig voor het huwelijk. Men verzaakt zijn of haar plichten in het huiselijk bedrijf, de tijd wordt verdaan, het geld vliegt de beurs uit en men is niet voor rede vatbaar.

Het is dan ook niet vreemd dat Cats heel wat kritiek op het huwelijksleven van zijn eigen tijd heeft. Zo merkt hij in de 'Voorrede' tot 'de Bruid' op dat het aan de

loffelijke uitvoering van het huwelijk nog al eens schort. Onrust en huiselijke ongemakken, echtelijke moeilijkheden, een overmaat aan lusten en onlusten ziet hij als ziekten die soms meer dan anders opduiken.⁴ Hij vergelijkt zichzelf met de arts die naarstig de medicijnen tracht op te sporen ingeval zich een epidemie voordoet. In verschillende richtingen zoekt Cats naar hulpmiddelen om de echtelijke onrust te lijf te gaan. Naar eigen zeggen put hij ook hier uit allerlei oude en nieuwe geschriften, waarvan sommige heidens en andere christelijk zijn. Tevens maakt hij gebruik van eigen ervaringen. Tenslotte spelen zijn observaties van eigentijdse welgeordende huishoudens een rol.⁵ Om te kunnen genezen is het dienstig te weten wat de oorzaak van de onrust en het ongemak in een huwelijk is.

Cats wijst drie gangbare verklaringen van de huwelijkse onevenwichtigheid af. Ten eerste de opinie dat onrust aan het huwelijk zelf inherent is. Onder verwijzing naar Socrates is hij van mening dat zowel de gehuwde als de ongehuwde staat elk hun eigen ongemak hebben. Geen van beide zijn tijdens het leven geheel van leed verschoond.⁶ De stelling dat de ongehuwde staat een beter en rustiger leven zou bieden wijst Cats dus af. Ten tweede de opinie dat de onrust in de vrouw is gelegen. Cats pareert deze stelling met een citaat van 'een Romeins tuchtmeester'. Inderdaad ontslaat een leven zonder vrouwen de man van zekere moeilijkheden. Maar het ontslaat hem helaas niet van zijn eigen natuur. De Natuur heeft namelijk gemaakt dat hij niet zonder vrouw kan en dat de vrouw niet al zijn wensen vervult. Voor een man is het op termijn dan ook verstandiger te streven naar het evenwichtig wellevens met zijn vrouw met het oog op de toekomst van het menselijk geslacht (en dus een huis te stichten). Beter in elk geval dan vruchteloos te blijven zoeken naar een kortstondige vervulling van al zijn begeerten.⁷ De derde opvatting stelt dat de kwalijke toestanden in huis voortvloeien uit de natuurlijke aard van de vrouw. Veel schrijvers hebben zich volgens Cats ten onrechte smadelijk over vrouwen uitgelaten. Uit zijn argumenten blijkt dat hij zich schaart onder diegenen die sinds de Renaissance aan de vrouw een eigen bijdrage toekennen aan de voortplanting. De vrouw is uit dezelfde, zo niet uit een betere stof gebouwd dan mannen.⁸

Het leed dat het echtpaar en het huis soms zo zwaar treft, is volgens Jacob Cats niet inherent aan het huwelijk als instituut, en het is evenmin de schuld van de vrouw. Een slecht en onrustig huwelijk berust op de onrustige menselijke natuur, het tochten van het hart en de aandoeningen van het gemoed.⁹ Hebben ze eenmaal kennis van de menselijke passies en driften, dan zullen verstandige echtelieden begrijpen dat de moeilijkheden in een huwelijk niet opgelost kunnen worden door ze te ontvluchten en het heil elders te zoeken. Echtelieden die dat denken vergelijkt Cats met koortsige lieden die immer van bed wisselen omdat ze veronderstellen dat ze daar beter af zijn.¹⁰ We doen, zegt Cats, alsof het veranderen van de situatie ons leed kan genezen. Maar dat is alles tevergeefs omdat waar de mens ook gaat, hij zijn onrustige en woelige aard altijd met zich

mee draagt. Zoals de steenbok die door een pijl is getroffen, ongedurig van hot naar her rent, nimmer zal ontkomen aan het ongeluk dat hem in het lijf steekt.¹¹ De bitterheid in het leven wordt niet veroorzaakt door het huwelijk, maar door de ongedurigheid van de eigen wil. Uit vrije wil onderwerpt de mens zich aan zijn eigen rusteloze hartstochten, met alle kwalijke gevolgen van dien.¹²

In het *Houwelick* leiden de driften en de hartstochten een eigen leven. Ze zetten de echtelieden tegen elkaar op en zetten het huis op zijn kop. Later schrijft Jacob Cats verzen over de belangrijkste klassieke gemoedsroerselen voor de *Schat der gesontheit* van Johan van Beverwijck (1636). In zijn *Tachtig-jarige bedenckingen* (1655) komt hij uitgebreider en meer geordend dan in het *Houwelick* op de voornaamste emoties terug. Droefheid, nijd, liefde, eergierigheid, gierigheid, maar ook overmatige blijdschap, gramschap, vrees, jaloezie en geldzucht passeren de revue. Cats parafraseert in dit werk naar eigen zeggen klassieke uitspraken en aforismen van auteurs als Ovidius (Naso), Cicero, Seneca, Horatius, Plinius, Plautus, Plutarchis, aangevuld met allerhande leerzame exempla en bijbelverzen.¹³

Cats staat met zijn uiteenzettingen over de heftige woelingen van de driften in zijn tijd niet alleen. De humanist Coornhert (1586), en filosofen als Geulincx (1667) en Spinoza (1677) ruimen er in hun geschriften eveneens plaats voor in. Vergeleken met deze werken waarin de aandoeningen van het gemoed steeds geïnterpreteerd en opgenomen worden in een omvangrijkere ethica, is Cats' werk minder systematisch. Van de andere kant wijkt zijn behandeling ook af van de toenmalige treurspelen van Hooft of Vondel waarin de gemoedsroerselen een voorname rol spelen. Dat verschil heeft in de eerste plaats op het genre betrekking. Het zeventiende-eeuwse drama presenteert hoogstaande personages als vorsten en prinsessen, koninginnen en goden die onderhevig zijn aan grootste passies. Bijbelse scènes en antieke entourages vormen een gepaste achtergrond waartegen het gevecht met de passies moet worden geleverd.¹⁴ Cats voert de hartstochten in zijn *Houwelick* uitdrukkelijk tegen een huiselijke achtergrond op. De setting lijkt nog het meest op die in de toenmalige klucht, maar verschilt daarvan door andere genreconventies.¹⁵

Deze onsystematische en huiselijke benadering van de klassieke emoties in het *Houwelick* maakt dat Cats' uitspraken met betrekking tot het gemoed vaak heel verschillend zijn geïnterpreteerd. Enerzijds wordt zijn interesse in het gemoed gerelateerd aan zijn eigen wellustige natuur. Als calvinist zou hij daar zijn hele leven moeilijkheden mee hebben gehad.¹⁶ Anderzijds is wel beweerd dat Cats in de eerste plaats de moraal van matigheid en soberheid heeft willen verbreiden door te pleiten voor een beheersing der emoties.¹⁷ Er blijken bij Cats echter andere motieven een rol te spelen.

Het kennen van de gemoedsroerselen en hun werking acht Cats noodzakelijk vanwege de gevaren die ze voor de huwelijksband en daarmee voor het huis met zich mee brengen. Al te heftige hartstochten kunnen ertoe leiden dat een van beide

echtgenoten het toneel van het huiselijk bedrijf voortijdig verlaat. Dat kan definitief zijn, bijvoorbeeld wanneer een man zijn boosaardige vrouw verlaat, om elders zijn geluk te zoeken. Het kan ook tijdelijk zijn, wanneer een stijfkoppige vrouw naar haar ouderlijk huis teruggaat omdat ze thuis haar zin niet krijgt. Maar het speelt evengoed wanneer het huis tot een plaats wordt waar man en vrouw in onmin leven en elkaar voortdurend in de haren zitten.¹⁸ In al dit soort gevallen staat het huwelijk op het spel. Voor een goed huwelijk zijn dan ook twee soorten inspanningen nodig. De echtelieden moeten niet alleen het huiselijk bedrijf laten draaien. Minstens zo belangrijk zijn hun innerlijke werkzaamheden, de wijze waarop de zinnen tijdens het huwelijk worden bewerkt. Cats geeft daar verschillende voorbeelden van.

Om te beginnen zijn er hartstochten die het huiselijk bedrijf direct bedreigen. Het gaat om ongebreidelde lusten die Cats als autonome verschijnselen van het menselijk lichaam opvat. Ze houden zichzelf gaande en planten zich in het menselijk lichaam voort. Heeft iemand geen weet van hun bestaan, dan is hij of zij volstrekt overgeleverd aan allerlei driften, zinnen, stuipen, zuchten, ranken en vlagen. Cats beschrijft deze driften als vreemd, vuil, verkeerd, grillig, mal, stout, boos, hard, fel, kwaad, onguur en snood en benadrukt daarmee het parasitaire karakter ervan. Het zijn lusten met een eigen wil. Ze maken de mens dom en slaan hem met blindheid. Ze nemen de persoon waarin zij huizen op sleeptouw. Ze slaan de mensen uit het lood, omdat ze niet weten wat hen overkomt. De mensen worden ertoe aangezet dingen te doen, die ze bij hun volle verstand zeker zouden nalaten. Met alle gevolgen van dien voor de andere huisgenoten en het huiselijk bedrijf. Kortom: wat volgens Cats aan deze driften ontbreekt is de toetsing door de rede.

Nu kunnen deze driften in het menselijk lichaam ontstaan omdat de Schepper in elk lichaam een ingeboren vuur heeft geplant. Dit innig vuur brengt de geesten in beweging en beroert de gemoederen. Hoewel de driften in beide geslachten werkzaam zijn, uiten zij zich op een andere wijze. De man toont zijn harde aard in de onstuimigheid van zijn driften. De vrouw wordt daarentegen met name door haar zwakke aard sneller door lusten overmeesterd.¹⁹ Maar beide geslachten hebben voor de aanval van de hartstochten te vrezen. Cats is met Aristoteles van mening dat gemoedsroerselen natuurlijke eigenschappen van elk mens zijn. Ze kunnen in het menselijk leven niet worden gemist. Hij beschouwt de driften dan ook niet als kwalijke overbodigheden die men dient uit te roeien.²⁰ Deze opvatting past in wat Konst de ‘zeventiende-eeuwse psychologie’ heeft genoemd. ‘De *passiones* zetelen niet alleen in de sensitieve ziel, zij vinden er tevens hun oorsprong. Een van de taken van de sensitieve ziel is de waarneming. Hiertoe staan haar de externe en interne “zinnen” ten dienste. Onder de externe zinnen worden de vijf zintuigen verstaan; tot de interne rekent men onder meer de *sensus communis* (...) en de fantasie of verbeelding, die wordt bijgestaan door het geheugen. Zoals uit dit rijke instrumentarium al blijkt, beperkt de waarneming

zich niet tot de feitelijke perceptie. Want met behulp van de interne zinnen overweegt de sensitieve ziel eveneens de directe implicaties van hetgeen we zien. Dit resulteert in een bepaalde *neiging* [*inclinatio animalis*] om dat wat ons aanstaat in het waargenomene na te streven, en wat ons tegenstaat te vermijden. De aandrang of neiging is exclusief de vrucht van de verbeelding en komt zonder inspraak van de rede tot stand. Het dier, waarmee de mens de sensitieve ziel deelt, heeft voldoende aan deze aandrang of neiging om tot een aanvaardbare handeling te komen. Voor de mens gaat dit echter niet op', aldus Konst.²¹ Dit laatste herinnert aan het onderscheid dat Stevin maakte tussen 'behaaglijk aanzien' aan de ene kant en het goede, het schone aan de andere kant.

Wil de mens de emoties kunnen beheeren, wil de mens maat en regel stellen aan de passies, dan moet men begrijpen hoe ze werkzaam zijn en met behulp van de rede in toomgehouden kunnen worden.²² De mens 'beschikt in de rationele ziel over een hogere zijnsvorm en moet de *inclinatio animalis* daarom toetsen aan de rede. De toetsing is van groot belang, omdat de sensitieve en rationele ziel uitgaan van verschillende beoordelingscriteria. De *sensus communis* en de verbeelding bezien de wereld vanuit de menselijke natuur (*natura*) en zij stellen uiteindelijk vast of een bepaalde zaak aangenaam (*iucundus*) of onaangenaam (*molestus*) is. Het oordeel van de rede (*iudicium*) ligt evenwel niet op dit praktische, opportunistische vlak, maar op een hoger niveau. De *ratio* bezint zich op de morele consequentie en voor haar draait het er niet om of iets aangenaam of onaangenaam is, maar of het goed of slecht is. (...) Er doen zich geen complicaties voor wanneer verbeelding en rede met elkaar stroken. Wat de verbeelding als aangenaam ervaart, is dan in de ogen van de rede eveneens goed. In dat geval zal de rede de *inclinatio animalis* transformeren tot een hartstocht die direct in het verlengde van de gevoelde neiging ligt. Om tot handelen te komen is dit noodzakelijk.²³ Deze (door Konst verwoorde) zienswijze blijkt in Cats' werk voor echtelieden op te gaan:

Maer laet ons vorder gaen en goede regels leeren,
 Hoe dat de ziele mogt haer togten overheeren,
 En hoe een jonge vrou haer korsel onverstant,
 Mogt krijgen in den toom, ook midden in den brant.
 Voor eerst soo is het nut, wanneer men kooft te voelen
 Dat eenigh slim geswel in ons begint te woelen,
 Sich straks te maken op, en van den eersten aen
 Met alle tegenweer het quaet te wederstaen.
 Wort u de mont geneygt tot roepen, kijven, tieren,
 Gelijck men vint te zijn der gramme luy manieren,
 Helt met geheele magt, helt naer het tegendeel;
 En doodt, als in de wieg, het bittre huys-krakeel.
 Giet water in de vlam, en hoe de felle vlagen
 Het vyer door meerder kragt sijn beesig uyt te jagen.
 Gy, pijnt u des te meer, al eer uw tonge scheldt,
 Te stillen haer geluyt, te stuyten haer geweld.²⁴

Cats laat in het *Houwelick* zien hoe snel het vlees en de materiële goederen de lusten opwekken. Hij spreekt over het dartzel en ijdel oog, maar ook over de mond, het oor, de neus en de hand die de verbeelding tot leven brengen. De vijf zintuigen (horen, zien, smaak, tastzin, reuk) vormen toegangspoorten waardoor de gewaarwordingen naar binnensluipen om daar hart en boezem, brein en geest en tenslotte de ziel als geheel aan te tasten. Pracht en praal in kleding, sieraden en huisraad, lichamelijke schoonheid, heerlijk voedsel en een overvloed aan drank wekken de lusten op. Men maakt zich voorstellingen die worden aangewakkerd door ingefluisterde vleierijen, en tevens de bron worden van ergernissen wanneer de verwachtingen niet worden ingelost. Zo nestelen waandenkbeelden, spookbeelden en dromen zich in het lichaam waar ze verder worden uitgebreid. Het aanjagen van de innerlijke geesten komt voor Cats voort uit het onbelemmerd openstaan van de zintuigen. Daardoor raken de hete kolen, de vonken en de vlammen die de goddelijke Natuur de mens (en trouwens ook het dier) zo gul heeft geschonken, aangewakkerd. Het vuur neemt in kracht toe. De hitte wordt verzengend en er dreigt een uitslaande brand.

Eenmaal opgestookt brengen driften en lusten, geesten en begeerten het innerlijk in rep en roer. Ze woelen het lichaam om. Ze steken, vechten, roeren, storen, zwellen, zwieren, rijzen, waaien, razen, dringen, dwalen, rennen en gieren door het lijf en maken vreemde sprongen. Het bloed wordt dartzel, vinnig en begint hevig te koken. Het wordt onstuimig, bobbelig verschijnen. Een innig kwaad nestelt zich in de boezem, inwendig vestigt zich een ernstig gezwel. De driften bijten zich vast in de borst, doen het hart zwellen of knellen het juist af. Het hoofd raakt vol muizenissen en het gemoed loopt over van kwade stemmen. Cats' gebruik van meteorologische metaforen maakt de beroeringen die het lichaam kwellen maar al te voorstelbaar. Hij spreekt van donderslag, bliksem en onweer, maar ook van strenge noordse buien, waaiende winden, damp en ongezonde mist die het menselijk lijf geselen.²⁵ Worden de driften in engten gedrongen, dan barsten ze later deste feller weer uit.

Behalve dat deze driften het lichaam beroeren, blijken ze ook zeer besmettelijk te zijn. Hun werk lijkt pas voltooid wanneer ze andere mensen hebben aangestoken. De passies hitsen de losse, ongebonden ledematen op. Ze sporen lichaamsdelen aan om in beweging te komen en zoeken zich via allerlei lichaamsopeningen een uitweg naar buiten. De tong, het 'ongetoomde lid' begint zich te roeren en baart ongezouten praat, onbeschaamde taal of wulpse woorden.²⁶ De mond moet roepen, kijven, twisten, bassen, schelden, vloeken, snoeven, morren en tieren om zo de bijtende gal uit te werpen. Stuurse woorden, dwaze argumenten, snauwende en bitse stemmen vullen de kamers. Het gelaat staat fel en het vuur spat eraf. Haren staan recht overeind, het voorhoofd is gefronst, de aderen zwellen, de ogen kijken vinnig, tranen worden uitgeperst, uitpuilende wangen raken rood gevlekt, de neus wordt opgehaald, de lippen op elkaar geklemd, de mond begint te schuimbekken en de tanden klapperen.²⁷ Dan komen ook de

andere ledematen in beweging. Armen en ellebogen, handen en voeten, knieën en benen worden tot actie aangezet. De gebaren worden stuurs, de ledematen gaan schoppen, knijpen en slaan. De vrouw wordt gekwetst, krijgt harde en felle klappen en wordt in de wang geknepen. De man wordt bewerkt met vuisten en nagels en in de baard gegrepen.²⁸ Besmet door de woede en verteerd door haat en boosheid rest aan het eind niets dan een huis vol geraas, lawaai, ruzie, twist en geschil. De tweedracht is gezaaid, de vriendschap raakt uit, het huis is verdeeld.²⁹

Wat is dog van de mensch! om kleyne vysevasen
Siet iemant menigmael de gantsche buerte rasen;
Hoe dickmael om een woort, om ick en weet niet wat,
Rijst tweedragt in het huys, en oproer in de stadt.
De daet die wijst'et aen, dat even groote dieren,
Verschricken, hortig zijn, en uytermaten tieren,
En als men naderhant de rechte gronden siet,
Dat is 't een wint, een damp, een mist, een enckel niet.³⁰

Op deze wijze hebben kwade tochten, heftige driften en hete passies al menig man en vrouw tot monsters en spoken gemaakt. Cats spreekt van vrouwenkwellers en manwijven, jaloerse vrouwen en nurkse mannen, gedrochten en hellevegen. Ze zijn nergens goed voor en horen eerder thuis in het woeste woud dan in het huis.³¹ Zoals bijvoorbeeld deze man die Cats beschrijft:

En denkt niet, echte vrou, dat wy gedichten schrijven
Om eenigh grilligh hoofd in sijn gebreck te stijven;
Ick, in het tegendeel, verfoeये desen aert
Die met de reyne trou geen soete liefde paert.
Ick segge dat het volck, dat niet en houd in weerden
Die God met hun verbindt, sijn monsters op de eerden,
Ick segge dat de nurck die sijn geselschap quelt
Sich even tegen God, en alle wetten stelt.
Al die het soet verdragh uyt hare sinnen bannen;
Sijn spoocken in de trou, sijn eenckel huys-tyrannen,
Sijn grouwels in het lant, en nutter in het wout
Te brullen met den leeuw, als om te sijn getrouwt.³²

Maar elders voert hij evengoed een vrouw als kwalijk voorbeeld ten tonele:

Maer, ô vervloecte daet! ô schuym van alle plagen!
Men hoort van ouden tijt, en oock in onse dagen,
Als dat'er vrouwen sijn, van soo een stouten aert,
Die mannen onderstaen te grijpen in den baert,
Die haeren over-heer met vuysten komen tergen,
En als een vollen krijg met hooge woorden vergen,
Die met de nagels selfs, jae met een felle tant
Verscheuren echte trou, en haren soeten bant.
Ick bidde, mijn vernuft, laet dese monsters blijven,
Mijn handt die schrick'er af, en weygert iet te schrijven,
Mijn penne sluyt haer op, haer edel nat vervriest,

Het schijnt dat al de kunst haer in de schrick verliest.
 Een woort dan, sonder meer. heefet iemant dese vlagen,
 Die moet geen vrouwen naem in onse landen dragen;
 Want die soo byster verr' is buyten haeren pligt,
 En is geen echte vrou, maer eer een helle-wigt,
 Een suster van de pest, die, uyt de nagt geboren,
 Set door een holle stem, en met een fellen horen,
 De steden in geschil, het lant in enckel bloet,
 Gehaet van Pluto selfs, en al het hels gebroet.
 O! dat geen helle maan, geen sonne meer en schijne,
 O! dat het edel ligt, en alle glans verdwijne, ...³³

Deze vrouwen en mannen zijn zelfs erger dan wilde dieren.³⁴ Ook de beesten hebben van godswege driften ontvangen, maar ze missen de rede. De mens daarentegen heeft een verstand en een wil gekregen. Gebruikt de mens dit deel van de ziel niet door zich geheel over te geven aan dierlijke passies, dan doet men de goddelijke schepping tekort.³⁵

Hoewel de voortplanting een belangrijk doel van het huwelijk is, zijn er nogal wat mannen en vrouwen die 'wast en vermenigvuldigt u' zien als vrijbrief om zich volstrekt aan het minnen over te geven. De vrouw die zich uit verlangen om moeder te worden overmatig overgeeft aan haar begeerten en zwelgt in de lust treft dan ook blaam. Is het kind er eenmaal dan mag zij zich voluit aan haar moederzucht overgeven, door het kind zelf te zogen.³⁶ Mannen die hun driften maar laten gaan en overal hun ogen de kost geven berispt Cats evenzeer. Is de man te verhit, dan is het beter dat zijn vrouw hem uit de weg gaat tot het moment meer geschikt is. Dronkenschap en toverdranken, kruiden en onverzadigbare lust zijn in het echtelijk bed niet op hun plaats. En dat geldt eveneens voor ongepaste voorstellingen. Cats denkt daarbij niet alleen aan wellustige beelden, maar ook aan geletterde mannen die aan hun werk denken in plaats van aan hun toekomstig kind. Echtelieden die zich hier niet aan storen plegen zelfs in het echtelijk bed overspel.³⁷

Cats acht het bij het leven te horen dat 'yder Christen-mensche den ingang en uytganch zyns levens behoort te verstaan.'³⁸ Om die reden acht hij het goed om over het 'heylig minnen' te schrijven, dat gediend is met tempering, maat en regels.³⁹ Alleen zo kan zijns inziens worden voorkomen dat er zich schandelijke zaken voltrekken.⁴⁰ 'Want als het echte paer geen regel houden kan, 't Is schande voor de vrou, en schade voor de man.'⁴¹ De huwelijkse bijeenkomst is volgens Cats niet louter aan de mens geschonken om een nieuw leven te verwekken (de 'voortteeling') of een manier om onkuise driften te reguleren (conform de Kerkvaders). Hij noemt nog een derde motief. De echtelijke bijeenkomst is er ook om de schuld aan de vrouw op aangename wijze af te lossen. 'Sie hier, wettigh man, hier sijn de rechte palen, Daer over uwe jeugt geen regt en heeft te dwalen: Doe vlijt om by de vrou te wonen sonder schult, De lust wort by gevolg, niet als een wit, gedult.'⁴²

Met name de man dient zich in te houden, zo benadrukt Cats.⁴³ Ten eerste dient hij zich te voegen naar het natuurlijk maandelijks ritme van zijn vrouw. ‘Daer sijn, oock in de trou, veel ongelege stonden, Wanneer uw kinder-sugt is dienstig ingebonden; het is een oude wet, oock voor een jonge bruyt, “Viert Mena, reyne jeugt, en stelt uw sake uyt.’⁴⁴ Hij dient voorts te leren dat zijn frequentie niet de hare is: ‘Het bed en alle ding dat heeft een eygen tijt, Wat gister dienstig was, is heden nut gemijd.’⁴⁵ En tot slot, moet de man in deze kunst van het minnen leren inzien dat hij dient te wachten tot zijn echtgenote mentaal en fysiek bereid is.⁴⁶ Alleen dan is er sprake van een reine en sacrale echtvereniging:⁴⁷

In dien der yemant is begeerig om te weten,
 Hoe dat de minne plicht behoort te zijn gequeten,
 Die let op dit geschrift en op de bedde wet,
 Die u hier door de kunst voor oogen word geset.
 In ‘t soetste van de Mey wanneer de velden bloeijen,
 De kruyden jeugdig staan de boomen lustig groeijen,
 Als gy dan hebt gerust de mage wel geteert,
 En dat u geen verdriet of swaar gepeys en deert.
 U leden zijn verquickt vermoeytheyt weg genomen,
 En dat in hare plaats de geesten zijn gekomen,
 Soo dat u jeugdig bloet als van den slaap verweckt,
 Wordt gaande door het lijf en na de Vrouw streckt,
 En dat u soete duyf heeft wel-gestelde sinnen,
 En leden wel bequaam om zaat de mogen winnen,
 Soo roept tot u behulp den Vader van de Trou,
 Begeeft u dan met ernst ontrent een jonge Vrou.
 En doet dat u betaamt: en naar u reyne lusten,
 Soo wilt noch op het bedt een weynig blijven rusten ...⁴⁸

De brand die dan vanzelf opflakkert mag in het dons van het echtelijke bed worden geblust. Juiste tijden, regelmaat, kuise lust opwekkende verleidingskunsten houden het ‘echte werck’ en de ‘by-een-komste van man en vrouwe’ binnen redelijke perken.⁴⁹ Na volbrenging van de daad is het goed te rusten en elkander met wat zoete praat te vermaken:

Oock sluymert noch een wijl; of soo u de slaap ontbreeckt,
 Soo maackt dat gy alleen van soete dingen spreeckt.
 Een quellig bedt-gepraat en dient geen jonge Vrouwen,
 En past geen echte Mans die haren acker bouwen,
 Gy dan jaagt bange sorg en droefheyd op de vlucht,
 Een acker eerst bezaayt die wil een sachte lucht.

Zoals tot nu toe is gebleken houdt Cats zich in de uitbeelding der passies aan het klassieke stramien. In het geval van de toorn bijvoorbeeld verwijst hij expliciet naar Socrates en Seneca.⁵⁰ Zijn typering van de begeerten strookt met die in tal van toneelwerken, retorica en schilderkunst uit de zeventiende eeuw.⁵¹ Coornhert schildert in soortgelijke bewoordingen de trekken van de toorn.⁵² Carel van

Mander en later Samuel van Hoogstraten beschrijven de gelaatstrekken en de gestiek die heftige hartsbewegingen als droefheid en hardvochtigheid, blijdschap en medelijden uitbeelden.⁵³ Toch is het Cats niet slechts te doen om de evocatie van de heftige hartstochten die het huis overspoelen en bijkans vernietigen. Hij geeft ook de remedie tegen dit soort hartstochtelijke uitwassen aan. Het sensitieve deel van de ziel, waar verbeelding en fantasie alleenheerser zijn, dient te worden ontzet met behulp van het verstandige deel. Rede en verstand, wil en wijsheid zijn behulpzaam om het evenwicht tussen ziel en lichaam te herstellen. Alleen zo kunnen ziel en lijf, als onafscheidelijke partners, op gepaste en rustige wijze door het leven gaan.

Al wie soeckt wel te zijn, die moet voor alle dingen
Sijn drift, sijn herts-gewoel, sijn binne kragten dwingen:
Want als het innig deel niet uyt den regel gaat,
Al watje meenschen noemt dat wordt'er deur gebaat.
Wel aan dan schout verdriet, en nijt, en Minne-vlagen,
Wilt oock te grooten vreugd en gramschap van u jagen.
Drijft eer- en geltsugt uyt, weert angst uyt uwen geest,
En maackt dat gy alleen den grooten Schepper vreest.
Noch wil ick even wel van niemant oyt begeeren,
Dat hy uyt sijn gemoet sal alle tochten weeren;

Als man en vrouw dit kunnen opbrengen, is dat niet alleen voor hen zelf, maar ook voor de echtelijke verbintenis en het huis goed.

De door Cats aangereikte hulpmiddelen stemmen goeddeels overeen met de theorie van de menselijke psyche die anderen op dat moment formuleren.⁵⁴ Ten eerste dient de rede als bijzonder vermogen van de menselijke ziel in zijn macht te worden hersteld. Ten tweede kan men door een wijs beleid de eigen kwade zuchten uitbannen. Dat betekent voor Cats dat te heftige roerselen worden beheerd. Het regeren of het temperen van de verschillende hartstochten begrijpt Cats als een niet aflatende bemiddelende activiteit tussen uitersten in aristotelische zin.⁵⁵ Is de eigen ziel eenmaal 'in rust' en 'in balans' gebracht, dan kan – ten derde – het natuurlijke temperament van de wederhelft op gepaste wijze bijgestuurd worden. Zo weet Cats een web van permanente regulatie te spannen zowel in elk der echtelieden afzonderlijk als tussen hen in, een web dat even bondig in zijn elementen als veelvoudig in zijn uitwerking is. Het komt op de volgende onderdelen neer.

'Ken u zelve' is de eerste vereiste om tot een uitgebalanceerde ziel te geraken.⁵⁶ Cats raadt de vrouw aan in haar hart een innerlijke rechtbank op te richten.⁵⁷ Deze moet oordelen over al het onkruid dat daar zo welig tiert en de geest vervuult. Met alle kracht dient men zichzelf te onderzoeken, eigen gedachten te ziften, en voorstellingen te beproeven. Alleen met een voortdurend doorzoeken, omkeren en ploegen van de geest, (door het installeren van een vierschaar in het eigen hart schrijft Cats) kan men zich zelve toetsen. Door de kwade dingen weg te

drukken en de goede daden op te halen kan men de zinnen gebieden en begeerten bevelen. Dat moet voortdurend gebeuren, maar vooral 's avonds voor het slapen gaan. Wanneer de dag ten einde is kan het goede en wijze beleid ten uitvoer worden gebracht.⁵⁸ Het inzicht in de kwade lusten, de gramme zuchten en de wellustige begeerten kan deze temperen.⁵⁹ Met vereende kracht moeten vreemde tochten en kwade vlagen worden gedood, afgebroken, uitgeblust, gesmoord, uitgedreven, uitgezet, uitgejaagd, uitgebannen en uitgeworpen. Helemaal uitroeien van de begeerten acht Cats echter, zoals hierboven al bleek, ongepast.⁶⁰

Het is nog beter om de hartstochten bijtijds, dat wil zeggen voordat ze tot grote hoogte uitschieten, als een goed hovenier in te binden. De driften zijn nuttige planten in het hof van de ziel, zegt Cats, mits ze op tijd bijgeschaafd, afgesneden, gesnoeid, gestelpt, overwonnen, besneden, beteugeld, gewet, ingetoomd, gestuit, gestild en in de band gehouden worden. Geest, hart, gemoed, boezem en ziel moeten gelegeerd, geruimd, gezuiverd, gereinigd en gekuist worden van de domheid en de rede dient zijn rechtmatige plaats in te nemen. De luiheid moet uit de ledematen verjaagd worden, de tong gesnoerd en ingebonden en verleidelijke situaties moeten worden voorkomen en gemeden.⁶¹ Verdriet, angst en boosheid moet men schuwen en weren, maar ook te grote vreugde en liefde.⁶² Alles wat de zinnen beweegt en prikkelt dient men uit de weg te gaan. De vrouw moet niet ledig met haar handen in de schoot voor het venster zitten.⁶³ De man moet niet in verleiding worden gebracht door het in dienst nemen van een schone kamermaagd.⁶⁴ Het zogen van het kind moet aan het oog onttrokken zijn. In aparte vertrekken in huis waarvan de toegang een ieder die het niet aangaat is ontzegd. Cats toont zich zeer bezorgd over de blikken die jongelieden laten gaan over de zogende moeder.⁶⁵

Hoe zeer de brandende lusten kwellen blijkt uit de voorbeelden die Cats geeft. Niet alleen de weduwe is eraan onderhevig, maar vooral de man. De eerste raadt hij aan haar verlangen in te tomen door zich niet alleen te onthouden van drank en voedsel, maar ook door zieken en stervenden te bezoeken.⁶⁶ De man, hulpeloos als hij is door zijn natuur, krijgt van Cats vele adviezen om zijn onstuimige vuur enigszins kunnen dempen. Afzien van drank, voedsel, zinnenprikkende boeken of toneelstukken doet de begeerte verschrompelen. 'Gy die van liefde brandt en wenst te sijn genesen, En wilt geen dertel jock of geen Poëten lesen, (...). Vermijdt doch boven al de geyle kamer-spielen, Die met haar dertel jock ons beste sinnen stelen'.⁶⁷ Hetzelfde kan men bereiken door gestage arbeid, weinig nachtrust en het vermijden of zelfs ontvluchten van verleidelijke situaties. Zich twee verleidelijke vrijsters voorstellen in plaats van één (dit op aanraden van Ovidius), aan een treurige gebeurtenis denken of de gebreken van de geliefde voor de geest halen (zoals de smeerseltjes en poeders die ze gebruikt om hem te verleiden) blijkt de lusten eveneens te verminderen. Deze aanpak heeft in elk geval Cats' voorkeur boven het gebruik van kamfer of andere medicinale middeltjes.⁶⁸ Kortom, het verstand moet het beheer van de zinnen op zich nemen en deze dienen zich naar

de rede te voegen. De rede stelt de regels en de eisen. Daarbij moet de rede met wijsheid te werk gaan door de begeerten volgens maat en regel te temperen, te dempen en te verminderen.⁶⁹ Om achtbaarheid te verwerven moet de man strijd leveren. Hij moet trachten zijn vleeselijke lust om te zetten in een geestelijke kracht, aldus Cats in zijn 'Selfstrijt'.⁷⁰

De matiging en innerlijke rust die Cats op deze wijze hoopt te realiseren, is geen passieve deugd die men slechts braaf en vroom dient uit te voeren. Er is geen sprake van een inwendige en duurzame sereniteit. Het evenwicht tussen rede en begeerten vergt een onophoudelijke attentie. Het redelijke beheer van de drift is een dialectische activiteit, conform de aristotelische opvatting. Van 'uitbanning' der emoties is geen sprake bij Aristoteles en diens navolgers, 'omdat ze emoties eigen achten aan de menselijke natuur', aldus Konst.⁷¹ 'Indien de *passiones* zich niet al te heftig manifesteren en tegelijk het bestuur van de rede aanvaarden, vormen ze in de ogen van de peripatetici geen bedreiging voor de mens. Eerder nog is het tegendeel waar, want mits door de rede ingetoomd, kunnen de hartstochten een bijdrage leveren aan de deugd.'⁷² Zoals een balans ook in rust blijft doordat de gewichten aan weerszijden elkaar opheffen, zo moet men zorg dragen voor lichaam en ziel. Verstand en wil vormen daarbij een mechanisme van terugkoppeling waarbij de vurige neigingen ten goede worden gekeerd. De dagelijkse gang van zaken zorgt er immers voor dat het evenwicht voortdurend op de proef wordt gesteld. Het 'in rust verkeren' is dus een precair resultaat dat telkens door de dynamiek van het psychisch krachtenspel moet worden bereikt. Matiging betekent in de ogen van Cats, conform de aristotelische opvatting, een actief en continu beheer van de verschillende lagen in de ziel en het lichaam.⁷³

Voor het rustig samen leven in het huis, zo onderstreept Cats, moeten zowel vrouw als man leren dat beide geslachten een onderscheiden aard hebben. Alleen zo kunnen zij ergernis ten aanzien van de wederhelft voorkomen en is echtvereniging mogelijk. Reeds bij kinderen is dit geslachtelijk verschil waarneembaar. Wie goed oplet ziet aan het spel dat een meisje tot andere zaken dan een jongen neigt.⁷⁴ Elk geslacht heeft bijzondere eigenschappen. Met deze talenten, meegekregen als gaven Gods, kan een ieder gedurende zijn of haar leven woekeren. Zo trekken jongens naar het verrichten van ruwe, lawaaierige en moedige taken ten behoeve van het land; meisjes neigen tot het bewegen van de wieg, het spelen met een pop en kleine dingen ten behoeve van de keuken (bp.3.19.1).⁷⁵

Veel van de driften worden aangewakkerd door ergernis die ontstaat als men jegens de ander onverwulbare verwachtingen koestert. Niet zelden maakt men zich voorstellingen van de ander zonder rekening te houden met zijn of haar bijzondere aard. De man irriteert zich aan zijn vrouw wanneer ze de huiselijke plichten niet volgens zijn verwachtingen volbrengt.⁷⁶ Of wanneer zij hem bij thuiskomst van een lange reis niet verwelkomt zoals hij zich had voorgesteld. Of wanneer ze niet

altijd klaar staat om de onverwachte gasten die hij thuisbrengt te ontvangen. De vrouw, op haar beurt, raakt geprikkeld wanneer haar man haar in haar drukke bezigheden stoort. Of wanneer hij nors is en met gefronste wenkbrauwen in huis rondloopt. Of wanneer hij haar ten overstaan van anderen berispt en terechtwijst. Een verstandig man waardeert zijn vrouw op grond van de eigenschappen die ze bezit, en niet op grond van andermans eigenschappen.⁷⁷ Want zoals men een teer glas niet als een ijzeren pot en een porseleinen schotel niet als een koperen schaal mag behandelen, zo mag een man van zijn vrouw geen vastheid in de redenering en sterkte in geduld vergen – iets wat hij wel van een andere man verwachten mag.⁷⁸ Haar door de Natuur ingebrachte eigenschappen kunnen ‘in enig opzicht vergeleken worden met zwakke vaten’. Cats herneemt hier een algemene opvatting.⁷⁹ En omgekeerd zal een verstandige vrouw rekening houden met de ongeduldige, grille en hoogmoedige natuur van haar echtgenoot. Als haar opmerkingen over zijn falen hem treffen als een mes in het hart, dan moet de vrouw hem niet op die manier aanspreken. In dat geval is het beter om de man in zijn waarde te laten en hem een brief te schrijven. Dan, alleen ten overstaan van het geschreven woord, kan de man met behoud van zijn aanzien haar kritiek ter harte nemen.⁸⁰

Als algemene remedie om huwelijksleed te voorkomen maant Cats derhalve beide echtelieden de bijzonder aard van hun partner in gedachten te houden en boven de zwakheden van de ander te staan. Zo dient de vrouw zich weinig aan te trekken van haar man wanneer hij krachttermen gebruikt of zich soms wat al te driftig opstelt. De man geeft hij het advies zich niet uit zijn evenwicht te laten brengen door zijn klagende vrouw die zeurt over de burens. Zijn raad is voor beide echtelieden gelijklopend: neem de ander zijn of haar zwakheden niet kwalijk, bindt oog en oor tijdelijk toe en bedrieg jezelf ter wille van de lieve vrede. Onverstandig is het zich te laten verleiden tot een grimmige, korszellige en overhaaste reactie (bp.3.21.1-2). Het is beter om de bui te laten overdrijven, of de gemoederen op een andere wijze tot bedaren te brengen.⁸¹ Met zoete overreding, een wijs woord of een lach kan een man gepaaid worden.⁸² Met het vertellen van een zoet verhaal, een streling of het schenken van een zoen wordt een vrouw een ander mens. ‘Wie sal met beter aert het mannebreyn bewegen, Als sijn geminde vrou? die, naer het is gelegen, Hem leyden, overgaen, en onderwijsen mag, Of door een deftig woort, of door een soeten lag.’⁸³ Breidt men dit wijze beleid ten aanzien van de ander uit en worden ook kinderen en dienstboden zo behandeld, dan toont de huisvrouw zich waardig, dwingen de echtelieden respect af en bewijzen ze het huis als geheel een goede dienst. ‘Een woort te regter tijt met reden uyt te spreken, Met soetheyt streng te sijn, de togten af te breken, En slegs door reyne sugt te worden aengeraeckt, Dat is de weerde deugt die vrouwen achtbaer maeckt.’⁸⁴ Kinderen moeten niet worden gestraft vanuit de woede die een ouder voelt. Ze moeten rustig en consequent worden benaderd, zodat ze leren begrijpen wat de regels zijn waaraan ze zich moeten houden.⁸⁵

Met een ziel die van kwade tochten is bevrijd kunnen de echtelieden zich in het doen van het goede oefenen. Zo komt het huis in het teken van de tucht, de deugd, de bedachtzaamheid, de wijze rede, het vriendelijke gesprek te staan.⁸⁶ Nuchter zijn, geduld oefenen, de zinnen buigzaam maken en trouw schenken zijn bij uitstek manieren om zich te neigen tot de ander aan wie men tenslotte het hart heeft verpand.⁸⁷ Voor de heer des huizes betekent dit dat hij acht moet slaan op de leeftijd van zijn jongere echtgenote. Vooral met haar tere leden en de lichamelijke pijn die zij mede door zijn toedoen lijden moet bij ontmaagding en bevalling.

Daar komt het kinderbed, het kraam, het anxtig baren,
Och! is'er noch een maagt genegen om te paren?
Daar komt de bange stont daar aan het leven hangt,
Ja daar men na de pijn, en na een wee verlangt.
Ten lesten, als men Godt ootmoedig heeft gebeden,
En als de moeder sweet door al de swacke leden,
Soo komt, na lang gekerm, en na een diep gesucht,⁸⁸
Soo komt'er op het lest, eylaas! een kleine vrucht.

Niet alleen de geboorte van het kind, maar ook het voeden kwetst haar fysiek. 'Sy, die een teere vrugt laet eyge borsn suygen, Sal tot de soete pligt haer leden willig buygen, En schoon het doet haer wee, sy acht de pijn niet, maer voelt een staege vreugt, als sy haer maexsel siet.'⁸⁹ De man dient daarom het juk dat zijn vrouw torst te verzachten.⁹⁰ Maar tegelijkertijd dient hij haar deugden oplettend en met belangstelling gade te slaan.⁹¹ Haar vlijt moet hij waarderen, haar gaven prijzen, haar vriendschap hoog achten. Kortom, als haar hoeder moet hij haar met man en macht eer bewijzen en haar zijn liefde schenken.⁹²

De vrouw des huizes heeft, van haar kant, de plicht om rekening te houden met zijn aard en vurige leden.⁹³ Dat doet zij door hart en geest tot rust te brengen.⁹⁴ Zij huisvest in haar gemoed onbewogen, stille en bedaarde zinnen. Zij wapent haar hart door oog en schoot, borst en mond, oor en tong te verzegelen.⁹⁵ Haar lippen moeten zwijgen, maar wanneer ze spreekt zijn haar woorden honingzoet en geeft haar stem een vriendelijk geluid. Haar ogen zijn neergeslagen en geloken, maar wanneer zij ze opslaat zijn ze schrande, zacht, geestig en vol glans.⁹⁶ Haar wangen tonen een natuurlijke blos en zijn verschoond van opsmuk.⁹⁷ Kortom, de vrouw des huizes is wijs, toont een blij en vriendelijk gelaat. Haar wezen straalt licht uit. Het geweld dat ze gebruikt dient zachtaardig te zijn.⁹⁸

Weest sagt in uw gemoet, en soet in uw manieren;
U voegt geen wrange geest, u dient geen vinnig stael,
Het sweert dat u betaemt, dat is beleefde tael:
U dient geen bloedig mes, geen ander hatig wapen,
Pleegt liefde, soet geslagt, gy sijt'er toe geschapen:
Noyt sag men dat'er vrou een goede daet bestont,
Als door een heus gebaer, en met een soeten mont.
Een swijn vegt met den tant, een osse met den horen,
Een bye met de strael, een hane met de sporen,

Een luypaert met de klau, een slange door fenijn:
Maer uw geweld bestaet alleen in soet te sijn.

Haar macht oefent ze uit door verstandige woorden te spreken, om zo het hart van haar man te raken en te overwinnen.⁹⁹ Door deze inspanningen van beide zijden zullen de echtelieden in de liefde groeien.¹⁰⁰ Ze zullen elkander hun gedachten toevertrouwen, elkaar nader komen en wederzijds de scherpe kantjes laten verdwijnen. Het bed wordt een haven van rust, het huis een vredig oord.¹⁰¹

Aldus is het bestier van de eigen zinnen een vriendendienst die man en vrouw elkaar verschuldigd zijn. Ze dienen hun eigen verlangens, hun wil en zinnen om te zetten in wederzijdse liefde.¹⁰² Door de zwakke kanten van de ander in bescherming te nemen wordt de echtelijke band voor de rest van het leven vastgelegd. Daarom beschouwt Cats het enten een geschikte vergelijking voor het huwelijk, een ‘sinnebeelt voor nieuwgehoute paren’ (bp.3.23.1-3). De vrouw is als een tak die op een stam (de man) geënt wordt. Wil de enting succes hebben dan moet de vrouw buigen, neigen en zich voegen naar de man.¹⁰³ De man draagt bij aan het welslagen van het geheel door het snoeien van alle onnutte takken aan zijn stam. Beiden zorgen er zo voor dit prille, maar langdurige groeiproces niet te verstoren. Zij doet dit door haar man in zijn doen en laten te leren kennen, door haar ‘man te drincken in, en haar man te drukken uit’.¹⁰⁴ Hij doet dit daarentegen door een ‘vrouwenaert’ aan te nemen, door geduldig te worden en zacht.¹⁰⁵ Alleen door de gesteldheid van de ander in zich op te nemen kan het echtpaar in evenwicht blijven. Zo worden de eigenlijke gronden voor een vreedzaam, eenparig en daarmee duurzaam huiselijk bedrijf gelegd.¹⁰⁶

Cats gaat soms nog een stap verder. Af en toe geeft hij regelrechte regieaanwijzingen hoe man en vrouw zich op bepaalde, dramatische momenten moeten gedragen. Steeds wanneer de vrede in huis verstoord dreigt te worden, springt hij als regisseur op het toneel. Bij ruzie raadt hij de vrouw aan haar arm om de hals van haar man te leggen, hem lieflijk te strelen en vriendelijk te kussen, net zolang tot zijn wrok is uitgeblust.¹⁰⁷ Als een klis moet ze aan zijn leden hangen, hem om de hals vallen, zijn wangen aanraken en hem aan het lijf kleven. Hoewel Cats in eerste instantie de vrouw als vredemaakster aanspreekt, maant hij de man uitdrukkelijk zijn steentje aan de verzoening bij te dragen. Mocht zijn vrouw al te stuurs zijn, dan moet hij de eerste zet maar doen. In plaats van zijn hand te gebruiken om zijn echtgenote te slaan, moet hij haar strelen.¹⁰⁸ Hij moet haar tot zich nemen, bij de arm vatten, en haar de mond kussen. Alleen zo kunnen de echtvrienden de grondslag voor een verzoening leggen.¹⁰⁹

Schiet de partner daadwerkelijk te kort, dan acht Cats het de plicht van man of vrouw om in te grijpen. Toch gaat het berispen van een dolende vrouw of man alleen het echtpaar aan. Wanneer zijn vrouw een fout maakt in het bijzijn van anderen, moet de man haar niet openlijk bestraffend toespreken. Door een stille wenk of een beminnelijk gelaat dient hij haar te kennen te geven dat ze haar werk

niet goed doet. Pas in de slaapkamer geeft de man opheldering over de vraag waar zijn echtgenote in gebreke is gebleven. Ook in het omgekeerde geval bewijst het bed zijn dienst. Daar kan de verstandige vrouw haar dolende man vermanen, de les lezen en weer op het rechte pad brengen.¹¹⁰

Er zijn nog twee andere momenten die gemakkelijk heftige sentimenten oproepen en daarom door Cats van regieaanwijzingen voorzien worden. Zo beschrijft hij het vertrek en de thuiskomst van de man als opvoeringen waarbij de man met alle egards behandeld moet worden. Wanneer de dag van het afscheid gekomen is en de man op het punt staat te vertrekken, kan de vrouw haar wellevendheid tonen door hem eigen huisgebak mee te geven. Zo mogelijk begeleidt ze hem tot aan de wagen of het schip waarmee hij zal afreizen. Valt haar het afscheid daar te zwaar, dan is het beter hem thuis te omhelzen, hem een goede reis te wensen en de hoop uit te spreken dat God hem op zijn reis voor tegenspoed zal behoeden. Om de terugkeer vreugdevol te laten verlopen en de man niet in zijn verwachtingen teleur te stellen, kan de echtgenote opnieuw van alles ondernemen. Val hem om de hals en heet hem welkom, spoort Cats haar aan. Werp je in zijn armen en vraag hoe de reis was, met welk voertuig hij is gekomen en met welke vrijgeleide. En lieve, zo vervolgt Cats, waarom hem ondertussen niet een zoen geschonken?¹¹¹

Op deze wijze geeft Cats talloze adviezen over het praktisch handelen in het leven van alledag. Er zijn telkens aanleidingen die een van beide partners storen of een geprikkeld gemoed bezorgen. Cats' raadgevingen berusten op wederkerigheid, waarbij de echtelieden op gelijkwaardige wijze aan elkaar verplicht gemaakt worden. Maar door de structuur van zijn betoog is dat nauwelijks te zien. Niet zelden liggen de bij elkaar passende of complementaire onderdelen pagina's ver uit elkaar. Deze meer algemene kwestie zal ik in 3.2.3. nog behandelen. Ik geef hier slechts twee 'uit het leven' gegrepen voorbeelden die de echtelijke gemoederen danig in beroering kunnen brengen. Ten eerste verbiedt Cats de gehuwde man om 'een vreemde akker te spitten'.¹¹² Want ook al heeft hij als heer des huizes het gezag over het huis, dan nog heeft hij niet de volle macht over zijn ledematen. Hij is niet gerechtigd om, wanneer hij vanwege werkzaamheden langere tijd buitenshuis verkeert, op zoek te gaan naar iemand die hem kan laven. Zijn lichaam behoort de vrouw toe. Want waar er twee wettelijk in de echt zijn verbonden, aldus Cats, kan geen recht van ongelijke aard zijn. Vanwege het behoud van het huwelijk en de eerbaarheid van de vrouw, mag de man zich dus niet volledig aan zijn driften uitleveren. Hij moet zich onderwerpen en zich tot zijn eigen huis beperken.¹¹³ Vele pagina's verder gebiedt Cats de vrouw om haar man regelmatig lichamelijk ter wille te zijn. Zij mag haar man, die zich uit vrije wil tot het huis beperkt, niet de rug toe keren of hem boos weigeren. Het samen slapen is iets wat de vrouw te leren heeft. Ook in bed zijn de gevoelens en de gebaren geregeld: de vrouw moet zich niet door haar eigen gevoelens, noch door

die van haar man laten meeslepen. Zij moet haar 'vriend in heete tochten mijden' en hem nimmer aanraken als 'op bequame tijden'.¹¹⁴ 'Leer van den eersten af, rugh, hant, en voet gewennen, Haer by-slaep eere doen, haer nacht-geselschap kennen; Op dat geen kromme bocht, of ander vreemt gestel Of leet of hinder doe aen uwen bet-gesel.'¹¹⁵ Beide echtelieden worden op dit punt door Cats voorgehouden iets op te offeren, en wel ter meerdere eer en glorie van hun gezamenlijk huwelijk.¹¹⁶ De vrouw accepteert haar afzondering in huis, wat haar man in dank dient te aanvaarden.¹¹⁷ De man accepteert het inbinden van zijn lusten, door zich buitenshuis kuis gedragen.¹¹⁸ De echtgenote dient dat op haar beurt in dank te aanvaarden.

Soortgelijke aanwijzingen geeft Cats rondom de maaltijd, zij het dat beide gezichtspunten nu veel directer zijn geschakeld. Hij gelast de vrouw haar kookkunsten aan te passen aan de smaak van haar man en ook haar eigen mond of maag daaraan te wennen.¹¹⁹ Voor de man betekent dit echter geen vrijbrief om zijn vraatzucht bot te vieren of eisen te stellen aan het voedsel. Aan hem geeft Cats de opdracht om gewoon te eten wat de pot schaft.¹²⁰ Zo zijn beiden op de ander aangewezen. De vrouw des huizes moet haar man zoveel mogelijk in zijn smaak tegemoet komen, hij moet zijn best doen door te eten wat zijn vrouw hem voorzet. De passage die deze twee tekstfragmenten met elkaar verbindt, illustreert nog eens dat Cats een listige werkwijze volgt:

Waer wil en tegen wil te samen wort gepast,
Daer rijst een ware sugt, en set de liefde vast.¹²¹

Het *Houwelijk* komt derhalve op een pleidooi voor zelfbeheer en het beheer van de wederhelft neer. De vrouw moet haar eigen kracht leren kennen opdat zij daarmee haar man van het slechte kan afhouden; de man doet ditzelfde ten behoeve van zijn vrouw. De vrouw moet de zwakheden van haar man beschermen en de man die van haar. De man moet zich onderwerpen aan haar beheer van het huiselijk bedrijf, maar op een zelfde wijze moet de vrouw zich schikken in het huisbeleid van haar man.¹²² Keer op keer verplicht Cats beide echtelieden aan elkaar met het oog op het volkomen huwelijk als hoger doel.

Men zou kunnen zeggen dat Cats de echtelieden tot elkaar veroordeelt, en wel voor levenslang. Vanuit een hedendaags perspectief ziet dat er nogal bedreigend, deprimerend en inperkend uit. Maar een dergelijke wederzijdse afhankelijkheid heeft volgens Cats twee voordelen. Ten eerste biedt het verbond beide echtgenoten een bescherming van hun zwakke zijden. Wat deze ook mogen zijn, elke gehuwde man of vrouw heeft de plicht tot zorgzaamheid opdat die zwakte zo min mogelijk gekrenkt wordt.¹²³ De liefde dient als een mantel die de gebreken bedekt. Daarmee blijven die gebreken ook in huis, onttrokken aan het oog van de burens en de stadsgenoten die schaamteloos alle zwakheden bespotten. Ten tweede verschaft het bondgenootschap elk van de echtgenoten een hulpmiddel om de ander te sturen en van kwade gedachten en verkeerde handelingen af te houden.¹²⁴ Goed

doen, zich houden aan de gedane beloftes, respect voor de verhoudingen in huis dwingt de ander zich te gedragen.¹²⁵ Naarmate de tijd voortschrijdt wordt de liefde al doende hechter en steviger.¹²⁶ Op ingenieuze wijze brengt Cats de echtelieden door middel van het beheer van hun neigingen, aandriften en strevingen dichter tot elkaar. Het huwelijk wordt een knooppunt van twee asymmetrische, maar complementaire betrekkingen.¹²⁷ De zwakke man raakt vervlochten met de sterke vrouw en de zwakke vrouw met de sterke man.¹²⁸ Zo ontstaat een hecht weefsel waarin beide partners, juist door hun natuurlijke verschil, elkaar als gelijkwaardige partners kunnen bejegenen. Dat weefsel vormt uiteindelijk een stabiel huwelijk.

De zo ontstane veelvoudige verbondenheid brengt een evenwicht teweeg waarvan niet alleen het huiselijk bedrijf profiteert. Het vormt een gunstige grondslag voor de opvoeding van kinderen. Over die taak mogen ouders niet te licht denken, waarschuwt Cats, want op de jeugd rust de toekomst van de wereld.¹²⁹ Wanneer men enkel zich bemoeit met have en goed en zijn grootste schat (de kinderen) onbewerkt laat, zal alles voor niets zijn. Ouders schenken het kind niet alleen het leven – kinderen zijn als woeste gronden die gecultiveerd moeten worden. De eerste zeven jaren moet de moeder onkruid wieden en snoeien, levenskunst en goede zeden bijbrengen om zo het kinderlijk onverstand te sturen. ‘Leer, jonge moeder, leer, oock van de minste dieren, het kinder onverstant naer goede seden stieren; Niet dat’er eenigh man in vrouwen hooger prijst, Als dat haer rijpe sorg de kinders onderwijst.’ Aldus beschouwt Cats de moeder als de bakermat van de zeden.¹³⁰ Daarna is de vader verplicht het kind in taal en ‘kunsten’ in te wijden. Want de meegegeven culturele bagage kan een mens nooit meer kwijt raken. ‘Dat is de beste schat die t’huys en over al, Haer teer-gelt, haer vermaeck, haer steunsel wesen sal.’¹³¹ Alle kinderen moeten trouwens gelijk behandeld worden. Cats acht het onjuist wanneer vader of moeder een liefste kind hebben.¹³²

Verder vormt het echtelijk evenwicht het uitgangspunt voor het beoefenen van de liefdadigheid. En tenslotte is een dergelijk huwelijk voor het gemenebest van nut, omdat het mannen (en vrouwen) voortbrengt die in staat zijn een eigen domein te besturen. Vanuit dit perspectief is een huis waarin onrust heerst, ook niet gebaat bij een scheiding van tafel en bed. Daardoor ontnemt men man en vrouw de belangrijkste middelen om het huwelijk vorm te geven en brengt het de ontbinding van het huis naderbij.¹³³ Verzoening, waarbij man en vrouw de handen uit de mouwen steken en tot geestelijke overeenstemming moeten komen, vormt in de ogen van Cats een adequater middel om thuis rust en vrede te brengen. Kortom: het volkomen huwelijk is een weldaad voor iedereen, wat Cats als volgt tot uiting brengt:

Getroude, jonck en out, weest my hier in getuygen,
Soo maer een hevigh man sijn tochten wilde buygen;
Soo maer een haestigh wijf wou snoeren haren mont,

Dat trouwen soude sijn het soetste dat men vont.
Ghy mans, uw vierigh breyn, ghy vrouwen, uwe tongen,
Sijn oirboir ingetoomt, en nut te zijn gedwongen, (...)
Want was het echte paer vol-leert in dit geval,
Het soude vreedsaem sijn te huys en overal.¹³⁴

3.1.4. Spiritualiteit, huwelijk en huis

Boven de aardse en vleeselijke beslommeringen die het huis en het leven der personages vervullen spant Cats tenslotte een spiritueel gewelf. Tussen de regels door bleek in het voorafgaande al iets van een goddelijke overkoepeling. Sinds de Reformatie heeft het dagelijks werk immers in het algemeen een glans van eeuwigheid verkregen.¹ Het doen van de dingen die in het gewone leven moeten worden gedaan wordt een honorabele roeping ('beroep') in de religieuze betekenis van het woord. In het bemeesteren van de hartstochten die de ziel, het lichaam en het huis in ongerede brengen, klinkt bij Jacob Cats een spirituele dimensie door. In het verrichten van dagelijkse werken en het streven naar een gerust gemoed, ontvouwt zich een nederige weg tot God.²

Behalve in het *Houwelick* houdt Cats ook in de rest van zijn werk een spirituele toonsoort aan. In de marge van zijn emblemata, in de voorredes tot de verschillende geschriften en in de voetnoten van zijn werk komen talrijke referenties aan een christelijk universum voor. De christelijke symboliek ligt over de oudere joodse en heidens-antieke lagen heen en gaat er in zekere zin een gesprek mee aan. Zo worden nieuwe verbanden en betekenissen gegenereerd, waarin andere lagen blijven doorwerken. Om de verschillende lagen tot hun recht te laten komen ben ik tot nu toe met opzet niet te diep op de religieuze dimensie van zijn werk ingegaan. De spiritualiteit verdient een aparte bespreking en kent een eigen logica.³ Dat betekent niet dat ik vanuit een theologische of een kerkhistorische vraagstelling vertrek. Afgezien van het feit dat het mijn vakgebied niet is, is het mij niet zozeer te doen om Cats' plaats temidden van de geschillen en scheuringen die het religieuze leven in de Hollandse zeventiende eeuw kenmerken. Naar dat veld is bovendien reeds veel onderzoek gedaan.⁴ Daarom zal ik hier, zoals steeds, een meer cultuurhistorische blik aan de dag leggen. Dat heeft ook voordelen. Zo ziet men bepaalde zaken gemakkelijker over het hoofd door van vast omlijnde religieuze kaders uit te gaan.⁵ Wie Cats al bij voorbaat als 'calvinist' opvat, gaat wellicht aan enkele 'ongepaste' zaken voorbij.⁶

De nadruk ligt in deze paragraaf derhalve op de vraag met welke religieuze voorstellingen Cats het hiervoor opgebouwde huis verrijkt en daarmee in een christelijke spirituele orde verankerd heeft. Daarom zal ik het huis met nog één verdieping uitbreiden. En wel letterlijk, want deze spirituele laag is uitdrukkelijk verticaal gericht. Het huis is in Cats' ogen niet alleen de plaats waar man en vrouw hun aardse of 'horizontale' wederwaardigheden afhandelen. Als afgepaald en afgeschermd domein is het tevens een terrein waar de ziel, eenmaal tot rust gekomen, zich ongestoord kan oefenen en teergeld kan verzamelen ter voorbereiding op de reis naar het hogere. In dit opzicht is het huis van Cats een waardige vervanging van de door de Reformatie afgeschafte kloosters, waar monniken en nonnen aan hun geestelijke verruiming en spirituele verheffing

werkten. Cats maakt van het huis een hiermee te vergelijken geheiligde plaats. Tegelijkertijd wordt de situatie waarbij religie de zaak van een (geleerde) elite is, vervangen door een individuele bestudering van de Bijbel door mannen en vrouwen.⁷ En daarmee voltooit Cats tevens de contouren van het huis. Afgebouwd en afgerond vormt het huis een in zichzelf besloten bouwwerk, de plaats bij uitstek waar de mens wordt opgenomen in een omvattender kosmische orde. Het huis is geworden tot een heilige plaats waar de christelijke huisvader en de christelijke huismoeder hun domicilie hebben.⁸

Nu staat Cats met zijn opwaardering van het huis als heilige plaats vanzelfsprekend niet alleen. In de joodse traditie heeft het huis sinds lang een dergelijke connotatie, aldus Herweg: 'So ist das jüdische Haus der kollektive Erinnerungsort der göttlichen Offenbarung.'⁹ Hoffmann heeft laten zien, dat het huis reeds bij de aanvang van het Christendom werd gezien als plaats waar men God óók kan dienen.¹⁰ Veel auteurs hebben gewezen op Cats' affiniteit met het gereformeerd piëtisme en het Engels puritanisme waarin de 'christelijke huishouding' eveneens gepredikt wordt. Diverse thema's die ik hiervoor heb besproken, zijn in dit soort geschriften aanwijsbaar. Daarmee zou Cats aansluiten bij het streven onder gereformeerde predikanten om een vrome, devote en deugdzame levenswandel in de huisgezinnen te vestigen en zo het gereformeerde geloof te verbreiden.¹¹ Toch kan deze overeenstemming tussen Cats en bijvoorbeeld Wittewrongel of de contemporaine Duitse 'Hausväterliteratur', niet verhullen dat het om uiteenlopende doelen gaat. Cats' *Houwelick* samenvatten als een adviesboek voor de deugdzame en christelijke levenswandel van het echtpaar doet zijn werk tekort. Een dergelijke kortsluiting miskent niet alleen zijn poëtische en retorische strategieën waar ik nog op terugkom, maar bovenal de spirituele inzet van zijn geschriften. Van deugden spreekt Cats volop, maar dan in de zin van: het goede in het leven doen. Van een verregaande inrichting van het huiselijk leven om daarin Jezus Christus te dienen is echter geen sprake. Cats spreekt niet als een auteur die deze of gene christelijke huisethiek voorstaat, noch als predikant die het huisgezin als instrument voor een religieuze politiek beschouwt.¹² De spirituele symboliek van Cats gaat ten eerste over goddelijke troost en zinvol lijden; ten tweede over de centrale plaats die het huis als sacrale ruimte en het huisgezin als heilige eenheid toekomt.

In par. 3.1.2. heb ik uiteengezet dat Jacob Cats het minnen en het huwen als een grondbeginsel van het goddelijk universum ziet. Het vormt niet alleen een tableau van personages. Tegelijk beschouwt hij het als vaste richtsnoer die de echtelieden gedurende hun gehele leven stuurt.¹³ In de eerlijke vrijage wordt de innerlijke onrust die mannen en vrouwen van nature naar elkaar laat verlangen zodanig getransformeerd dat de aantrekkingskracht op het juiste moment wordt omgezet in een huwelijk met de juiste partner.¹⁴ In het echtelijk verbond werken beide

echtlieden aan het bestendigen en versterken van hun minneband tot de dood de aardse huwelijksband doorsnijdt.

Het spirituele universum dat Cats zich voorstelt berust op vier pijlers. Twee ervan zijn de visioenen die ‘het begin’ en ‘het einde’ van dit eeuwigdurend christelijk gewelf markeren. Het eerste visioen is het Grondhuwelijk dat God tussen Adam en Eva in het Paradijs ter afsluiting van zijn Schepping sluit.¹⁵ Het tweede visioen betreft de voltooiing van het huwen in de Wederopstanding. De tenhemelopneming van de zuivere zielen wordt als een huwelijk met hun Schepper opgevat.¹⁶ Er wordt een Geestelijk Huwelijk gesloten en wel tot in de eeuwigheid.¹⁷ Tussen ‘in den beginne’ en ‘in de eeuwigheid’ strekt zich aldus de kosmische boog van het minnen uit.¹⁸ Het leven van de mens is daarentegen ingeklemd tussen geboorte en sterven. Achtervolgd door tegenslagen en overspoeld door rampspoeden, beschikt de mens in het leven over twee hulpmiddelen om zijn lot te kunnen dragen.¹⁹ In de geestelijke oefening en in de lichamelijke echtvereniging kan de mens het door God geschapen wonder al symbolisch deelachtig worden.²⁰ Zodoende sticht het christelijke echtpaar een ‘huiselijke kerk’.²¹

Met zijn visionaire beschrijvingen van het Paradijs en het Hemels Jeruzalem installeert Jacob Cats het christelijke universum. Voor de spirituele status van het huis zijn drie elementen van deze evocaties van belang: de plaats van handeling, de omgang tussen de protagonisten en de aard van hun eenwording. Cats roept met zijn ensceneringen van het Hof van Eden en het Hemels Jeruzalem voorstellingen op die even visueel als krachtig zijn. Zin voor zin schildert hij het Paradijs als een landschap waarin Gods wonderen zijn uitgestald. Het licht toont de wereld die ontstaat.²² Hier is de lucht waarin Zon en Maan hun baan gaan trekken. Daar zijn de winden en de dauw die neerdalen op het loof, de bomen en de vruchten. Geruis en zoete geuren stijgen op uit het gewas. Waterstromen volgen meanderend hun weg door het land, volop bekleed met kruiden en bloeiend gras.

God, door sijn eewig Woordt, en uyt sijn hoog vermogen,
Hadt om dit wonder Al ene hellen glans getogen,
Had nu den swarten nacht gescheyden van den dag,
Soo dat men door het licht sijn groote wondren sag.
Het aerdrijck stont geset, en konstig onderscheyden,
Met dieptens overhant, en hoogstens tusschen beyden;
De Hemel, uyt-gebreyd gelyck een schoon tapijt,
Droeg in sijn hoog verwulf de peylen van den tijt.
De lugt, tot haer cieraet, had duysent helle stralen,
Die aen den Hemel staen, en om de wereld dwalen;
men sagh de bleecke maen, men sag de gulde son,
men sag hoe datse rees, en haren loop begon.
De winden vlogen uyt, en sweefden op de stroomen,
En maeckten sagt geruys ontrent de jonge boomen:
Een dau, vol soeten geur, gesegen uyt de lugt,
Gaf voedsel aen het loof en aen de jonge vrugt.

Het water lag gebogt in sijn bescheyden palen,
En mogt van nu voortaan niet elders henen dwalen
Het landt was over-kleet met gras en edel kruyt,
En schoot, oock sonder saet, sijn gulle botten uyt.
De schepsels zijn geplaetst op veelderley manieren;
Ontrent het dichte bosch daer zijn de wilde dieren,
De steen-bock vint vermaeck daer hooge rotsen zijn,
En in een diepen kuyl daer woont het schuw konijn.
De vogels in de lucht tot haer verblijf gegeven,
Om met een vryen loop aldaer te mogen sweven,
De visscen is belast te swemmen in de zee,
En al waer groente wies daer sprong het weelig vee.²³

Midden in dit landschap slaat God dan eigenhandig de palen voor de tuin der lusten in de grond. Door hagen en bomen te planten scheidt Hij een Hof met schone dreven en beken vol helder water. Vol bloemenpracht, vruchten en met hier en daar wat jonge dieren. Temidden van allerhande bomen, heeft God voor de ziel twee bijzondere bomen geplaatst. Naast de Boom van Goed en Kwaad is er een wonderbaarlijke Boom der Jeugd die alle Ziekte en Pijn verjaagt.²⁴ De Hof is vrij van alle natuurgeweld. Noorderwind en mist, strenge vorst en felle kou, regenvlagen, bliksem en donderslagen, rijp, hagel en felle zonnenbrand ontbreken er.²⁵

Tegenover dit aardse paradijs van weleer staat een ander beeld: in den hoge verheft zich het Nieuwe Jeruzalem.²⁶ Er verschijnt een stad, omsloten door muren, met straten die zich vanuit de poorten inwaarts ontfouwen. Rijk en schoon, rein en heerlijk is het stedelijk landschap van louter licht. De levensboom groeit er, heilzame bladeren schenkend, maar ook geluk en rein vermaak, vrede en rust.²⁷

Bedenckt een schoone stad die niet als helle stralen
Laet uyt het rijck gebouw van hare poorten dalen,
Een stad, een heerlijk werck, gelijk'er noyt en was,
Een stad, een schoon juweel, daer klare beken vloeyen
Tot heyl van al het volck; daer nutte vruchten groeyen
Ten goede van de siel, een stad, een reyne stad,
Die in een 's menschen hert noyt recht en is gevat.
Daer is een helle son, die noyt en laet te schijnen,
Daer is een wonder licht, dat niet en sal verdwijnen,
Daer is des Heeren Bruyt, daer is de ware min,
Geen quaet en raect'er aen, geen vuyl en komt'er in.
O nieuw Jerusalem! hoe klaer sijn uwe straten!
Hoe reyn uw borgery! hoe suyver alle vaten!
Hoe sijn uw gronden selfs met alle glans bekroont,
Daer Godt in volle daet sijn eygen wesen toont!²⁸

Op deze twee tonelen verschijnen vervolgens de hoofdrolspelers. Nu God het Paradijs als kleine wereld in al zijn pracht geschapen heeft, ontbreekt nog slechts de gestalte van de mens. God kneedt uit rode klei Adam en blaast hem leven in. Cats beschrijft Adam opnieuw als een kleine wereld en beschouwt hem als de

bestaansgrond van het wonder Al.²⁹ Maar wil het leven opbloeien dan moet de eenzaamheid plaats maken voor tweezaamheid. Nadat Adam door slaap overmand en door dromen bedwelmd is, schept God Eva uit zijn zijde.³⁰ Cats' benadrukt – net als vele andere humanistische en gereformeerde schrijvers – Eva's gelijkwaardigheid. Het argument is, dat de vrouw niet uit de voet, noch uit het hoofd van de man geschapen is, maar uit zijn zijde, als teken dat zij in het leven naast hem staat. Zij zijn 'mede-mensen' en moeten elkaar zowel in kracht als in compassie behulpzaam zijn.³¹ Wanneer Adam ontwaakt en Eva ziet, raakt hij ontroert door zoete gemoedsbewegingen. Pas dan weet hij wat hem in het leven te doen staat.³² Hij verwelkomt de vrouw als zijn eigen vlees, zijn hoogste schat en liefste hulp en prijst haar schoonheid. Tot driemaal toe dringt hij er bij Eva op aan Gods werk (hun vleselijke samenkomst) te voltooien.³³ Maar Eva is door zijn haast ontzet en wil haar schepping tot zich laten doordringen; ze wil haar komst in de wereld begrijpen en haar Schepper voor deze gave danken.³⁴ Hoewel Adam zeer onder de indruk van haar wijze argumenten is, blijkt de maat voor hem tenslotte vol.

't Is vry een deftig werk dat Godt heeft uytgevonden,
 En met een woordt geleydt des werelts vaste gronden,
 Dat God heeft uytgewracht de wijd-gestreckte zee,
 En al het ruyge wildt, en al het gladde vee;
 Maer dat hy heeft gemaekt wanneer ik was ontslapen,
 En uyt mijn jeugdig vleys met eygen hant geschapen,
 Is vry het schoonste stuck dat immer was geteelt,
 Daer schuylt een werelt selfs in dit verheven belt.
 Wel, eer ik elders ga, mijn plicht dient hier gequeten,
 En dit gewenste pant is waert te zijn beseten.
 Van al dat is gemaect, door Godes hoogen geest,
 Bevalt gy, schoon juweel, mijn jonge sinnen meest.
 Indien ick anders ging, wat sou de Schepper seggen?
 Hy sou my voor gewis te laste komen leggen,
 Dat ick geen rechte sugt en hadde toe-gebracht
 Tot u, mijn waerdste deel, dat hy soo waerdig acht.
 Vriendinne, 't is genoeg. Hier dient geen tegenstreven,
 Gy zijt my tot behulp, tot soete vreugt gegeven,
 Gy zijt mijn weder-helft, mijn ander Ick genaemt,
 Laet ons te samen zijn, gelijk het ons betaemt.³⁵

Om in de stemming te raken, wandelen ze dan getweeën door het Paradijs, totdat ze zich uiteindelijk op een lieflijke plek te neerzetten.

Het soet en aerdig paer, vervoert in hare reden,
 Quam tot aen dese plaets allenskens aengetreden,
 En midts de jongeling de schoone velden sag,
 En dat men in den hof geen soeteer vinden mag,
 Soo heeft hy daer geset. Hy geeft haer soete namen,
 Die uyt het innig merg van sijn gewrichten quamen,
 Hy neemt haer in den arm, hy set haer in het groen,

Hy druckt haer aen den mont den aldeer-eersten soen.
Daer ging de bruyloft aen, de jonge lieden paren,
En werden weder een, die een te voren waren;
En stracks so rees'er vreugt door al het naeste wout,
Vermidts het eerste paer een derde mensche bout.³⁶

Als Eva is beslapen komt de hele natuur hen hulde brengen. Dieren komen kijken, bloemen en kruiden tonen zich, gezang klinkt op en de lucht is zoet. Eva wordt bejubeld als de Koningin der dieren terwijl Adam voldaan en zeer tevreden is. Vreugde, vrolijkheid en zoete vrede heersen in deze gouden tijd waarin alle wezens in de natuur, eensgezind, door het huwelijk zijn tezamen gebonden.

Lof zy den hoogsten God, die aen de werelt jont
Een wonderbaar geschenck, het edel trou-verbont,
Een haven voor de jeugt, de keest van alle saken,
Bequaem om al het landt wel haest bewoont te maken.
Lof zy den hoogsten God, ja lof, en eewig lof.
En sie! dit bly gesang verheugt den ganschen hof,
Verheugt het edel paer tot in haer diepste gronden,
vermidts st Godes heyl in al den handel vonden.
Sie daer het blijdeste feest, dat in het aartsche dal
Voor desen is geweest, of immer wesen sal.
O God! ô grootste goet!ô Vader aller volcken:
Hoe groot is uwen naem! hoe boven alle wolcken!
Hoe vreemt is uw bedrijf! hoe wonder uw beleydt!
Hoe wijt aan alle kant op aarden uyt-gebreydt! (..)
Uw lof zy hoog geroemt tot in der eeuwigheyt.

Ook op het tweede toneel – het hemelse Jeruzalem – zal een Bruiloft gevierd worden. Maar nu is het een geestelijke vereniging. De Bruid (en daarmee doelt Cats op alle reine zielen die ooit op aarde geleefd hebben) verlangt naar de eenwording en maakt zich gereed voor de bijeenkomst met haar Bruidegom die in den hoge wacht. De vrucht van deze spirituele eenwording is de herboren mens.³⁷

En waerom meer geseyt? De Schepper aller saken,
Sal ons te sijner tijt den Hemel kondig maken,
Sal door sijn hellen glans verklaren ons gesicht,
En storten in de ziel een onbegrepen licht.(...)
Hoe snelt my nu de geest om Godt te mogen naken!
Om Godt te mogen sien, en Godt te mogen smaken!
O Godt gy zijt alleen de troost van mijn gemoet,
Mijn hoop, mijn toeverlaat, mijn schat en hoogste goet, (...)
Gunt my doch, lieve Godt, dat ick u mach genieten,
Soo kan geen tegenspoet, geen pijn my verdrieten,
So kan geen aertsche vreugt verrucken mijn gemoet,
Om dat mijn innig hert van elders wort gevoet. (...)
Wie is 't die sonder Godt oyt enig ding ontfing?
Geeft u aan my, ô Heer; en neemt my alle ding. (...)
O gy, die mijn gemoet het willen hebt gegeven,
Maakt dat ik tot de daat mag worden aan-gedreven,

Mag worden opgebeurt, door uw verheven kracht,
 Waar op mijn innig merg met groot verlangen wacht.
 Komt gy als Bruydegom met onse sielen paren,
 En wilt daar uwe kracht en segen openbaren.
 Komt drukt ons in den geest dat reyn en Hemels beelt,
 Dat ons, na lange pijn, den nieuwe mensche teelt.
 Ontsluyt het innig merg van uwe beste schatten,
 Die noyt, na rechten eysch, ons aartsche sinnen vatten,
 Wort een met onse siel, omhelst uw lieve Kerck,
 En opent uwe Bruyt dat hoogste wonder-werck,
 Den boesem uwer geest, en keest van alle saken,
 Die ons ellendig volck alleen kan salig maken,
 Die ons den geest verquickt, ons drenkt met reynen wijn,³⁸
 En schenkt ons 's Hemels vreugt daar wy op aarde zijn.

De staat van genade waarin het eerste paar verkeerde keert hier terug, zij het onder een ander voorteken. De oorzaak van de zondeval plaatst Cats na dat zij elkaar als vrouw en man bekend hebben, waarmee de paring zelf dus zonder zonde is.³⁹ De schuld voor de zondeval treft niet alleen Eva, ook Adam deelt er in.⁴⁰ De zondeval en daarmee de straf van man en vrouw wordt pas vereffend door de komst, het lijden en sterven van de Zoon van God.⁴¹ Op de jongste dag worden Hemel en Aarde in hun orde herschikt. De aarde en de zee raken in rep en roer. Graven gaan open en baren het rottend vlees of dorre, bleke botten (bp.3.24.3). Dan velt Christus als Rechter het Laatste Oordeel.⁴² De doden worden herboren en de verlost en zullen als Engelen voor eeuwig in de hemel leven.⁴³ Het ellendig vlees wordt verschoond van ongeval en schuld, zonde en lijden, pijn, ouderdom en ziekte, om immer voort te leven in de aanschijn Gods.⁴⁴

Komt denckt nu, lieve ziel, wat is het eeuwig leven,
 Dat Godt uyt enckel gunst sijn kinders heeft te geven?
 Wat is het bruilofts-feest, dat Godt heeft toe-geseyt,
 Dat Godt sijn weerde Bruyt voor eeuwig heeft bereyt?
 Het is een staege vreugt, een volheyt aller lusten,
 Het is een diep vermaack, daar in de zielen rusten,
 Het is een helder licht, een blijde sonne-schijn,
 Gesontheydt sonder leet, en blydschap sonder pijn,
 En leven sonder doot, en heden sonder morgen,
 En eere sonder haat, en weelde sonder sorgen,
 En vrede sonder twist, en welstant sonder nijt,
 En liefde sonder vrees, en wesen sonder tijt.
 Het is een eeuwig feest, dat niemant kan beschrijven,
 Dat noyt een droef geval de vreugde kan verdrijven,
 Een onbegrepen heyl, daar in het ooge dwaalt,
 En dat in 's menschen hert noyt af en is gedaalt.
 Gelukkig is de ziel die eenmaal sal genieten
 De beken van geluck, die in den Hemel vlieten,
 Gelukkig is de mensch die van de doot bevrijt,
 Sijn Godt en eeuwig heyl sal loven alle tijt.

Cats maakt weliswaar met enige regelmaat gewag van mogelijke verstoringen waardoor de mens de goddelijke eeuwigheid niet deelachtig wordt, hij roept geen krachtig tegenbeeld op.⁴⁵ Werkelijk angstaanjagende voorstellingen van Hel of Vagevuur, die met hun lekkende vlammen een schaduw werpen op het aardse leven komen in zijn denkwereld niet voor (bp.3.25.1).⁴⁶ Als hij de gruwelijke hel al noemt, dan toch in de eerste plaats als een onbeschrijflijke locatie ergens aan gene zijde van het huis.⁴⁷ Het is de plaats waar monsters zoals de kwade vrouw en de nurkse man hun verblijf hebben.⁴⁸ Dit soort voorstellingen van hel en verdoemenis kan zijn nut hebben bij het in bedwang houden van het gepeupel, aldus Cats.⁴⁹ Maar het is verkeerd om kinderen schrik aan te jagen door ze te vertellen over angstaanjagende boemannen en spoken.⁵⁰ Hetzelfde geldt voor de min of meer toevallige ‘onwereldse’ en ‘ongoddelijke’ figuren die hij noemt. Hij verwijst weliswaar naar de duivel, maar deze figuur is even marginaal als ‘spooksters’ en tovenaressen die soms in zijn kolommen opduiken (bp.3.25.2).⁵¹ Over heksen spreekt Cats voorzover ik heb kunnen nagaan niet.⁵² In een glazen bol kijken, handlezen, dromen uitleggen of het levenslot van een vrijster voorspellen: dat alles berust in zijn ogen op een misverstand en niet meer dan dat.⁵³ Dromen beschouwt hij als nachtelijke verwerkingen van wat iemand overdag door het hoofd spookt.⁵⁴ Op het gebruik van toverdranken en toverkruiden bij het minnen of de voortplanting reageert hij afwijzend omdat het niet alleen strijdig is met Gods inscherping van de echtelijke band, maar ook omdat het soms als abortivum werkt.⁵⁵ Maar echt ernstig neemt hij het niet.⁵⁶ Zijns inziens is het louter dwaling, een koortsige droom of kinderpraat die door het verstand te ontkrachten is.⁵⁷

In plaats van hel en verdoemenis, een zwaarmoedige predestinatieleer of een diep zondebesef, staat voor Jacob Cats het overdenken van het aardse bestaan voorop (bp.26.1-3). Hij stelt het rijk Gods, opgeroepen door paradijselijke en hemelse voorstellingen en het aardse leven tegenover elkaar. Vanuit den hoge ziet God de Vader op het aardse leven in de diepte neer.⁵⁸ Tegenbeeld is niet de hel maar het aardse jammerdal, het ellendige lot dat de mens in zijn wereldse bestaan mogelijk te wachten staat. Hoewel de dageraad dit aardse leven soms rozig kleurt, overheerst de zwarte nacht. Uit de wolken daalt koude regen, sneeuw en hagel neer, dampen en gure wind teisteren de natuur, terwijl vertakte bliksemschichten de lucht kortstondig in vuur en vlam zetten.⁵⁹ Vele tegenslagen en ramspoeden heeft het leven voor de mens in petto. Ziekte en verdriet, honger en nood, dood en verderf vergezellen mens en medemens tijdens het leven op aarde (bp.3.27.1-6).

Op dit punt aangeland erkent Cats dat het echtelijk leven, zelfs wanneer echtelieden hun uiterste best doen, niet altijd tot een goddelijke vervulling leidt. Is één van beiden rauw en halsstarrig, treft men een partner die niet deugen wil en zich niet laat verbeteren, dan moet men dat lijdzaam ondergaan en er geestelijke kracht uit putten.⁶⁰ Als de wederhelft niet buigen wil dan is alle moeite voor niets geweest en is er weinig hoop voor het echtpaar en het huiselijk bedrijf.⁶¹ Het enige

wat de man met een tuchteloze vrouw kan doen, is haar verdragen.⁶² Het enige wat een vrouw nog rest, wanneer haar man zijn echtelijke plicht verzuimt, is haar lot met geduld te ondergaan.⁶³ Grote en kleine ongemakken raadt Cats aan in het leven op de koop toe te nemen.⁶⁴

De enige hoop die de mens in dat geval nog heeft, is dat men troost in God de Vader vindt. Aan Hem dient men zich te onderwerpen. Dat betekent dat al het wereldlijke ongeluk, verdriet en droefenis, de mens als christen juist te stade komt. In nederigheid, deemoed en onderwerping, in onderschikking aan het smartelijk lot, de zware last die men torsen moet en de harde slavernij waaronder men gebukt gaat, in de overgave aan het onvermijdelijke bevrijdt de christelijke mens de ziel van haar smetten en zonden.⁶⁵ In die zin is het leed dat mensen in het leven wordt aangedaan een zinvol en goddelijk geschenk. Het lijden reinigt de ziel en sterkt de mens.

Al beschrijvend roept Cats dus een aantal landschappen voor de geest die zich door extreme hoogteverschillen kenmerken. Het ware Christenhart klimt omhoog, rijst hoger dan de maan, tot in de Hemel toe. In de diepte neemt de reine ziel een zich verwijderende wereld waar, een plaats waar het volk zich met de blik omlaag door het leven worstelt. De mens met een reine ziel daarentegen richt de blik omhoog. Opstijgend wordt de aarde kleiner naarmate de ziel hoger zweeft. Zich verheffend, loskomend van het aardse lichaam, omhoog klimmend, hoger en hoger, komt de ziel de Schepper nabij.⁶⁶ Alle grouwzaamheid en alle vuil zijn dan voor eeuwig buitenspel gezet. De reine ziel heeft zichzelf overgegeven aan God. Hoog boven de landen zweeft de ziel vrij van alles (bp.3.24.1-2).⁶⁷

Wie sal mijn vluchtig hert verheffen in de locht,
Op dat ick heden noch den hemel raken mogt?
Ick scheyde van het vleesch, en dese swacke leden;
Ick klimme tot het huys van alle eeuwicheden,
Ick reyse naer het licht en naer den helle dagh,
Daer noyt de blecke doot haer pylon schieten magh;
Ick vliege buyten my, ick vliege van der aarden,
Ick styge naer de locht met ongetoomde paarden,
Ick sie beneden my, wat al de werelt doet,
Ick sie hoe dat het volck hier in de aarde wroet,
Ick sie de nieuwe Stad en hare poorten blincken,
Ick hoore door de lucht de reyne stemmen klincken,
Ick sie een klare beeck, een krystallynen stroom,
Ick sie het eeuwig loof, den waren Levens-boom,
Ick hoor' een groote schaar des Heeren daden singen,
Waar henen mijn vernuft! ô wonder soete dingen!
Ick sie het reyne Lam, en sijn Geminde staen,
O mogt ick lieve Godt, ô mogt ick vorder gaen!
Mijn siel is Noachs duyf, die niet en weet te rusten,
Die noyt en heeft de magt te setten hare lusten
Tot datse wederkeert, van daerse voortijts quam,
Van daerse was gereyst en haer beginsel nam.⁶⁸

Tot tweemaal toe schetst Cats in de vorm van een bruiloftsfeest een geestelijke oefening die zich op een zekere onthechting richt. Aardse beslommingen, treurnis en droefheid, ijdelheid en verleiding, aantrekkingskracht en lusten stelt hij tegenover geduld en nederigheid, lotsaanvaarding en vreze Gods.⁶⁹ De geestelijke kracht vermeerderd zich naarmate men dieper weet te buigen. Zo tekent zich in het *Houwelick* een christelijk universum af waarin de praktijk van nederigheid en het lijden tevens als het hoogste goed geldt. Hoe groter bescheidenheid men weet te tonen, des te groter ook de spirituele vrijheid die men deelachtig wordt.⁷⁰ Vergeleken met het aards bestaan, waar status en gezag wordt afgedwongen door fysieke overweldiging en uiterlijke krachtmeting, gaan in het christelijke universum de omgekeerde waarden op.⁷¹ Alle geestelijke inspanning is er op gericht zich te onderwerpen aan gebeurtenissen die de eigen macht te boven gaan, zich te schikken en het hoofd te buigen. Elke tegenslag in het leven ziet Cats als een voorbereiding op het uiteindelijke afscheid van alles wat men in het leven lief heeft. De sterfkunst is dan ook een gestage oefening, die iedereen van jongst af zou moeten beoefenen (bp.3.27.1-3).⁷² Alleen met de sterfelijkheid in gedachten weet men hoe men leven moet.⁷³ Alleen zo kan men zich voorbereiden op het moment dat de dood aan de deur klopt, om af te reizen.⁷⁴ Slechts een geoefende geest weet zich tijdens het leven reeds onthecht, ontstegen aan de huiselijke besognes en in wijsheid van de aardse banden ontdaan.⁷⁵ Dus waarom zo gezocht om het ‘ellendigh’ en ‘ongevalligh lijf’, waarvan het zeker is dat men het zal moeten achterlaten, vraagt Cats de lezer (bp.3.27.4-6, bp.3.42.2).⁷⁶

Terwijl de jeugd maar moeilijk tot deze spirituele overdenkingen te brengen is, vormen zij voor de ouderdom een gewichtige taak. Het echtpaar op jaren raadt Cats dan ook aan de lichamelijke eenwording te vervangen door een geestelijke eenwording, waarbij de echtelieden zich aan de ziel wijden, om zich voor te bereiden op de overgang naar een volgend leven.⁷⁷ In zijn ogen opent de ouderdom de rechte weg naar de deugd.⁷⁸ Voor de bejaarde huismoeder – wanneer ‘de moeder zich sluit’ – wordt de geestelijke overdenking een dagvulling. Alle lasten van het baren, het verzorgen van zieke kinderen en het bestieren van het huiselijk bedrijf liggen achter haar. Voor haar breekt een nieuwe tijd aan waarin zij zich mag overgeven aan contemplatie. Want de tijd vliet heen en voor men het weet staat men met een ongeoeffende ziel voor het gapend graf.⁷⁹

Gedurende hun huwelijk ondersteunen de echtelieden op twee manieren het spirituele universum dat Jacob Cats aldus voorziet. Enerzijds door hun geestelijke onderwerping aan de Schepping Gods en anderzijds in hun echtelijke samenkomst. Zodoende geven ze het christelijk universum een plaats in huis en stichten zij een ‘huiselijke kerk’.⁸⁰ Een idee dat al bij de reformatoren werd geformuleerd (zoals Luther’s ‘religio domestica’). Het lezen, het overwegen en deelachtig worden aan de Schepping Gods kan derhalve op twee manieren geschieden. Ten eerste is er het Boek der Natuur, ten tweede is er de Bijbel.⁸¹ In

de wereld liggen, voor wie het wil zien zegt Cats, de spirituele oefeningen voor het oprapen.⁸² In vissen en vogels, in bomen en kruiden, is God alom aanwezig. Heel de Schepping biedt zich ter lering aan. De Natuur is een open boek, waarin alles wat God met de mens voorheeft te aanschouwen is (bp.3.28.1-3).⁸³

De werelt is een groot tooneel,
Daer alle ding, en ieder deel,
Ons dienen moet tot goede leer,
Ten prijse van den Opper-heer.
Siet al dat aen de rotsen groeit,
Siet al wat op de velden bloeyt,
Siet al wat in het water is,
Tot aen het alderminste lis,
Siet alle ding meet rijpen sin,
Daer schuyt voor ons een segen in,
En hierom wensch ick alle daeg,
Dat ick ter werelt niet en saeg,
Noch boom, nog bloem, nog eenig ding,
Of dat het my ter herten ging.
Ick wensche dat'er niet ene bies
Ontrent de schrale duynen wies,
En dat'er niet een kleyne mier,
En dat'er niet een naeckte pier
Op al de nutte landen kroop,
En voetsel uyt der aerden soop,
Of dat ick die, naer rechten eys,
Ontleden mocht in mijn gepeys,
En vinden daer het vol bescheyt,
Dat ons tot God den Schepper leyt.
'De vissen swemmen in den stroom,
'De vogels springen op den boom,
'De beesten liggen op het kruyt,
'Maer niemant treckt'er leering uyt,
'Sy vullen maer alleen den buyck,
'En vorder is'er geen gebruyck:
'De mensche moet al hooger gaen,
'Wanneer hy siet de boomen staen,
'Wanneer hy op de kruyden treet,
'Of vruchten van den acker eet,
'Wanneer hy alderhande vee
'Siet trecken uyt de woeste zee.
'Of gaet'er hem niet in de geest,
'Soo leeft hy schier gelijk een beest.⁸⁴

Hoe Cats een alledaagse gebeurtenis interpreteert (zelfs wanneer het een exempel betreft) blijkt bijvoorbeeld uit zijn beschrijving van een schouwspel in een apotheek waarvan hij, samen met kinderen, burgers en buitenlui getuige is. Ze zien een kikvors die, opgesloten in een glazen fles, wordt aangevallen door een troep bloedzuigers.⁸⁵ Ze wroeten om hem heen en hangen aan zijn hals, voeten, buik, kop, rug, keel, borst en lenden. De kikvors duikt, rijst, drijft en wijkt terug in

de modder. Hoe hij ook tracht te ontsnappen, niets helpt. Al kijkend dringt zich aan Cats de gelijkenis op met het slechte huwelijk waarin de echtelieden elkaar op de huid zitten, in het nauw drijven en waaruit ontvluchting onmogelijk is.⁸⁶ Wie zich verwondert over Gods werk en zich verdiept in de gewone dingen klimt gestaag en komt Hem nader, zo betoogt Cats.⁸⁷

De tweede manier om de Schepping Gods deelachtig te worden is via het geestelijk onderricht: het lezen en overwegen van Gods Woord. Het huisgezin dient zich dagelijks te verdiepen in Gods werken door de Bijbel te lezen.⁸⁸ Zowel bij het ochtendgloren als bij zonsondergang moet de heer des huizes een gedeelte voorlezen. Behalve voorlezen moeten de ouders de huisgenoten over de gelezen passages ondervragen, opdat het gelezene wordt ingeprent. 'Leest staegh, en met bescheyt, leest wijf en sedigh man, Hier is dat uwen geest tot Gode leyden kan.'⁸⁹ 's Zondags en in geval van bijzondere christelijke feestdagen is het volgens Cats gepast om – zoals bij de Sabbath – een dubbel offer te brengen door de omvang van het gelezen deel te verdubbelen.⁹⁰ Op die manier kan men de Heilige Schrift in een jaar tijd geheel doorwerken. En tenslotte behoort het gezamenlijk gebed voor de maaltijd en het echtelijk gebed voor het slapen gaan tot de huiselijke eredienst.⁹¹ Bij afwezigheid van haar man zijn bijbellezing en gebed de taak van de vrouw des huizes.

Gy, in het onderwint van uwen man getreden,
Gaet knielt met u gesin, en oeffent huys-gebeden;
Gy moet in dit geval ten vollen onderstaen,
Al wat u weerde man voor desen heeft gedaen. (...)
Soo stelt u gansch gesin ootmoedigh voor den Heer,
En doet het alle daegh, en laet'et nimmermeer.(...)
Alleen het reyn gebed in Christi naem geseyt,
Dat suyvert u bedrijf, en heylight u beleyt.

Wanneer de kinderen en dienstboden in bed liggen, pleegt men vlak voor het slapen nog een innig huisgebed.⁹² Men onderwerpt de voorbije dag aan een onderzoek van het gemoed, en wel ten overstaan van God, want Hij ziet alles wat men doet of laat.⁹³ Men betreedt zijn hart en vraagt zich in gemoede af of men het goede heeft gedaan.⁹⁴ Of men geduld met zijn partner heeft gehad, met de kinderen, met de dienstboden en of men bijgedragen heeft aan de rust en vrede in het huis.⁹⁵

De huiselijke kerk blijft bij Cats echter niet tot deze geestelijke oefeningen beperkt. Zij berust evengoed op de echtelijke samenkomst. In het verlangen van de man naar de vrouw en in de begeerte van de vrouw naar de man en daarmee haar zucht naar een kind, ziet Cats een teken van de goddelijke ratio bij de voortteling.⁹⁶ Als geschenk Gods komen de menselijke wezens in het scheppen van een kind hun Schepper het meest nabij.⁹⁷ In de bijslaap, mits niet te uitbundig, vervult het echtpaar zijn goddelijke plicht tot voortzetting van de natuurlijke

orde.⁹⁸ Zij doen dat door één lichaam te worden maar ook door ouders te worden van nakomelingen.⁹⁹ Om die reden noemt Jacob Cats het echtelijk bed de tempel van de trouw. ‘Het bed is overal een haven van de rust, Hier dient al wat’er brant te worden uytgeblust: Sich in het sachte dons tot twisten af te wenden, Dat is de weerde Trou in haren tempel schenden.’¹⁰⁰ Elders spreekt hij van het echtelijk bed als vrijplaats, dat wil zeggen een plaats die losstaat van wat er elders in de wereld gebeurt. Het is de locatie waar een rechtstreekse verbinding naar de toekomst wordt gelegd en waar de goddelijke voorzienigheid in vervulling gaat. De kamerwetten, de wetten van het bed, eisen dat lichaam en ziel samenwerken. In één beweging wordt het paar zo het eeuwige rijk Gods deelachtig en wordt de eeuwige voortgang gegarandeerd.¹⁰¹

Aldus vat Cats het huwelijk als de vervolmaking van het geestelijke universum op. Dat onderstreept hij nog eens in gelijkenissen met de meest verheven en reine huwelijken. Het eerste huwelijk van Adam en Eva en het laatste huwelijk wanneer God bij de Wederopstanding alle reine zielen tot zich neemt.¹⁰² Toch is er nog een laatste huwelijk dat het echtpaar tot spiegel dient: de Heilige Familie die in de Schrift beschreven wordt. Cats gaat sporadisch in op de Heilige Drie-eenheid (God de Vader, Zoon en Heilige Geest). Ook spreekt hij – in tegenstelling tot de Moderne Devotie bijvoorbeeld – nauwelijks over het menselijke aspect van Christus.¹⁰³ Hij voert in zijn *Houwelick* God vooral als almachtige schepper der Natuur, als alziend oog en als troostrijke Vader op. Ook in andere werken domineert God als vaderlijke figuur en neemt Christus een weinig geprononceerde positie in. Bij het Laatste Oordeel doet Christus weliswaar als Opperrechter dienst, maar Cats presenteert de Zoon in de eerste plaats als het kind dat is voortgekomen uit de wonderlijke goddelijke bevruchting van Maria.¹⁰⁴ Wel brengt hij een aantal keren de onbevleete ontvangenis van de Maagd en haar transformatie tot Moeder ter sprake. Hij prijst het wonder dat is geschied (bp.3.29.1).¹⁰⁵

Al wat eens wonder scheen, en is geen wonder meer,
 Een mensch baart haren Godt, een maget haren Heer.
 O groot en diep geheym! ô noyt begrepe saken!
 Die geen vernuftig breyn door reden kan genaken.
 Men spreeckt als door een wolk, men spreeck’er duyster van,
 Vermits geen menschen hert de gronden peylen kan.
 Kom siet dit wonder stuck, al die op aarde leven,
 Al die met reynen geest tot Gode wort gedreven:
 Kom siet dit wonder aan, en dat met rijpen sin,
 Kom siet, het minste deel dat heeft een wonder in.
 Een maagt die vruchtbaar is, een moeder noyt beslapen,
 Een maagt, die moeder is van die haar heeft geschapen.
 Een kint, wiens hooge macht tot aan de Hemel raakt,
 En dat oock even-selvs sijn moeder heeft gemaakt.
 Een moeder, die haar kint heeft dikmaal aan-gebeden,
 Eer sy het oyt ontving in hare teere leden;
 Een kint, dat grooter is als oyt de grootste man

Te voren is geweest, of immer wesen kan.
 Kom siet de maget aan, die nu sal moeder hieten,
 Om dat uyt haren schoot des Hemels schatten vlieten,
 Komt siet de moeder aan en wat haar is geschiet;
 De vrucht by haar gebaart, en leet haar maegdom niet.
 O moeder weest gegroet. Door u is ons geboren
 Hy die voor alle tijt voor Heylant is gekoren,
 Voor Heylant is verwacht. O noyt bevleekte maagt,
 Die Gode swanger zijt, en sonder schande draagt.
 't Is vry een wonder stuck, en boven alle reden,
 Dat gy had binnen u des Heeren teere leeden; ..
 O moeder weest verblijt, uw vrucht sal nimmer sterven,
 Uw vrucht sal aan het volk het eeuwig heyl verwerven,
 En Godt een offer zijn. O Moeder weest gegroet,
 Die wat ons voeden kan aan uwen boesem voet.

In de Bijbel komen de hemelse en de aardse wereld in aparte evangeliën aan bod. Maria wordt aangesproken op haar hemelse plicht de Zoon van God te ontvangen en Jozef op zijn aardse plicht haar gezelschap te houden.¹⁰⁶ Cats brengt beide verhalen in één voorstelling bij elkaar. Daarmee benadrukt hij enerzijds de bijzondere plaats van Maria als verticale verbinding tussen beide werelden. God de Vader vormt met haar, via de Zoon die zij op een zo wonderbaarlijke manier ontvangen heeft, een alles overstijgende Heilige Familie.¹⁰⁷ Tevens onderstreept Cats met dit verhaal dat elk aards huwelijk hiervan het pendant is. Elk huis, hoe gering ook, is daarom een spirituele locatie. 't Is maar een slegte stal, daar in hy was geboren, Die plaats was even-wel van hooger hant gekoren. Daar was een nieuwe Ster, om sijnent wil gemaakt, Die met een rijcken glans, het schamel huys genaakt.'¹⁰⁸ Maria is de aardse moeder van het kind Jezus, waarbij Jozef uitdrukkelijk wordt aangespoord zich als echtgenoot over de aanstaande moeder te ontfermen en zijn leven met moeder en zoon te delen.¹⁰⁹ De fysieke geboorte als gevolg van een mystieke samenkomst (de influistering van het Woord door de aartsengel Gabriël) ziet Cats herhaald in het Godswonder van de echtelijke voortplanting.¹¹⁰ Op die wijze kan een aardse moeder – ondanks de lichamelijke vereniging met haar man en de geboorte van haar kind – toch maagd blijven.¹¹¹

Zo beschrijft Jacob Cats het huis als een spiritueel domein.¹¹² De heer en de vrouw des huizes zijn boven alles een christelijke huisvader en een christelijke huismoeder (bp.3.29.2).¹¹³ In tegenstelling tot de joodse traditie, waar de spirituele nadruk ligt op 'het doen van goede daden en gehoorzaamheid aan de wet', en daarmee op het aardse leven en niet op het hiernamaals, voegt Cats juist die laatste dimensie aan het leven in huis toe.¹¹⁴ In tegenstelling tot gereformeerde auteurs als Wittewrongel of Perkins betekent dat voor Cats echter niet dat het huiselijk bedrijf een instrument wordt ter verbreiding van de christelijke religie. Integendeel, door hun natuurlijke genegenheid tot de ander in te lossen, door gezamenlijk te leven, hun huiselijk bedrijf in te richten en zich voort te planten, vervullen de christelijke huisvader en huismoeder hun natuurlijke bestemming, hun burgerlijke en hun

goddelijke plicht als paar. Men huwt niet ter wille van zichzelf, zelfs niet omwille van elkaar. In het huwen zelf vervult men tevens een hogere, goddelijke plicht.¹¹⁵ In de wijze vervulling van de huwelijksdienst in huis ligt de hoop voor de eeuwigheid vervat, waarvan Cats zelf de gelaagdheid als volgt aanwijst:

Den mensche selfs aenmercken wy driesins; Eerstelijck, voor soo veel den selven is een redelijck dier, in sich hebbende een aengeboren genegentheyt, tot verbreydinge ende uitsettinge sijnes aerts, gestadelijck hellende tot de gewenschte vereeninge met de gene sonder de welcke de heymenisse der voortteelinghe niet en word uytgevoert (...). Ten twede, sien wy den mensche aen voor soo veel hy een gesellig dier is, ende in 't burgerlijk leven sonderlinge met andere menschen in heusheyte ende vriendelijckheyt ommeget, na 't recht aller volcken (...). Ten derden, beschouwen wy den mensche voor soo veel hy door een sonderlinge genade Godts afgesondert van den gemeenen hoop ende loop des werelts, in Jesu Christo door de werkinge des H. Geest, by middel des geloofs voor een kind Godts is aengenomen (...). Ende alsoo een yder van ons dese drievoudige genegentheden in sich bespeurt, soo poogen wy dit tegenwoordig boeksken daer toe te doen strecken, dat wy in den natuerlijken mensche *matelijck*, in den burgerlijken mensche *rechtveerdiglijck*, in den Christelijken mensche *godsaliglijck* met den Apostel mochten leven.¹¹⁶

3.2.1. Het huis als echtelijke erezaak

In de voorgaande vier paragrafen heb ik bij mijn analyse van het *Houwelick* twee wegen bewandeld. Ten eerste heb ik op een zelfde wijze als bij Stevin enkele betekenislagen apart gezet en in hun eigen systematiek gevolgd. Op deze manier bleken vele verspreide, maar verwante zaken met elkaar in verband te staan. In plaats van een losse verzameling exempla, opvattingen en gelijkenissen die Cats achtereenvolgens op een wat willekeurige wijze schakelt, vormen zich in zijn werk minstens vier verschillende beddingen die hun eigen meanderende weg door het geheel zoeken. Cats' opvattingen over de huiselijke economie, over de kosmische tweezaamheid van alle schepselen, over het beheer der hartstochten en over het spirituele domein vormen afzonderlijke lijnen die hij in zijn werk tot een hecht narratief geheel smeedt. Ten tweede heb ik aan de hand van niet meer dan een handvol verwijzingen naar Erasmus, Vives en Wittewrongel en op grond van de door hem gebruikte compendia, laten zien dat Cats materiaal bewerkt dat ook anderen in die tijd onder handen hebben. Veel van de voorbeelden, thema's, opvattingen en brandende kwesties die Cats behandelt genieten ruime bekendheid gedurende de middeleeuwen en zijn tussen 1400 en 1700 in het brede Europese veld onderwerp van gesprek. Anders dan bij Stevin en de traditie van het architectonisch denken, waar het om een afgebakend terrein gaat, beweegt Cats zich in een domein dat breder is. Bovendien zijn de geschriften met betrekking tot het huis en huwelijkszaken gedifferentieerder qua vorm en over meerdere disciplines verspreid.¹

Het probleem van de beschavende werking van Jacob Cats in de Hollandse zeventiende eeuw, dan wel het doorwerken van ouderwetse patriarchale ideeën, heb ik tot nu toe getracht te omzeilen. Niet dat er geen juistheid in deze interpretaties schuilt, maar ze zijn te partieel en vaak gekleurd vanuit een modern perspectief.² En ook in dit tweede deel heb ik niet de pretentie dit vraagstuk eenduidig te beantwoorden. De beantwoording veronderstelt een uitgebreid comparatief onderzoek van het corpus Europese geschriften dat op dit moment niet bestaat. Bovendien, en dat weegt voor mij zwaarder, ben ik van mening dat de vraag zo gesteld te ongenueanceerd en dus weinig zinvol is. In plaats daarvan zal ik – op eenzelfde manier als in het vorige hoofdstuk over Stevin – de aandacht naar de samenhang tussen de betekenislagen verplaatsen. Dat gebeurt opnieuw zonder te kiezen voor een gerieflijk overzicht van bovenaf, dat al gauw de oneffenheden aan het zicht onttrekt. Alleen in de nabijheid van de primaire teksten kan worden gezien hoe uit een keur aan disparate elementen, ongerijmdheden en contradicties telkens opnieuw betekenisvolle verhalen worden gevormd.

In dit tweede deel staat de verbreding centraal. Er wordt een derde dimensie toegevoegd aan Cats horizontale en verticale stramien van het huiselijk leven. Met deze derde dimensie beoog ik de plaats van Cats huiselijk bedrijf vast te stellen

ten opzichte van de vroegmoderne cultuur. De samenhang zoek ik in dit tweede deel langs drie lijnen. Ten eerste verruim ik de vraag naar de plaats van het huis door de aandacht te vestigen op de concrete begrenzing ervan en de manier waarop de ruimte erbuiten (de openbaarheid) door Cats wordt beschreven (3.2.1.). Men kan die alleen op het spoor komen door afstand te doen van geschakelde standaardopposities als openbaar/ privé, macht/ onderschikking, man/ vrouw, cultuur/ natuur, en de daarmee verbonden modern westerse waardeoordelen.³ In plaats van dit stramien te nuanceren en te verfijnen dwingt het *Houwelick* (zeker wanneer we het werk vergelijken met soortgelijke geschriften) ons tot het inzicht dat elke cultuur een gelaagd karakter bezit. Als gevolg daarvan kunnen betekenissen nooit tot het spel van één enkele oppositie gereduceerd worden. Jacob Cats ziet het echtpaar als een bundeling van natuurlijke krachtbronnen die geactiveerd kunnen worden, de privé-sfeer beschouwt hij als domein waar de openbare omgangscodes geldig zijn en het huiselijk bedrijf vat hij op als een zaak waaraan eer is te behalen.

Ten tweede wil ik Cats' werk vergelijken met vier soortgelijke geschriften: de geschriften van *Le Ménagier de Paris* (1393), van Leon Battista Alberti (1434-1443), van William Perkins (1590) en Fray Luis de León (1583).⁴ Ze vormen vier vroegmoderne variaties op het thema 'huis en huwelijk' zoals dat zich in Europa manifesteert en deze werken worden in de secundaire literatuur met een zekere regelmaat aangehaald.⁵ Ik zal me, gezien de omvang van deze geschriften, beperken tot een behandeling van de samenhang die in de verschillende perspectieven wordt voorgesteld. Niet de losse fragmenten zijn van betekenis, want de geschriften hebben vele fragmenten gemeenschappelijk. Het gaat om de combinatie die auteurs aanbrengen met andere thema's. Niet alleen hun selectie, maar vooral ook de schikking maakt dat er andere accenten worden gelegd, zonder evenwel buiten het vroegmoderne paradigma te treden. Het waarom van een culturele formatie is te vinden in deze concrete samenschatting van collectieve elementen, evenals de betekenissen die erdoor worden gegenereerd. Zo bezien vormen de geschriften varianten die eenzelfde conceptueel domein of veld van weten met elkaar delen, maar die verschillen door het regionale milieu waarin ze tot ontwikkeling gekomen zijn.

Het domein als zodanig zou men als de kunst van het wellevens kunnen omschrijven. Dit domein is ruimer dan de afzonderlijke tradities die door de historiografie aan het licht gebracht zijn. Bijvoorbeeld de humanistische matrimoniaire traditie, de 'strijd om de broek' als thematische omkering ervan, de Italiaans-Franse literaire traditie van de vrouwenlof, de aristocratische traktaten voor de hoofse omgang, de Engelse traditie van de 'domestic conduct books' of de Duitse 'Hausväterliteratur'. Het terrein is ook veelvoudiger en kent verschillende lagen met een eigen herkomst. Bovendien kunnen de lagen Europees gezien nog verschillend zijn gestapeld. De conceptuele vegetatie die zich hierop ontwikkelt, de spreiding, de dichtheid en de hoedanigheid van de verschijningsvormen kunnen

slechts bestudeerd worden door microanalyses. Wel rijst uit het werk van de auteurs die één of meerdere verhandelingen over de wellevenskunst in detail hebben onderzocht, zoals van Hoffmann, Kelso en Maclean, de voorstelling van een gemêleerd, maar samenhangend landschap op. Uit dat landschap kies ik slechts een viertal bekende geschriften uit. Helemaal willekeurig is de keuze overigens niet: ze vallen op door hun religieuze, geografische en temporele spreiding. Door een vergelijking te maken hoop ik dat duidelijk wordt met welke zetten Cats het culturele spel voortzet, maar tegelijk ook compliceert en transformeert.

Ten derde brengt Cats' werk zelf nog een laatste verdieping aan: in 3.2.3. richt ik dan ook de blik op de poëtische en visuele structurering van het *Houwelick*. Anders dan de meeste traktaten over de wellevenskunst, zet Cats geheime wapens in door de lezer tot een mentale trektocht door zijn werk te verleiden. Onbewust van de strikte regels van rijm en ritme, de herhaling en de omkering, de feiten en de fictie, de beelden en de woorden, laat de lezer zich op sleeptouw nemen door een schrijver die deze regels van de kunst vaardig hanteert. De tekstuele beweeglijkheid die Jacob Cats zo organiseert is er in meerdere opzichten verantwoordelijk voor dat zijn werk eeuwenlang leesbaar is gebleven.

Het werk van vroegmoderne vrouwelijke auteurs, zoals Christine de Pisan en Anna Maria van Schurman, is de laatste vijftien jaar meer onder de aandacht gebracht.⁶ Daaruit blijkt dat er ook in het verleden geleerde vrouwen en dichters waren die zich tegen de ideeën van mannen over hun vermeende ondergeschiktheid hebben verzet en opkwamen voor de belangen van de vrouwelijke sekse. Zo keerde De Pisan zich tegen het onzinnige idee dat vrouwen verkracht willen worden terwijl Van Schurman het recht van vrouwen verdedigde om zich aan een studie te wijden. De termen waarmee zij hun zaak verdedigen verschillen echter van de huidige. In plaats van belangen, gelijke behandeling, rechten en seksdiscriminatie spreken De Pisan en Van Schurman over lofwaardigheid, eer, schaamte, waardigheid en gepastheid. Ze doen bovendien, behalve over verkrachting en geleerdheid, ook uitspraken over het huis, de daar te verrichten werkzaamheden, de vrouwelijke natuur en de status van de huisvrouw.⁷ 'En U, dames, die gehuwd zijt, ergert U zich niet aan het feit, dat U zo onderworpen bent aan Uw echtgenoten, want soms is het voor een vrouw niet het beste om vrij te zijn. ... De vrouwen, die vreedzame, goede en bescheiden echtgenoten hebben, die een grote liefde voor hen voelen, prijzen God voor dit voorrecht, dat niet gering is, want er zou hen geen groter goed op de wereld gegeven kunnen worden. Laten zij hen zorgvuldig verzorgen, van hen houden en hen koesteren met een trouw hart, zoals het moet, hun vrede bewarend en God biddend, dat Hij hen moge leiden en verlossen', aldus De Pisan.⁸

Opmerkelijk genoeg gebruiken Cats, *Le Ménagier de Paris*, Alberti, Fray de León en Perkins met betrekking tot het huwelijk dezelfde terminologie van 'eer en

schaamte'. Daaruit blijkt wel dat men de argumenten van De Pisan of Van Schurman niet uit hun toenmalige context kan losmaken. Ze maken deel uit van een groter conceptueel geheel.

Nu is er de laatste tien jaar ook veel onderzoek naar eer en schaamte in vroegmoderne culturen gedaan. Niet alleen voor Italië, maar ook voor de Republiek. Niet alleen met betrekking tot aristocratische codes, maar ook met betrekking tot de codes van het gewone volk. Het meest bekend is de aristocratische eer: daarbij valt de reputatie van een persoon vrijwel samen met het aanzien van de familie en de naam van het geslacht.⁹ Maar in feite is 'eer' een zeer breed fenomeen dat langs vele lijnen met een collectieve cultuur verbonden is. Wat men onder eer verstaat, hoe men in het bezit komt van eer, hoe men deze kan verdedigen, verliezen en eventueel kan herwinnen, hoe dit begrip de seksen verdeelt, dat alles is afhankelijk van de dominante cultuur. Voor de 'theatrale cultuur' van het vroegmoderne Italië uit de persoonlijke eer van de man zich bijvoorbeeld in het aanwenden van zichtbare weelde, het tonen van dapperheid of in het gebruik van geweld om de mannelijke eer te herstellen.¹⁰ Respectabel mediterrane gedrag van vrouwen daarentegen kenmerkt zich door onzichtbaarheid als teken van hun schaamtevolle levenshouding. Dergelijke karakteristieken laten zich niet zonder meer combineren met het eervolle en waardige wellevens dat Jacob Cats in het Hollandse huis voorziet.

Van de andere kant lijkt het eerbegrip van Cats, De Pisan en Van Schurman met betrekking tot huis en haard evenmin goed bij de resultaten van recent historisch onderzoek naar het 'burgerlijk eerbegrip' in de Hollandse zeventiende eeuw te passen. Ik noem drie moeilijkheden. De eerste hangt samen met de bronnen die historici als Roodenburg, Leuker, Van de Pol, Schama en Grijp hebben gebruikt. Kluchten, blijspelen, fictieve 'trouwgevallen' (zoals Cats' 'Liefdes-vossevel'), spotliederen, gerechtelijke confessieboeken of andere rechtsbronnen beschrijven in de eerste plaats aanstootgevend gedrag in de openbaarheid. Straat, markt, winkel, steeg, brug of huiselijke drempel vormen het stedelijk toneel waar men elkander treft en de 'eerhandel' plaats vindt.¹¹ Ten tweede betreffen deze onderzoeken vooral de 'negatieve' kanten van de eercultuur, zoals de geschonden eer, de regulering ervan en het eventuele herstel. Roddel, spotlust, geruchten en achterklap, verlies van reputatie en vooral de verloren (seksuele) eer bij mannen ('hoorndrager') en vrouwen (verlies van 'maagdelijkheid') zijn onderzocht. De derde moeilijkheid betreft de personages die in deze bronnen de hoofdrol spelen: roddelende burens, volkse liederen, prostituees, gevallen vrijsters, listige jongelingen, beslapen weduwen en overspeelsters dringen zich op. Belediging en smaad, hoon en laster, schelden, schimpen, spotten en gekijf zetten in deze bronnen de roerige toon van de stedelijke openbaarheid in het Holland van de zeventiende eeuw. Het huis fungeert slechts als coulisse van het stedelijk toneel, of wordt gereduceerd tot een

architectonisch element. De ‘deur’ is vooral een plaats waar mensen samenscholen om al scheldend, bonzend en schoppend, iemand wegens eerroof aan te klagen.¹² Het ‘venster’ doet voornamelijk dienst als plaats van waaruit de beschimpte persoon naar buiten kijkt. Het domein van het huis zelf blijft onbetreden: het lijkt geen onderdeel van de openbare orde uit te maken.

In het *Houwelick* bevestigt Cats dit beeld van het openbare leven ten dele. In de stad liggen vele gevaren op de loer waardoor een naam geschaad kan worden en een reputatie ten onder kan gaan. Men kan er over de tong rijden, met de vinger nagewezen worden, met het oog gevolgd worden, begekt, bedot, bestruifd en beschimpt worden. Oneer, kwaad gerucht, haat, nijd en achterklap tekenen het leven op straat tot aan de drempel van het huis.¹³ In zijn ‘Liefdes-Vossevel’ schrijft Cats uitgebreid over het verloop van een burengerucht volgend op het geval van een jonge weduwe Alette die door een vrijer Faes beslapen schijnt te zijn (bp.3.30.1-2).¹⁴ De smaad verspreidt zich als een lopend vuurtje onder het volk, er wordt een spotliedje gerijmd, gedrukt en gezongen. Rumoer, lawaai en samenschooling zijn de vormen waarin de openbare aanklacht zich manifesteert. Zoals Grijp opmerkt beschrijft Cats hier een ‘collectieve berisping, een vorm van charivari’.¹⁵ Daar schijnt ook niet veel tegen te doen: het inschakelen van de overheid, zichzelf trachten vrij te pleiten voor de rechter leidt vooral tot verdere beschadiging van de gekwetste naam. Het register van de eer kent slechts twee opties. Ofwel men vermijdt in opspraak te komen, ofwel men doet de krenking van de eer in het openbaar teniet. In Cats’ vertelling over de ‘beslapen’ weduwe vormt haar huwelijk met de vrijer de oplossing en wordt haar eer gered. En de echtelieden leefden, tot de dood hen scheidde, ‘nog lang en gelukkig’ (bp.3.30.3-4).¹⁶

Het meest interessante van Cats’ ‘Liefdes-vossevel’ is evenwel dat hij een verbinding tussen openbaarheid, eer, huis en echtelijke status aanbrengt. Een verbinding die in het *Houwelick* meer op de voorgrond staat. Daarbij vallen drie elementen op. Ten eerste wordt de eer van de jonge rijke weduwe niet zozeer geschonden door een nieuwe vrijer, maar door haar overleden echtgenoot. In haar droom wordt ze door zijn verschijning belaagd. Als een spook doet hij haar eer geweld aan door vanuit de dood huwelijksrouw te blijven eisen.¹⁷ Ten tweede valt de kwelling van een door het volk bespottte eer in het niet bij de mogelijke aantasting van een eervol huwelijksleven. Cats last ter illustratie een raamvertelling in waarin een schone jonge vrijster (Phebe) door haar aanbieder (Remy) ‘gered’ wordt van een oneervol huwelijk met een wrede weduwnaar (Floor) door haar aangezicht te schenden.¹⁸ In een brief aan Phebe schrijft Remy dat de kleine kwetsuur haar aangedaan, was bedoelt om haar voor levenslang ongeluk te behoeden:

Voor my, mach ick een reys een jonge vrouw belesen,
Ick sal hier anders gaan, 'k en wil geen meester wesen,
Als slechts in mans bedrijf, wat huys en keucken raackt,
Dat komt de vrouwe toe, sy dient'er voogt gemaackt.
Floor is een al-beschick, Floor is een groote krijter,
Floor is een keucken-voogt, Floor is een vrouwe-smijter,
Floor is een teureleur, een dein, een lanterfant,
En even boven dat een rechten dwingelant.
Had ick u niet verlost, gy sout onguere slagen,
En schande voor het volck, en schaamte moeten dragen;
Sijn ongelukkig wijf heeft teyckens over-al,
Men leest in haar gelaat het droevig ongeval.¹⁹

Ten derde beschouwt Jacob Cats ook het eervol leven in huis als een openbare aangelegenheid. Voordat Alette instemt met een huwelijk, eist ze dat Faes haar in het openbaar, ten overstaan van de buren, van alle blaam zuivert.²⁰ Pas wanneer ze in haar oude luister van gehuwde vrouw is hersteld, kan een eervol huwelijk ingezet en een goed huiselijk bedrijf gegrondvest worden.²¹ Als kersverse echtgenoot stelt Faes zijn vrouw een goed huwelijk in het vooruitzicht:

Vriendinne (was het woort) wy sullen vrolijk leven,
Wy sullen aan de sorg geen tijt of plaatse geven:
Wy sullen met vermaack verslijten onse jeugt,
En u en sal geen nacht ontglippen sonder vreugt;
Wy sullen evenstaag, gelijk gepaarde schapen,
Te samen wacker zijn, te samen weder slapen;
Gy hebt geen huys of hoof geen ruyn of lustig dal,
Dat van ons soet bedrijf geen teycken dragen sal...

Waarop de jonge weduwe instemt en haar man antwoordt:

Ick ben uw echte wijf en waarom meer geseyt,
Al wat my dierbaar is, dat is voor u bereyt.
Ick sie gy zijt bequaam tot alderhande saken,
En ick heb groot beslag dat effen is te maken,
Doet slegts dat u betaamt, en dat voor my alleen;
En wat ick oyt besat dat maack ick u gemeen.

In het *Houwelick* worden begrippen als 'lof', 'eer', 'eerlick' en 'schaemte' nader uitgewerkt in relatie tot het gehuwd zijn. Of het nu gaat om de liefde en het echtelijk verband, om het bestieren van het huiselijk bedrijf, het beheer van de hartstochten of om de spirituele verheffing, steeds getuigen Cats' uitspraken van een waardenpatroon waarin openbare eer en schaamte een positieve rol vervullen. Het domein van het huis, vaak simpelweg als de 'privé-sfeer' aangeduid, komt daarmee in een ander licht te staan. Voor Jacob Cats is de reputatie van het huis onlosmakelijk verbonden met drie zaken. Ten eerste met het gepaste uiterlijk van de huisgenoten, zowel in huis als er buiten. Ten tweede met de status van de vrije

burger in Holland. En ten derde met het echtpaar als natuurlijk, goddelijk span dat aan het hoofd staat van het huiselijk bedrijf.

In tegenstelling tot de moderne opvatting van ‘zich schamen’ als een wat ongemakkelijk gevoel van gêne en verlegenheid beschouwt Cats de schaamte als een eervol godsgeschenk. Deze eigenschap is het vrouwelijk geslacht van nature aangeboren en het is dan ook haar plicht om haar eer te beschermen en in stand te houden. Tegelijkertijd is de vrouwelijke schaamte een vluchtig waas dat gemakkelijk verdampen kan. Door het horen van ongezouten, onbeschaamde of wellustige praat, door het lezen van dartele boeken, door het gemakkelijk geven of het ontvangen van giften maakt de glans van weleer plaats voor smetten en vlekken.²² Thuis blijven is de beste garantie dat de vrouwelijke eer niet in het ongerede raakt. Wil een maagd haar eer bewaren dan kan ze beter zolang mogelijk binnen, dat wil zeggen in het ouderlijk huis en op school blijven. ‘Ja deur en venster, boven dat, Die schaden vry al mede wat (...), Gy, wilje zijn van goeden lof, Blijf t’huys, dat is het maegden-hof.’²³ Mannen moeten ervoor waken dat zij de schaamte van de vrouw aantasten of verjagen.

Dit hangt samen met Cats’ afkeuring van het blanketten, een afwijzing die hij deelt met andere klassieke en vroegmoderne auteurs.²⁴ Het is een thema dat in recente studies vaak de aandacht heeft getrokken als teken dat er tot in de vroegmoderne tijd aan het idee van de inferioriteit van de vrouw wordt vastgehouden.²⁵ Het gaat Cats (en anderen) echter niet zozeer om de zonde of de lusten die dergelijke beschilderingen bij mannen opwekken, maar om het verlies van de natuurlijke bloes en de betoverende kracht ervan. Het verven van het vrouwelijk gelaat laat de zichtbare tekenen van de schaamte verdwijnen: het eerbaar rood dat tere wangen doet blozen. Een maagd die haar eerbaar rood toont terwijl ze in gesprek is met een vrijer, schenkt hem het bewijs dat haar hart feller gaat kloppen. Zij bewijst hem daarmee eer en dat zorgt ervoor dat hij, op zijn beurt zijn hart verliest.

Ziet als u ‘t eerbaer root ontsteect,
Terwijl dat iemant met u spreekt,
Het is een eer die hem geschiet,
Dat ghy hem roode wangen biedt,
Uw jeugdigh bloet, te voren stil,
Dat huppelt op, om sijnen wil,
Ja ‘t kooft hem vlytigh in ‘t gmoet,
Gelijck men lieve vrienden doet,
Dus wort hem in de sin gebracht,²⁶
Dat ghy hem eere weerdigh acht.

De getrouwde vrouw en moeder kan door een blozend aangezicht haar ‘maagdelijke staat’ bevestigen en daarmee de reinheid van de huwelijks band.²⁷

In tegenstelling tot de vrouw, kunnen mannen hun eer slechts verwerven. Ze dienen deze eigenschap te veroveren op hun eigen aard. Cats duidt in zijn werk heren van stand nog wel aan met de titel ‘Ridder’. Daarmee doelt hij op een man die in het openbaar mag worden geloofd en geprezen, een man van aanzien dus.²⁸ Het verschil met vroeger tijd is echter dat men dit aanzien niet langer verwerft met geweld of wapenfeiten.²⁹ In het algemeen denkt Cats bij het mannelijk aanzien vooral aan zware fysieke inspanningen. Het werk in het leger, de inpoldering, maar ook verre overzeese reizen en de jacht op hazen – dat zijn de terreinen waarop een man zich kan onderscheiden. Overigens behoort de galante jacht op een rijpe vrijster daar evengood toe.³⁰ Hoewel tot een symbolische jachtpartij getransformeerd, drukt Cats met name de vrijsters op het hart de vrijers als jager in hun waarde te laten en zich niet te snel te laten vangen (bp.3.31.1-3).³¹

Al heb ick tot het wildt een wonder groot verlangen,
 Noch sal ick geen en haes op sijnen leger vangen:
 Ich scheppe meerder lust wanneer hy veerdigh loopt;
 Want ‘t heeft doch beter geur al wat men diere koopt.
 Wel op dan, vluchtigh dier, waerom hier stil geseten,
 Gy dient niet sonder sweet, en sonder stof gegeten,
 Dat is uw beste saus: uw spier en smaect ons niet,
 Als gy u sonder loop dus aen den jager biedt.
 Is ‘t niet een seldsaem dingh? ick weet een jonge vryster
 Die moy, die geestig is, en singt gelijck een lyster,
 Die streelt my wonder sacht, en spreekt geduerig schoon,
 En des al niet-te-min ick acht het niet een boon:
 ‘k Weet niet hoe het komt, sy kan mijn wilde sinnen,
 Sy kan mijn grilligh hert met vleyen niet gewinnen:
 Ick sie het alle daegh, al heb ick ongelijck,
 Hoe sy my naerder komt, hoe dat ick verder wijck.
 Daer woont in tegendeel hier onder onse bueren
 Een ander weeligh dier vol alderhande kueren,
 Een trots en spijgh dingh, dat my geduerigh quelt,
 Dat my gansch selden spreeckt, en veel te leure stelt.
 Hoe moet ick menigmael ontrent haer deure dwalen,
 Oock als de koude sneeu komt uyt den hemel dalen!
 En des al niet-te-min, ick ben’er meê gepast,
 En voel dat my het vyer oock in de koude wast.
 Wel vryers, naer ick sie, wy slachten hier den jager,
 Die prijst den snellen haes, al is het wild-braet mager;
 De moeyte wet de lust, soo dat’er niet en smaect,
 Als dat hem draven doet, en moede leden maect.
 Al wat men heeft besuert, dat wort met vreugt gegeten,
 En dat wat moeyte kost, dat wort met lust beseten.
 Wel vrysters; wie gy zijt, wilt noyt te veyligh zijn;
 Geen vreugt en heeft vermaeck als naer voorgaende pijn.

In elk geval vormt het huwelijk bij uitstek de configuratie waarin man en vrouw hun bestaan op eervolle wijze kunnen inrichten. Deze situatie is voor beide geslachten voordelig: de vrouw weet haar eer beschermd dankzij een man die haar

verdedigt, de man weet zich eer te verwerven dankzij een vrouw die haar schaamte koestert, zo redeneert Cats. Voor de gehuwden is het zaak hun eer in het openbaar te vestigen en in stand te houden. Beide echtelieden hebben ook hun kwetsbare punten. Zo moet de echtgenoot die voortdurend voor zijn werk op pad is zijn eer als gehuwd man hoog houden. Is de verleiding van kroeg en bordeel hem te groot, dan kan hij beter zijn werk dichterbij huis zoeken zodat hij elke avond thuis is en daarmee de naam van het huis hoog houdt.

Ook de vrouw des huizes moet ervoor waken dat zij de eer van het huis niet krenkt. Anders dan haar echtgenoot, draagt de vrouw de eer van het huis altijd bij zich. Als zij met vaste schreden gaat en waardigheid in gebaar toont, dwingt zij openbaar respect af. Zoals het huis van een schildpad, zo rust de goede naam op de schouders van de huisvrouw.³² Verkeert zij naar de openbare mening te veel buitenshuis, doen er geruchten over haar de ronde, komt zij in opspraak of verwerft ze zelfs de spotnaam 'Seldenthuis', dan is het voor het aanzien van het huis beter dat ze vaker thuis blijft.³³

Net als eerder bij de hartstochten, geeft Cats bij het hooghouden van de huiselijke eer opnieuw tal van regieaanwijzingen. Het zijn de kleding die men draagt, de houding die men aanneemt, het gelaat dat men toont, de gestiek van de ledematen, het geluid dat men maakt en de kleur van het gezicht die de indices van waardigheid en aanzien in het huiselijk verkeer vormen.

Ghy Prinssen van het huys, en alle ware mannen,
Wilt alderley getooy van uwe leden bannen;
Want soo g'u seedigh kleet, en niet te prachtig gaet,
Gy sult uw gansch gesin bewegen tot de maet.
De man moet deftigh sijn in alle sijne wegen,
Tot pralen niet geneyght, tot proncken niet genegen;
Een man in sijn bedrijf, een man in sijn gelaet,
Geen pluyser achter huys, geen proncker achter straet.³⁴

Een gepast exterieur en interieur van een huis, de omgang met gasten en geschenken kunnen de openbare reputatie maken of breken. De etiquette in huis, de tafelwetten en de wetten van het echtelijk bed, zijn omgangsvormen die berusten op onderlinge eerbied en achting. Huisgenoten dienen opzichtig vertoon evenzeer te mijden als een te grote schraalheid van het uiterlijk. Pronken bezorgt het huis een even slechte naam als slonzig gekleed gaan.

Men siet over al de vrouwen op der straten,
In alderhande pracht geweldigh uyt-gelaten,
Men pleegt hier menigmael, men houdt gesetten raet,
Op 't schicken van een hayr, en 't leggen van een draet:
Maer by een eygen man, of binenn sijnen huys,
Daer vintmen menigmael een backhuys van Meduse,
Een leelick momme-tuyg, een spooock, een yuyl gestel,
En wilje 't al in een, een rechte morssebel.³⁵

Handen en armen die wild uitslaan, benen en voeten die schoppen of trappen, dat alles schaadt de naam evenzeer als lanterfanten, rondhangen, luieren en nietsdoen. Kinderen met ongekamde haren, een ongewassen toet en kapotte kleren de straat op sturen is uit den boze:

Wie heeft doch niet gemerkt, hoe dickmael gansche dagen
Veel vrouwen sijn gestelt om kinders wegh te jagen?
Bekrosen, ongheschickt, wanbacken, afgeslooft,
Een schabbe voor het lijf, een nacht-doeck om het hoofd?
Begrommelt, ongesien, met ongewassen kaken,
In 't korte; soo gestelt, men schijnt'er af te braken;³⁶

Maar niet minder verkeerd is het om op Haagse wijze een hoge staat te voeren, door zich buitenshuis te tooien met prachtige kledij of liefdespanden (zoals een lint, een haarband of een kousenband van een beminde vrijster).³⁷ Over straat flaneren is even onjuist als door de stad slenteren of rennen.³⁸ Ruziënde echtelieden wekken een even slechte indruk bij burens of gasten als zwijgende en mukkende echtparen. De aanschaf van kostbaar serviesgoed als teken van rijkdom en macht leidt tot even groot gezichtsverlies als huisraad dat men ongebruikt in de kast laat staan.³⁹ Zowel overdaad als schraalheid (in poetsen en tafelen) zijn ongepast. Het mateloos naar binnen schrokken van voedsel en drinken door de man of het overmatig snoepen door de vrouw wijst op een gebrek aan waardigheid. Ongeregeld en onverzadigbaar minnen in het huwelijksbed is niet zozeer moreel verwerpelijk, maar verdient afkeuring vanwege het gebrek aan maat. Te grote fierheid en hoogmoedige trots moet de huisgenoten even vreemd zijn als zuinig of schraperig gedrag. Al deze uitersten stellen het aanzien van het huis op de proef. Men getuigt van waardigheid wanneer de kleding sober, maar van goede kwaliteit is, in verhouding niet te duur en steeds schoon en heel.⁴⁰ Men dient zich te bewegen met vaste en zekere tred, met een duidelijk doel voor ogen en met opgeheven hoofd. De gebaren en gelaatsuitdrukking dienen sober te zijn, blij en ongerept, immer geschikt voor de situatie en gepast in verhouding tot anderen. Men dient zich welsprekend te uiten wanneer dat nodig is, en altijd naar een ander te luisteren. Kortom, men behandelt elkaar respectvol, is welwillend en houdt rekening met elkaar.⁴¹

Het aanbieden van een gastmaal aan vreemden behoort op eervolle wijze te geschieden. Cats verhaalt van de heer des huizes die onverwachts een vriend in huis uitnodigt om de maaltijd te delen met het huisgezin. De gastheer begroet zijn vriend en verblijft met hem in de tuin, totdat de dienstmaagd komt zeggen dat de tafel gereed en gedekt is. Schoon linnengoed en gepoetst serviesgoed op tafel zetten luister bij. Eerst biedt hij zijn gast welriekend water aan en een schoon servet zodat hij zijn handen kan wassen.⁴² Hij biedt hem de belangrijkste plaats aan tafel aan, waarna ook vrouw en kinderen aan tafel plaats nemen. Eén van de kinderen spreekt de zegen voor het eten uit en de maaltijd kan beginnen.

Dienstmaagden en knechten lopen af en aan met uiteenlopende gerechten. Weldra is de tafel bezet met naar de kunst gebakken en gebraden spijzen, zelfgemaakte soepen, vlees, vis, spek en fruit, moes en salaat. Huisgebak, gemaakt van fruit uit eigen hof, eieren en room, wordt opgediend evenals wafels, taarten en aardig suikerwerk. Er zijn voldoende gerechten, maar ze zijn niet weelderig of overdadig. De gastheer laat wijn uit de kelder komen en glazen brengen. De knecht schenkt de gast tijdig een gepaste hoeveelheid bij. Men voert een aardig gesprek, de gastheer schertst en de gastvrouw toont een blij gelaat. De gast op zijn beurt schikt zich naar de regels van het huis. Hij accepteert het voedsel dat hem wordt aangeboden en maakt geen misbruik van de gastvrijheid door te veel te eten of door te lang te blijven plakken.

De zorg voor ieders waardigheid en het eervol onderling verkeer aan tafel is gewaarborgd wanneer een ieder zich houdt aan de ‘tafelwetten’. Volgt men de regels van de kunst dan houdt men de uitwendige ongereptheid van de disgenoten in stand.⁴³ Nagels met rouwranden, met het bord schuiven of er een glas opzetten, met het servet friemelen, je buurman tegen de schouder stoten, maar ook de hand onder tafel in je zak stoppen of op schoot leggen of met de voeten wiebelen is ongepast zegt Cats. Iemands aangezicht wordt geschonden door met etensresten besmeurde wangen, door slurpen, niezen of het laten van winden. Moet men toch niezen dan is het dienstig met een neusdoek of hand de open mond te bedekken, zoals een wind verheimelijkt kan worden door hard te hoesten. Bij deze laatste raad, die Cats met instemming aan Erasmus ontleent, onderstreept hij dat het beter is tijdelijk gezichtsverlies te lijden waarbij de schaamte de wangen kleurt, dan buikpijn te hebben. Iemand krijgt een slechte naam wanneer hij als eerste in de schotel tast, het beste stuk vlees grijpt, eet alsof hij denkt dat er nog gebrad en taarten zullen volgen of suiker van de rijst schraapt. Gepast is het om de spijs met drie vingers te vatten en bij zout niet de vingers, maar een mes te gebruiken. Welgemanierd tafelen betekent in de vroegmoderne tijd in de eerste plaats zich voegen naar het gezelschap waarin men verkeert: een brief lezen of zitten prullen zijn zaken die je niet aan tafel doet. Dergelijke zaken bewaar je voor het moment dat je alleen bent. Evenmin is het waardig om ruzie te zoeken, te roddelen, vieze verhalen te vertellen of aan iemands vrouw te zitten. In gezelschap verkeren vereist een gepaste façade, met een blij gelaat en een zoete conversatie.

In de opvatting van Cats staan de juiste handelingen en de waardige gedragingen op zich. Hij beschouwt ze niet als de ‘symbolische uitdrukking’ van een inwendige beschaving, noch als een ‘vormelijk masker’ waarachter de werkelijke emoties zich schuilhouden. De waardigheid is voor hem een rituele aangelegenheid die geïmpliceerd is in de habitus. Eerbiedwaardig gedrag vergt een voortdurende oplettendheid om het juiste te doen en het slechte te laten. Het is zaak telkens de gepaste maat te vinden gegeven de talenten die men bezit en de gebeurtenis die zich voordoet. De achting en het respect voor deze inspanning verdient men van anderen.

‘We leven weliswaar in vrijgevochten landen’, maar dit betekent niet, zo meent Cats, dat we de vrijheid hebben alles te doen wat we willen. Het gaat om de vrijheid zichzelf en anderen waarmee men samenleeft verstandig te bestieren. Op tal van terreinen bestaan er daarom regels waarnaar men zijn gedragingen richt, niet alleen in huis (Cats spreekt van ‘tafelwetten’ en ‘kamerwetten’ voor het bed), maar ook waar het de openbare omgang betreft. De vrije burger heeft het voorrecht zich hiernaar te schikken. Daardoor kan hij ontsnappen aan het onvrije leven van een slaaf (die leeft zoals zijn heer dat beveelt) of van een beest (dat leeft zoals zijn gemoed begeert).⁴⁴ Anders dan Aristoteles kent Cats deze vrijheid om zich te onderwerpen niet alleen toe aan de vrije man, maar ook aan de vrije vrouw. Nadrukkelijk wijst hij de gehuwde man er telkenmale op zijn vrouw in haar waarde te laten opdat zij zich op grond van haar eigen natuur vrijwillig kan schikken.

Dit wort noch evenwel in geen deel geschreven,
 Om gronden aen den man tot vrouwe-dwang te geven;
 Een die met eyge praem sijn echte wijf bewaert,
 En houd den regel niet van onsen vryen aert.
 Men hoef (God sy gelooft) in onse Nederlanden
 Geen boeyen voor de vrou, geen slavelicke banden,
 Geen kluysters aen het been, geen ander onbescheyt,
 Dat elders wort gepleegt, en niet en dient geeseyt.
 Ick bid de Zeeusche jeugt en alle ware mannen,
 Noyt vrouw door bedwang in huys te willen bannen;
 Sy dient niet, als een boef, gesloten in den stock;
 Sy dient niet als een aep gehouden aen den block.
 Denckt vry dat menigh wijf is uyt den bant gesprongen,
 Om datse veel te seer was in den bant gedwongen:
 Van hier dan alle dwang; de Zeeuw is al te vry,
 Geen deugt en wort geleert door harde slaverny.⁴⁵

De heer en vrouw des huizes houden dus steeds het openbare oordeel in het oog. Ze stemmen daar hun eigen houding, hun onderlinge omgang maar ook hun opstelling tegenover de kinderen en dienstboden op af. Wanneer ze in hun huiselijk bestuur tekort schieten, wanneer ze zich ongepast en onmatig gedragen zullen anderen de naam van het huis door het slijk halen. Gasten, kinderen en dienstboden zijn bij uitstek degenen die de huiselijke wandaden naar buiten brengen. Zij verklappen wat er in huis gaande is en vormen zo de pijlers waarop de openbaarheid van het huis berust. Daarom moet men gasten correct ontvangen en de eer geven die hen gezien hun status toekomt. Daarom moet men kinderen goed opvoeden. Daarom moet men dienstboden goed kiezen, rechtvaardig behandelen en ze achtenswaardige voorbeelden aanreiken. Door op respectabele manier met elkaar te verkeren kan het huis zijn naam behouden.

Dit alles maakt duidelijk dat het huis van Jacob Cats iets heel anders is dan een private ruimte die zich onttrekt aan het openbare domein. Zowel het beeld van de boze buitenwereld tegenover de veilige huiselijkheid als het beeld van een publiek domein (plaats van machtsuitoefening) versus een private sfeer (plaats van onderdrukking) zijn in dit opzicht niet adequaat. Niet alleen de straat, maar ook het binnenhuis behoort in de ogen van Cats tot het openbare domein waar de erecodes gelden.⁴⁶ Er is een *continuüm* van straat tot binnenhuis dat tal van gevaren in zich bergt en schande over het huis kan afroepen. De regels van de eer houden niet halt bij de façade. De erecodes die het wellevens in huis bepalen storen zich niet aan de muren, aan deuren en vensters die huis en straat scheiden. Cats maakt in zijn werk alle vertrekken openbaar toegankelijk, zelfs de echtelijke slaapkamer. Mits men zich weet te gedragen, zo waarschuwt Cats vooraf.⁴⁷

Ingeklemd tussen twee typen culturen – die waar schaamte, openbaarheid, uiterlijk aanzien, het geweld en de groep doorslaggevend zijn en die waar men zich laat leiden door het geweten, de innerlijke stem, de deugdzaamheid van de ziel, de ingetogenheid en het individu – is het waardenpatroon dat Cats aan het begin van de zeventiende eeuw formuleert geen slappe overgangsvorm, maar een krachtige culturele constellatie waarin elementen uit beide registers gecombineerd worden.⁴⁸ Nog minder is er sprake van een psychologische disciplinerende waarbij alle uiterlijkheid in het teken van de *gêne* komt te staan, zoals Elias eens heeft voorgesteld.⁴⁹ In plaats daarvan gaat het om de terugkeer van een klassieke opvatting van waardigheid, een waardigheid die Aristoteles voor vrije mannen gereserveerd had en die in Europa via allerlei wegen opnieuw in de belangstelling komt. Deze herwaardering blijkt ook bij andere vroegmoderne auteurs terug te vinden. William Perkins spreekt over de plicht van een gehuwde man om zijn vrouw te eren, maar ook over de plicht die de huisgenoten hebben om eerlijke (en profijtelijke) werkzaamheden ten behoeve van het huis te verrichten.⁵⁰ Anderen laten zich er uitgebreider over uit. Alberti bijvoorbeeld, laat een gehuwde man als volgt zijn vrouw instrueren:

Never, dear wife, I told her, think of someone as our friend if you see his energies directed against our benefit. If anyone wants to reduce our honorable condition in any way, count him for an enemy. For dignity ought to mean more than property, and honor more than comfort.⁵¹ The man who steals some of our possessions injures us less than the one who brings us disgrace.

Maar eer doortrekt ook op een onmiskenbare wijze de houding in het leven die *Le Ménagier de Paris* zijn jonge vrouw voorstelt:

Yet although, ... I would that you know how to give good will and honour and service in great measure and abundance more than is fit for me, either to serve another husband, if you have one, after me, or to teach greater wisdom to your daughters, friends or others, if you list and have such need. For the more you know the greater honour will be yours and the greater praise

will therefore be unto your parents and to me and to others about you, by whom thou have been nurtured.⁵²

In zijn afsluiting van *La Perfecta Casada* beschrijft ook Fray de León haar in klassieke termen van waardigheid:

Over geen onderwerp laten menschen zich met hooggestemder lof en meerdere beslistheid uit – ze mogen dan met zichzelf alleen te maken hebben of het met andere beredeneeren – ze mogen dan in hun eigen huizen verblijven of, in het openbaar, zich ophouden op pleinen. Deze schenkt bijzondere lof aan hare huiselijkheid, gene heeft het over haar scherpzinnig inzicht, weer een ander prijst hemelhoog hare godsvrucht, of hare eerbare, zoete aanminningheid. Het frissche van haar wezen, de keurigheit, harer kleeding, hare dagtaak, hare nachtwake – het ontgaat der aandacht niet. Men vertelt elkander van de gediensstigen, die door haar toedoen betere menschen geworden zijn, van huis en hof, toegenomen in waarde door hare zorgen, van haren omgang met burenen die vriendschap waard en vredelievend zijn. Men vergeet niet van hare aalmoezen te spreken en raakt niet uitgepraat over hare echtelijke liefde en hoe zij den weg wist te vinden naar het hart van haar man. (...) Al haar doen, haar zeggen, hare gedragingen oogsten lof.⁵³

Meer nog dan Erasmus, bij wie men vergelijkbare klassieke opvattingen vindt, betrekken Jacob Cats en andere schrijvers de waardigheid op het huis en meer in het bijzonder op het gehuwde paar.⁵⁴ Eer en schaamte, gepast aanzien en de juiste houding reguleren het lichaam en de hartstochten alsmede het verkeer in huis. Cats maakt een eigen (nieuwe) mix waarbij vrije echtelieden zichzelf regeren met instrumenten die aan de collectief gedeelde erecodes zijn ontleend. Het gearmde echtpaar dat zich in het openbaar door niets of niemand laat scheiden, vormt in de ogen van Jacob Cats hét prototype van hun eervolle eensgezindheid.⁵⁵

Wanneer ghy door de stadt te samen kooft getreden,
En dat'er over straet een wagen kooft gereden,
Of dat'er eenigh beest kooft loopen op te baen,
Of dat'er eenigh mensch kooft tegen u gegaen,
En laet u nimmermeer van uw geselschap scheidten,
En lijt geen hinder-pael, geen schutsel tusschen beyden,
Helt staegh naer uwen man, en toont hem metter daet,
Dat ghy hem noemt en neemt voor uwen toeverlaet:
Dat sal hem die het siet een soet bedencken geven,
Dat sal een teycken sijn van uw eendrachtigh leven,
Dat sal uw soeten aert, en t'huys en over al,
Doen achten by het volck, en maecken lief-getal.

Jacob Cats gebruikt in zijn *Houwelick* vele vergelijkingen om de eigenschappen, de status en het doel van de echtelijke band toe te lichten. Veel voorbeelden ontleent hij aan de natuur. Hij vergelijkt man en vrouw onder andere met twee trekdieren (ossen of paarden) die levenslang een ploeg of koets trekken. Maar evengoed ziet hij hen als twee molenstenen die eeuwig malen.⁵⁶ Alleen door samen te spannen, door het juk eendrachtig te dragen en gelijk te bewegen, kan het doel worden bereikt: de akker wordt geploegd, de reis voltooid, het meel gemalen.

De metaforen die Cats bij dit onderwerp gebruikt zijn opmerkelijk. Hij beschrijft de gehuwde man en vrouw als twee ogen die samen kijken, als twee lippen die samen kussen of als twee handen die elkander wassen. Waar de één is, is tegelijk de ander. Ze vormen een onafscheidelijke twee-eenheid zoals de gepaarde lichaamsdelen dat zijn.

Een vrou van soeten aert heeft over al te poogen,
Te sijn met haren man gelijk twee menschen oogen,
Door éénen geest bestiert: al waer het eene siet,
Daer is 't van stonden aen, dat oock het ander schiet.⁵⁷

Een dergelijke vergelijking toont overeenkomsten met de aandacht die Stevin heeft voor de bijzondere vorm, stof, grootte en waarde van de complementaire delen van een bouwwerk. Elk van beide delen doet zijn onderscheiden plicht, houdt zich bij het eigen deel van de arbeid en draagt zo mede de last van het geheel.⁵⁸ 'Tot het welk de man, als het hoofd, vlytelijk dient voort te gaen, dewijle de vriendelijckheit van den man in desen deele is als een sachte voeringe van het jock des mans, op dat'et de vrouwe liever en beter drage.'⁵⁹ Zo gebruikt Cats het natuurlijk verschil als basis om het echtpaar te definiëren als de *minimale eenheid* in de cultuur. Alles wat hij zegt over één van beide geslachten staat in complementair verband met datgene wat hij over het andere zegt.

Cats duidt het echtpaar dan ook aan in termen die hun onafscheidelijkheid onderstrepen (bp.3.32.1-2). Hij spreekt van 'gepaarde schapen', 'gespan' en 'welgevoegde paren', van man en vrouw als 'makker' en 'bed-genoot', 'mede-maat' en 'weerde deel'.⁶⁰ Man en vrouw zijn als water en wijn. Eenmaal gehuwd zijn ze metgezellen voor het leven. Wat eenmaal goed gemengd is kan nimmer worden gescheiden.⁶¹ Echtelieden 'worden in den vriendelijken bant der liefde te samen gevoegt tot geen ander eynde, als om door onderlinge minzaamheit malkanderen meer en meer tot liefde en vrientschap te mogen opwecken. 't Huwelijk is in der aart een recht werk der liefde, het moet met liefde begonnen, met liefde gevoert, met liefde voltrocken worden.'⁶²

Wetend en erop vertrouwend dat degene met wie men is gehuwd hetzelfde doet, moeten beide echtelieden trachten voet voor voet, hand voor hand, oog voor oog gelijk te worden aan het symbolische evenbeeld dat hij hen voorhoudt.⁶³ Zij vormen een span dat samen voort gaat. Verlaat een van beiden het eigen spoor, trekt het zich terug, wijkt het uit, gaat het zijn eigen gang of staakt een van de molenstenen zijn werk – dan gaat het ook de ander slecht. Dan kunnen de werkzaamheden slechts met horten en stoten verricht worden en blijven alle inspanningen doelloos. Er wordt geen graan gemalen, de reis wordt opgeschort en de akker blijft onbezaaid. Aldus is het de plicht van echtelieden de huwelijksband duurzaam te bewerken en de vrede te bestendigen. Zelfs wanneer één van beiden zijn plicht verzaakt, moet de ander zijn of haar huwelijks plichten om 'Godswil' vervullen.⁶⁴ Men heeft tegenover God zelfs de plicht de ontspoorde wederhelft te

vergeven en deze opnieuw op het juiste spoor te zetten.⁶⁵ Zodoende kunnen zij het hoogste bereiken wat God voor mensen in deze wereld voorzien heeft.

In veel recente literatuur worden de verschillen die Cats beschrijft tussen de beide seksen gepolariseerd. Men benadert de beelden die hij van de gehuwde vrouw en de gehuwde man oproept als waren het moderne loopbanen die beoordeeld kunnen worden volgens de huidige moraal van ontplooiing van een even een-zaam als geslachtloos individu. De ruimtelijke segregatie wordt daarbij opgevat als bewijs van de patriarchale, hiërarchische en asymmetrische verhouding tussen de geslachten.

Bij Cats heeft het *scheiden der werelden* echter een andere ratio. Hij spreekt met zijn beelden de gehuwde man en vrouw aan op de *tweezaamheid* die ze zullen vormen. Zoals twee trekdieren, geklonken aan hetzelfde juk, elk hun eigen voren volgen, de een links, de ander rechts, zo ook hebben de echtelieden elk hun eigen domein. De vrouw verricht haar werk in huis, de man erbuiten. ‘Wy sullen onder dies, wy sullen tusschen beyden, Al wat’er is te doen met reden onderscheyden, En plegen ons beroep naer eysch en rechte maet, Gy diensten van het huys, ick dingen van de straet.’⁶⁶ Zoals twee ogen door eenzelfde geest bestuurd worden, zo ook dragen twee echtelieden aan eenzelfde werk bij. Zoals handen die elkaar wassen het hele lichaam van dienst zijn, zo verlenen man en vrouw elkaar wederzijdse hulp, die uiteindelijk ten goede komt aan het huis in zijn geheel.⁶⁷

Deze tweezaamheid kunnen de echtelieden alleen *in wijsheid* tot stand brengen, zo is de teneur van Cats gehele werk. Alleen met verstand en kennis van zaken, alleen met inzicht in de regels en wetten van het huiselijk bedrijf zijn man en vrouw in staat voortdurend goed te handelen. Dit sluit aan bij Van Schurman’s opvatting dat het toeëigenen van kennis juist voor vrouwen een gepaste, doelmatige en waardige bezigheid is.⁶⁸ Vaak valt hen een ‘tamelijk rustig en vrij leven ten deel’.⁶⁹ Ze meent dat vrouwen die in de gelegenheid zijn, die beschikken over ‘een gemiddeld verstand’ en een ‘aangeboren verlangen’ naar kennis hun vrije tijd op gepaste wijze moeten besteden.⁷⁰ Van Schurman staat een geleerde vrouw voor ogen die thuis zit en leest, denkt en schrijft. Niet alleen voor de jonge, nog ongehuwde vrouw, maar ook voor gehuwde vrouwen met een huishouden zijn er volgens Van Schurman zeer wel omstandigheden denkbaar voor dit nuttige tijdverdrijf.⁷¹

In de derde plaats moet onze vrouw wat omstandigheden en positie betreft aan de eis voldoen, dat ze zich af en toe kan vrijmaken van haar algemene en haar bijzondere roeping, te weten het belijden van het geloof en de huishouding. En een vrouw kan tijdens haar jeugd, wanneer ze de vrijheid heeft en niet belast is met verantwoordelijkheden, zonder problemen aan deze voorwaarde voldoen, en ook op gevorderde leeftijd, wanneer ze ongehuwd is of over dienstbodes beschikt; want die nemen meestal ook de rijkere getrouwde vrouwen hun huishoudelijke taken voor een groot deel uit handen.

Geleerdheid is voor van Schurman niet alleen een goed middel tegen onkuisheid en een waardige en eervolle tijdsbesteding.⁷² Ze beschouwt het niet in de laatste plaats als kennis die de gehuwde vrouw kan gebruiken om haar familie ‘te onderrichten en te sturen’.⁷³ In die zin deelt Van Schurman het kader dat we bij Cats en Van Beverwijck aantreffen.⁷⁴ Voor hen is de geleerde vrouw weliswaar een ‘uitzonderlijk geval’, een ‘peerel van den doeck’, een ‘sieraad’ of een ‘wonder’, maar een ‘monster’ of een ‘ongepast wezen’ (Fray Luis de León) is zij zeker niet.⁷⁵

Het uiteindelijk doeleinde van deze wijze houding van het echtelijk koppel is het installeren van de *huiselijke vrede*.⁷⁶ De vrede in huis is de bekroning van de *eenheid van het huisgezin*: ‘Want waer het echte-paer vol-leert in dit geval, het soude vredsaeem sijn te huys en overal.’⁷⁷ Tegelijk is de huiselijke vrede de viering van het *spirituele verbond*.⁷⁸

Een die tot sijnen God in vrede wil genaken,
Moet aen sijn even mensch alvorens vrede maken,
Weet dat God in den geest noyt rechten vrede geeft,
Dan als men in het vlees in soeten vrede leeft.

Het met wijsheid (en dus volgens de regels) inrichten van het leven – ‘t Is kunst te leven’ zegt Cats – is de gezamenlijke plicht die het echtpaar op zich heeft genomen.⁸⁰ Cats biedt in zijn *Houwelick* die regels van het ‘wel-leven’ aan.⁸¹ In het toeëigenen van de kennis van de echtelijke stof zijn man en vrouw in de ogen van Cats gelijk: beiden dienen de beginselen tot zich te nemen en tot hen beiden richt hij zich. Maar op eenzelfde wijze als bij Stevin in zake de verhouding tussen spiegeling en daad, ziet Cats de kennis van de beginselen en het hanteren van de beginselen in het leven als een onlosmakelijk geheel, waarbij het alledaagse leven zich altijd weerbarstig zal tonen. Het huiselijke bedrijf veronderstelt dat men de regels en wetten ervan grondig kent. Maar het omgekeerde geldt niet: wanneer iemand de beginselen kent wil dat nog niet zeggen dat men in de praktijk in staat is het huiselijk bedrijf goed te besturen. Alleen een goede en verstandige vrouw is in staat om met kennis van zaken (het systeem van regels) haar dagelijkse handelingen daarop af te stemmen (bp.3.33.1). De wijze huisvrouw, echtgenote en moeder, beschouwt Cats – als ‘troost’, als ‘steun’ en als ‘heilzaam ding’ – daarom als de spil waar het huiselijk bedrijf om draait.⁸²

Herweg vat kernachtig de meeste van de door Cats genoemde elementen samen, elementen die in de joodse traditie van huis en huisgezin in samenhang zijn gedacht. In het religieuze continuüm dat het dagelijks leven tekent vervullen man en vrouw beiden hun taak. Van beiden wordt verwacht dat zij over een aanzienlijke kennis beschikken van voorschriften en leefregels.⁸³ De ‘priesterlijke’ plichten van de echtgenoten zijn aldus complementair, maar op het zelfde doeleinde gericht gedacht. De locaties waar beiden praktiseren zijn dientengevolge ook complementair en gelijkwaardig, en niet het resultaat van een hiërarchische

segregatie zoals men wel meent.⁸⁴ ‘Die Rollen der Eltern ergänzen einander vollkommen und wirken wechselseitig: Der Vater steht für Verstand und Geist; gleichsam zeitlos fungiert er als das Sprachrohr der göttlichen Gebote und repräsentiert der Gemeinschaft und Tradition. Seine Domäne ist das Lehrhaus, die Theorie. Die Mutter hingegen ist die praktisch Handelnde, die Realistin und Hüterin des Hauses; sie ist die Quelle der Wärme, der Beistand und die emotionale Resonanz. Die Elementen, die den Rollenunterschied bedingen, machen zugleich auch die Interdependenz aus; sie dienen sowohl der Spannung wie der Geschlossenheit. Nur als Paar, als zweigeteilte Einheit, können Mann und Frau Vollständigkeit vor Gott erlangen und ebenbildlich wirken. Ihr status ist abhängig von Kindern, die ihrerseits wieder auf elterliche Aufmerksamkeit und Fürsorge angewiesen sind (...). Das Zusammenwirken von Konflikt und Kohäsion hält das familiäre Spannungsfeld im Gleichgewicht, und dieses Gleichgewicht wird durch die Vorstellung von *Schalom Bajit* [Frieden des Hauses], dem Ideal der von aufrichtere Treue und “Reinheit” erfüllten jüdischen Familie, umrissen.’⁸⁵

Zoals veel waardige zaken, is ook een eervol huwelijk niet zonder pijn, moeite en vlijt te verkrijgen.⁸⁶ Het beroep of ambt van gehuwde is dan ook geenszins een lichtvaardige zaak.⁸⁷ Het is een gewichtig werk, waarbij geringe zaken grote gevolgen hebben.⁸⁸ Evenzo bestieren de christelijke huisvader en christelijke huismoeder hun huis naar vermogen. Door de dagelijkse werkzaamheden en de gemeenschappelijke echtelijke last vrijwillig op zich te nemen (door het stichten van een vredig huis) brengen ze een waardig en spiritueel werk tot stand.⁸⁹ De ‘echte band’ is daarmee niet zozeer een bilaterale afspraak tussen twee individuen, noch een verdrag tussen twee families.⁹⁰ De conjugale staat, naar ‘eer en geweten’ voltrokken, is een openbare, natuurlijke en godzalige staat.⁹¹ Daarmee is ook de ratio van Cats’ gescheiden werelden verhelderd – echtelijke complementariteit als praktisering, huldiging en bestendiging van de spirituele twee-eenheid.⁹²

Al mag een kloecke vrou geen winst of eer bejagen,
 Met eenig swaer geding den Rechter voor te dragen;
 Al mag een kloecke vrou niet toonen haer verstant
 In dienst van eenig Prins, of van het Vader-lant:
 Al mag een kloecke vrou, om sonderlinge reden,
 Niet dienen in de kerck, niet heerschen in de steden,
 Niet sitten in den Raet; noch vint een vlytig wijf
 In menig ander ding een eerlijck tijt-verdrijf:
 Noch wort haer evenwel vry stof genoeg gelaten
 Om niet een ure tijts te dwalen achter straten;
 ‘Al wie sig besig houd ontrent het huys-gesin,
 ‘Die vint’er kleyn beslag en groote saecken in.
 Gy kont, besette vrou, hier tijts genoeg besteden,
 Indien gy maer en wilt u quijten naer de reden:
 Een moeder van het huys, die op haer saecken past,
 Vint dickmael groote vreugt, en weder grooten last.
 Ghy, met uw weerde man, sijt hier als hooge magten,

Als Prinssen van het lant; laet uwe kinders agten
Voor Ridders van den Staet, en doet'er vorder by
De boden van het huys; siet daer uw borgery.
Hoe moogje, jonge vrou, uw sinnen laten swieren?
Hoe konje ledigh sijn? ghy moet een Rijck bestieren,
Ghy moet een Vorstendom, een lant, een ganschen Staet,
Behoeden voor gevaer, en dat met eygen raet.
Ghy moet u menigmael als ware regters toonen,
Nu straffen naer den eysch, dan goede diensten loonen;
Hier naer den regel gaen, daer uyt een volle maght
Iet rechten dat'er schort, al naeje dienstigh acht.
Hier moetje stil gemor en muytery beletten,
Daer yemant metter daet uyt alle Staten setten:
In 't korte groot beslagh, oock in het kleyne wijk,⁹³
So dat men seggen kan: Een huys een koninkrijk.

3.2.2. Het huis als verdichting van de wellevenskunst

De vele onzekerheden en gevaren die het leven in de vroegmoderne tijd bedreigen dienen zich in het *Houwelick* tussen de regels voortdurend aan. Men herinnert zich nog levendig de strijd die is gestreden en het vele bloed dat daarbij is gevloeid. Na de afloop van het Twaalfjarig Bestand worden opnieuw de wapenen opgenomen om de grenzen van de Republiek te verdedigen.¹ Honger kent men in Holland nauwelijks meer sinds de handel floreert, maar Cats' opsomming van allerhande voedsel is een reminiscentie aan het middeleeuwse luilekkerland. In de voorstelling van een even plotselinge als tijdelijke overvloed wordt niettemin een volgende tijd van schaarste en gebrek vermoed.² De strijd tegen het water gaat nog onverminderd door en dijkdoorbraken of overstromingen zijn niet denkbeeldig. Het tij van het leven kan zo keren en de mens die zich dat niet realiseert is dwaas, aldus Cats. 'Des werelts saken al-te-mael, Die sweven in een losse schael, Om soo te wagen t'eener tijt, Al wat ghy hebt, en wat ghy zijt...'³ Ondanks de relatieve rust in de Republiek is de zorg om het dagelijks bestaan er niet minder om. Zonder een overheid die zorg draagt voor allerlei voorzieningen is men in de vroegmoderne tijd toch vooral op zichzelf en anderen in de naaste omgeving aangewezen. Het 'wel-leven' is daarom, in de woorden van Cats, het met wijsheid inrichten van het leven: 't Is kunst te leven'.⁴

Het is daarom niet vreemd dat de aandacht die Cats in het *Houwelick* voor de primaire behoeften heeft zoals de zorg voor onderdak, voedsel, kleding, warmte en licht ook in andere geschriften aan de orde is. Dat geldt eveneens voor zijn taferelen waarin het noodlot toeslaat met ziekten, pijn, gebreken en ouderdom. Het lichaam teert weg of wordt door pijnen gekweld, de plotselinge dood van een kind, een moeder die in het kraambed sterft, een vader die op zee het leven laat, het zijn allemaal ervaringen des levens die in deze teksten dicht aan de oppervlakte komen. De noodzaak tot samenwerking met anderen ligt dan ook voor de hand. Door de aangeboren ongelijkheid tussen de mensen (niet iedereen beschikt over dezelfde talenten, competenties en lichaamskrachten) worden (goed geregelde) coalities onvermijdelijk.⁵ In tegenstelling tot tegenwoordig kon men risico's niet buiten de deur houden door ze af te kopen, te verzekeren of te loochenen. Hoezeer men in de vroegmoderne tijd doordrongen is van de precare strijd om het bestaan, blijkt ook uit het feit dat men een nieuw bruidspaar geluk toewenst door te hopen dat ze 'te samen out en leelick' mogen worden. De sterfkunst die Cats in zijn voorrede bij de 'Bedaagde Huismoeder' aan de jongehuwden voorhoudt onderstreept dat nog eens. In wijsheid leven betekent beseffen dat het leven en de dood zeer dicht bij elkaar liggen. Alle voorstelbare gevaren kunnen zich vandaag nog aandienen: 'Wat oyt kan geschieden, kan heden geschieden'.⁶ Om die reden dient men levenslang te oefenen door zich de dood in te scherpen. Gaan slapen, opstaan, uit huis vertrekken en weer thuis komen, steeds

kan het de laatste keer zijn. Heeft het lot erbarmen dan moet men God dankzeggen. Zoals zwangere vrouwen die 'buitengewoon verheugd zouden moeten zijn, omdat God hen veilig verlost heeft'.⁷ Of zoals de jonge maagd die ondanks de vele gevaren van een vrijage, eindelijk op eerbare wijze is gehuwd en uitroept: 'God hebbe danck; het is my wel geluckt.'⁸ Overigens gaat het niet alleen voor vrouwen op; mannen zijn evengoed van een gunstig lot afhankelijk. Alberti bijvoorbeeld laat in zijn *Della Famiglia* een jong gehuwde man God dank zeggen voor het gunstige geschenk van een goede vrouw. Want een dergelijke gift spreekt in het leven niet voor zich en is niet voor iedere goede man weggelegd.⁹

Nu behoort dit soort vragen tot de *ars bene vivendi*, het terrein van de praktische ethica zoals dat sinds Aristoteles bestaat en in Europa vanaf de dertiende eeuw heropgenomen wordt.¹⁰ Het gaat om de vraag hoe men overleeft, hoe men waardig leeft, hoe men denkt het leven aan een volgende generatie door te geven, hoe men samenleeft met anderen, welke plaats God in het leven inneemt, wat de zin is van het bestaan en hoe geluk kan worden gerealiseerd. Het is daarom levensnoodzakelijk te weten wat het goede is en dat ook te doen.¹¹ Zoals men ook het kwade moet kennen, om het te kunnen nalaten. De ratio achter kennis van goed en kwaad gaat daarmee vooraf aan het toepassen van een bewuste 'moraal' of een set voorschriften.¹² In de kunst van het wellevens gaat het er om in wijsheid deze kennis in daden om te zetten. D.V. Coornhert bijvoorbeeld onderzoekt met zijn geschrift *Zedekunst* (1586) in zes boeken waaruit de kunst van het wel leven bestaat.¹³ Deze kunst is de redelijke mens niet aangeboren zegt hij, maar wel het vrijwillig leren van de kunst. 'Myn voornemen is hier de kunste om wel te leven te beschryven. Die is een welgheschickte kennisse (macht hebbende door ghewoonte) om de gheleerde dueghde te volbrenghe; wie deze kunst heeft, die heeft het ware middel om dueghelyck te leven. Dueghdelyck leven is wel ende zaligh leven. Maar zaligh leeft hy die stadigh is in een ghenoechlycke luste. (...) Int wel konnen van deze kunste bestaat de dueghde, int qualyck konnen de zonde'.¹⁴ Bij het denken over deze kunst wordt enorm veel in het huiselijk domein geïnvesteerd. Men tracht in praktische termen een waardenpatroon te formuleren dat houvast biedt tegenover de wisselvalligheden van het lot die elke dag opnieuw de grond onder het bestaan dreigen weg te slaan.¹⁵

De vier geschriften die ik hierna vergelijkenderwijs wil behandelen, bevatten dezelfde ingrediënten als het *Houwelick* van Jacob Cats. Maar ze presenteren deze vanuit een ander perspectief. De vraag is niet of Cats deze geschriften al dan niet kent maar welke culturele transmissie zich afspeelt. Hoewel Cats, voorzover ik heb kunnen ontdekken, niet bekend is met Alberti's *Della Famiglia*, vertoont zijn eigen werk verschillende overeenkomsten met dit geschrift. Daarentegen is hij zeer bekend met het werk van Perkins en andere Engelse piëtisten, maar staat Cats een ander doel voor ogen. Bezien vanuit de culturele transmissie in het vroegmoderne Europa is het opmerkelijk dat zowel *Le Ménagier de Paris* als Fray Luis de León, Alberti en Perkins (naast De Pisan, Van Schurman en Coornhert) in

meer of mindere mate belang hechten aan de lagen die ik in het werk van Cats onderscheiden heb: het goed bestieren van het huiselijk bedrijf, het toeëigenen van kennis, het kiezen van een gepaste levenspartner, het streven naar emotionele rust in huis en de situering ervan in een spirituele context.¹⁶

In het nu volgende gaat het precies om ‘de mate waarin’ die aspecten door de vier auteurs naar voren gehaald worden, het doel dat ze daarbij voor ogen hebben, de context waarin dit gebeurt en de compositie waarin zij dat presenteren.¹⁷ Neem bijvoorbeeld de vraag door wie een man bij ziekte het best kan worden verzorgd. Moet men zijn eigen bestaan veilig stellen en zich door een echtgenote laten verzorgen of door een trouwe knecht? Men vindt deze vraag – die reeds door Theophrastus geformuleerd werd – niet alleen in het *Houwelick* van Cats, maar ook in Alberti’s *Della Famiglia* en in *Het boek van de stad der vrouwen* van Christine de Pisan.¹⁸ De antwoorden van deze auteurs verschillen evenwel. Anders dan Cats en De Pisan, die betogen dat echtelieden juist in tijden van ziekte op elkaar moeten kunnen vertrouwen, verdedigt Alberti de stelling dat een zieke man beter af is met een trouwe bediende.¹⁹ Zijn argument is dat de echtgenote gevaar loopt aangestoken te worden, wat niet alleen consequenties heeft voor de zieke man (die daardoor van verzorging verstoken is), maar ook voor de familie als geheel.²⁰ Het interessante van deze detailkwestie is dat ze ons enerzijds toont welke vragen in de vroegmoderne tijd kennelijk normaal worden geacht, terwijl ze anderzijds de diversiteit in het gegeven antwoord laat zien.

Een eerste vergelijking van deze vier geschriften geeft al enkele verschillen aan. Achter *Le Ménagier de Paris* gaat een onbekende auteur schuil. Hij wil zijn aanstaande jonge vrouw schriftelijk inwijden in het doen en laten van een wijze echtgenote die zijn bezittingen (ook na zijn dood) weet te beheren. Het geschrift bestaat uit drie boeken: het eerste is gewijd aan de ziel, het tweede aan het huishouden en het derde aan het nuttig besteden van de vrije tijd. Alberti’s veel omvangrijkere geschrift is, zoals de titel *Della Famiglia* al aangeeft, opgedragen aan het beheer van het familie in ruime zin. Het is opgedeeld in vier boeken waarin hij mannelijke leden van zijn familie ten tonele voert die in de vorm van dialogen bespreken hoe zij zich als familie het beste kunnen handhaven. Deel I en IV gaan over de vriendschap tussen vader en zonen respectievelijk tussen een man en andere mannen buiten de familie (burgers, edelen, vorst). Deel II en III betreffen het huishouden en de taken van de gezonde, vruchtbare, toegewijde, spaarzame en respectabele heer en vrouw des huizes. Het werkje van augustijner monnik Fray de León, *La Perfecta Casada* is opgebouwd uit tweeëntwintig paragrafen die achtereenvolgens de verzen 10-31 van de Spreuken 31 (over de Goede of Sterke Vrouw) becommentariëren.²¹ Zijn werk is wel geïnterpreteerd als ‘a manual for the aristocratic couple’.²² Anderen betogen dat het werk representatief is voor het denken over de verdeling van arbeid in het vroegmoderne Spanje.²³ De auteur richt zich tot de vrouw, wijst op de haar van

Godswege opgedragen plichten en duidt het huisvrouwschap als een geschikte weg tot heiligheid aan. Perkins' puntsgewijze afhandeling in zijn *Christian Oeconomy* tenslotte definieert in achttien hoofdstukken de taken die de gezinsleden in de christelijke huishouding dienen te vervullen.²⁴ William Perkins beschrijft een en ander tegen de achtergrond van de onderlinge gezagsverhoudingen tussen man en vrouw, meester en bediende, vader en kind. Volgens deze doctrine moet het huwelijk worden gebruikt om de godsdienst te verbreiden en te bevorderen. In het onderstaande zal ik enkele raakvlakken van deze teksten met het denken van Jacob Cats noemen.

Het vertrekpunt in *Le Ménagier de Paris* is dat de echtgenote haar man volkomen dient te gehoorzamen.²⁵ Daarom is het voor een jonge vrouw van levensbelang, dat zij zich er vóór het huwelijk van overtuigt dat ze een goede echtgenoot huwt:

Thus let a woman watch well how and to whom she shall be wedded, for however poor or lowly he may have been before, nathless for all time to come after the marriage, he ought to be and is sovereign and can increase or diminish all [that she hath]. Wherefore you should think rather of character than of fortune in your husband, for you cannot change him afterwards, and when you have taken him hold him in love and love and obey him humbly. For many women have made great gain and come to great honour²⁶ by their obedience, and other by their disobedience have bene hindered and brought low.

Is het huwelijk eenmaal gesloten, dan moet zij hem in al zijn beslissingen blindelings volgen en alle eventueel merkwaardige verzoeken zijnerzijds inwilligen. Om dit onuitwisbaar in het geheugen van de jonge echtgenote te prenten, vertelt de auteur in meer dan twintig pagina's Petrarca's afschrikwekkende verhaal van Griselda, een vrouw van lage komaf. Uit liefde voor haar man van goede komaf doet ze afstand van haar beide kinderen en stemt ze erin toe dat haar man een gepaster huwelijk met een andere vrouw sluit.²⁷ Een onvoorwaardelijke gehoorzaamheid biedt de echtgenote echter ook een zekere bescherming. Wanneer zij ten behoeve van haar man en met zijn goedkeuring een zonde begaat, ligt de verantwoordelijkheid niet bij haar maar bij haar man. Bovendien is het een exemplum dat de noodzaak onderschrijft zich te schikken in het noodlot uit liefde voor God.

And notwithstanding the death of friends, the loss of goods and children and lineage, discomfiture by enemies, captures, slayings, losses, fire, tempest, storms of weather, floods of water, or other sudden tribulations, ever ought we to suffer patiently and return, join and recall ourselves lovingly and beseechingly to the love of the immortal ruler, eternal and everlasting God, by the ensample of this poor woman, born in poverty, of lowly folk without honour and learning, who so much suffered for her mortal friend.²⁸

Gegeven deze echtelijke en spirituele betrekkingen geeft de auteur van *Le Ménagier de Paris* drie argumenten voor zijn geschrift. Ten eerste acht hij het gezien de jeugdige leeftijd van de bruid (ze is slechts vijftien jaar en hij spreekt

haar met ‘zuster’ aan) noodzakelijk haar de nodige kennis over het huishouden bij te brengen. Goed onderwijs, het lezen van boeken en religieuze vorming behoren daartoe.²⁹ Zelf is hij al oud en hij hoopt dat zij het hem de laatste jaren gerieflijk kan maken. Ten tweede meent hij dat zijn geschrift eens hun kinderen van nut kan zijn. Ten derde beschouwt hij het als een eer wanneer zij op zijn instigatie tot een waardige en wijze vrouw des huizes wordt, die na zijn dood haar tweede echtgenoot op de juiste wijze van dienst kan zijn.³⁰ Hoe meer kennis zij verzamelt in haar huidige huwelijk, des te meer lof zal haar bij haar tweede man ten deel vallen. Zeker dit laatste argument zal in de moderne tijd nogal stuitend worden gevonden.

Vervolgens onderscheidt *Le Ménagier de Paris* drie kennisgebieden die de gehuwde vrouw van pas komen: het veiligstellen van haar zielenheil, het doen van het huishouden en de juiste besteding van haar vrije tijd.³¹ De godsdienst vormt in dit geschrift het raamwerk waarin alle dagelijkse werkzaamheden worden verricht. De ochtend begint met het zeggen van gebeden. Deze zijn volledig opgenomen in de tekst.³² Twee ervan zijn gericht tot God (‘Almachtige Heer’) en twee tot Maria (‘Heilige Moeder van onze Heer Jezus Christus’ en ‘Eervolle Maagd’). Daarop volgt de dagelijkse kerkgang.³³ Sober en eervol gekleed, met een waardige houding en begeleid door een chaperonne gaat de gehuwde vrouw ter kerke.³⁴ In de mis (die stap voor stap wordt uitgelegd) wordt het evangelie gelezen en kan de ziel zich verheffen tot God.³⁵ Tijdens de biecht, die na het begaan van een zonde onmiddellijk moet worden afgelegd, dient de vrouw alles, in de juiste volgorde, met vermelding van de omstandigheden en in alle nederigheid te vertellen aan een betrouwbare biechtvader.³⁶ De zeven doodzonden (trots, afgunst, toorn, luiheid, hebzucht, gulzigheid en wellust) en hun zeven genezende tegenhangers (nederigheid, beminnelijkheid, zachtmoedigheid, vlijt, gulheid, matigheid en kuisheid) vormen voor de vrouw des huizes het symbolische web waarbinnen zij het dagelijks doen en laten van zichzelf en andere huisgenoten kan beoordelen.³⁷ Tal van kwalijke zaken die ook bij Cats een rol spelen komen in dit verband aan bod, al is het bij *Le Ménagier de Paris* de Duivel die de mens belaagd.³⁸

Het dagelijkse handelen bestaat voor de echtgenote uit het beheren van het huishouden, het landgoed, het vee en de gewassen inclusief. Dit deel van de huiselijke economie valt volgens *Le Ménagier* geheel onder haar verantwoording. Hij voegt daar, op eenzelfde manier als Cats, de ‘kunst van het tuinieren’ aan toe.³⁹ Ze wordt niet alleen bijgestaan door personeel (zoals dienstboden, kamermeiden en landarbeiders) maar ook door twee wijze personen aan wie zij zaken kan delegeren. Een opzichter staat haar met betrekking tot het landgoed bij, een wijze vrouw van goede komaf staat haar huiselijke zaken bij.⁴⁰ De vrouw des huizes heeft echter de supervisie.⁴¹ Zij zorgt voor antecedentenonderzoek van het personeel, laat betalingen registreren, geeft bevelen aan ondergeschikten (poetsen van het huis, beheer van voedsel, het reinigen van textiel, maken van ziekenvoedsel, innemen) en laat rapporteren over de producten die het landgoed

levert.⁴² Zij is ook verantwoordelijk voor de nachtelijke afsluiting van het huis. Een bijzonder taak is tenslotte het organiseren van diners voor belangrijke gasten. Het geschrift omvat dan ook vele pagina's met menu's, recepten, benodigdheden voor op tafel, evenals aanwijzingen om kwalijke smaak en kleur van voedsel of wijn te verhelpen.⁴³ In geval van ziekte van het personeel zorgt de vrouw des huizes persoonlijk voor hun welbevinden. Een echtgenote die op deze manier de zaken van haar man in wijsheid regelt en rust in huis brengt, is de liefde van haar man waardig.⁴⁴ Wetende wat zijn vrouw hem geeft, schenkt hij haar zijn liefde, zijn trouw en zijn verlangen naar huis.⁴⁵ Zo is de vrouw in staat om hem aan huis te binden en hem te betoveren door hem op werkelijk alle mogelijke manieren wel te doen:

For whoever giveth all its pleasure to a bear, a wolf, or a lion, that same bear, wolf, or lion will follow after him, and so the other beasts might say, could they but speak, that those thus tamed must be bewitched. And, on my soul, I trow that there is none other witchcraft, than well doing, and no man can be better bewitched than by giving him what pleaseth him. Wherefore, dear sister, I beseech you thus to bewitch and bewitch again your husband that shall be, and beware of roofless house and of smoky fire, and scold him not, but unto him gentle and amiable and peaceable. Have a care that in winter he have a good fire and smokeless and let him rest well and be well covered between your breasts, and thus bewitch him. And in summer take heed that there be no fleas in your chamber, nor in your bed, the which you may do in six ways, as I have heard tell.⁴⁶

In *Della Famiglia* van Leon Battista Alberti staat het voortbestaan en de groei van de familie voorop.⁴⁷ De humanist Alberti, die zich in zijn verhandeling voortdurend laat leiden door uitspraken van klassieke auteurs, beweegt zich binnen een Romeins-Griekse horizon.⁴⁸ Alberti acht huwen een precare zaak, niet zozeer omdat het echtpaar eeuwig met elkaar verbonden is, maar omdat de ondergang of het behoud van de familie (de eer, het huis, de bezittingen) met de keuze van een partner staat of valt. Wanneer een jongeman de huwbare leeftijd bereikt en terugschrikt voor de inperking die het huwelijk hem brengt, acht Alberti het verstandig hem een steun in de rug te geven. Vanuit het perspectief van de familie is ongehuwd blijven immers geen optie.

Er zijn twee mogelijkheden om de jongeman over de streep te trekken. Ten eerste kunnen de familieleden trachten hem, gezien hun gemeenschappelijk belang, door middel van financiële steun tot een huwelijk over te halen.⁴⁹ Ten tweede kan de druk worden opgevoerd, en wel doordat de vader hem dreigt te onterven. Is de jongeman tenslotte overtuigd, dan is het volgens Alberti aan de vrouwelijke verwanten om een geschikte partner te vinden.⁵⁰ Dit alles betekent niet dat Alberti voorbijgaat aan de liefde. Integendeel, hij onderscheidt verschillende categorieën waarover hij pagina's lang uitwijdt.⁵¹ Maar de geschiktheid van de aanstaande vrouw wordt in de eerste plaats vanuit het familiale perspectief gezien. Het in stand houden van de familie vergt immers dat de aanstaande vrouw vruchtbaar, gehoorzaam en van gepaste komaf moet zijn.

Een ongeschikte echtgenote kan heel wat kwaad stichten en de toekomst van een familie in gevaar brengen.

When, by the urging and counsel of their elders and of the whole family, young men have arrived at the point of marriage, their mothers and other female relatives and friends, who have known the virgins of the neighborhood from earliest childhood and know the way their upbringing has formed them, should select all the well-born and well-brought-up girls and present that list to the new groom-to-be. He than can choose the one who suits him best. The elders of the house and of all the family shall reject no daughter-in-law unless she is tainted with the breath of scandal or bad reputation. Aside from that, let the man who will have to satisfy her satisfy himself. He should act as do wise heads of families before they acquire some property – they like to look it over several times before they actually sign a contract. It is good in the case of any purchase and contract to inform oneself fully and to take counsel. One should consult a good number of persons and be very careful in order to avoid belated regrets. The man who has decided to marry must be still more cautious. I recommend that he examine and anticipate in every way, and consider for many days, what sort of person it is he is to live with for all his years as husband and companion. Let him be minded to marry for two purposes: first to perpetuate himself in his children, and second to have a steady and constant companion all his life. A woman is needed, therefore, who is likely to bear children and who is desirable as a perpetual mate.⁵²

De heer des huizes is verantwoordelijk voor het reilen en zeilen van de familie als geheel. Hij is de *pater familias* die al zijn aangeboren geestelijke en lichamelijke eigenschappen inzet voor het volbrengen van zijn levenstaak.⁵³ Zijn gezag maakt dat de huishouding draait: het is zijn zorg om alle familieleden en bedienden goed maar sober te voeden, te kleden en hen zo aan het huis te binden.⁵⁴ Ook dient hij er voor te waken dat er nutteloze goederen in huis komen.⁵⁵ Hij dient het landgoed op de juiste wijze te beheren en de daar geproduceerde gewassen te oogsten, op te slaan en eventueel te verkopen.⁵⁶

And do you know how to apply our system of good management to them? No differently than to ourselves: we shall employ them in honorable ways, put them to virtuous and valuable tasks, keep them healthy and contented, and see that no one wastes his time. And do you know how to be sure no one is wasting his time? (...) Rather, be sure each of them is doing what it is his business to do. See that the lady is watching over the children, seeing to the provisions, supervising the household, that the children are at work on their studies, that the others are trying diligently and well to do what their superiors tell them.

Verder moet hij voor een waardige naamgeving van zijn zonen zorgen. Hij benadrukt ook het belang de nieuwgeborene met zijn geboortedatum te registreren in het eigen familiearchief.⁵⁷ Voorts hebben ouders niet slechts de plicht nakomelingen ter wereld te brengen, maar ook om hen zo goed mogelijk op te voeden, hen onderwijs aan te bieden en zo goed mogelijk op hun toekomst voor te bereiden, zodat ze later in hun eigen onderhoud kunnen voorzien en de familie kunnen laten voortbestaan.⁵⁸ Daardoor deelt de vader ook in de angst en vreugde die de zorg voor kinderen met zich brengt. Tenslotte moet hij zijn echtgenote beschermen en heeft hij de plicht goed voor haar te zorgen.

Hoewel de heer des huizes de supervisie heeft over de familie als geheel heeft de vrouw des huizes ook bij Alberti tal van taken in het huishouden die lijken op die welke Cats en *Le Ménagier de Paris* noemen.⁵⁹ Ook Alberti bekritiseert de man die weigert deze taken aan zijn vrouw te delegeren.⁶⁰ Zij neemt bijvoorbeeld het toezicht over de dienstboden op zich en controleert dagelijks vlijtig hun doen en laten in huis.⁶¹ Alles wat de heer des huizes aan goederen of eerste levensbehoeften in huis brengt moet ze ordenen en beheren. Via de vrouw des huizes wordt dit materiële deel van de toekomst van de familie gewaarborgd. Alberti geeft een paginalange beschrijving van de orde in huis.⁶² De bedienden vervullen daarin ook een rol.⁶³

I'm sure you realize, too, dear wife, that to lock up the chicks with the flax would mean trouble, to put oil in with the clothes would be risky, and to lock up things that are used every day in the house would be small wisdom. It is best therefore, not, as you say, to lock everything up properly, but to be sure everything is in its place as it should be and not just in its place, but so arranged as to do no harm to something else. Everything should be set where it is absolutely safe, yet accessible and ready to hand, while encumbering the house as little as possible.⁶⁴

De vrouw des huizes krijgt bij Alberti echter geen inzage in de zaken van haar man die het landgoed betreffen of familieaangelegenheden.⁶⁵

Een van haar belangrijkste taken is zorgen voor (met name mannelijke) nakomelingen.⁶⁶ Omdat het een vitaal, maar verholen onderwerp is, staat Alberti stil bij het soort geneeskundige adviezen rondom conceptie en bevalling die we al kennen van Cats.⁶⁷ Voor de conceptie dienen de echtelieden nuchter en zo gelukkig mogelijk te zijn. De beste tijd voor de daad is niet direct na het eten of wanneer het te warm is of wanneer het vriest. De zwangere vrouw dient in het huis van haar man en niet elders te bevallen. Blijft het echtpaar kinderloos, dan kunnen er (naar een Romeinse militaire gewoonte) zonen geadopteerd worden om zo alsnog de toekomst van de familie te waarborgen.⁶⁸ Het kinderloos blijven van een echtpaar is voor Alberti dus geen reden om te scheiden.

This, it seems to me, is a most practical and legitimate custom, to adopt children born to others when you cannot have any of our own. I could give many arguments for it; but for brevity's sake I shall give only one: to avoid leaving a barren solitude, to prevent the decline of the family into emptiness and sadness one should legitimately adopt a son. ... Since adoption is almost the same as adding a new cousin to your relatives and a new member to your household, you should make your choice such that the family will readily accept him. It is wise to consult everyone, so that no one can afterward find fault with the person whom they themselves have liked and consented to accept; one should be careful to find one born of good blood and good character, a person of noble appearance and in other ways one whom the house will never with good reason regret.⁶⁹

Maar wordt de echtgenote getroffen door een besmettelijke ziekte, dan mag een man haar juist wel verlaten omdat ze het voortbestaan van de familie bedreigt. Zo blijkt dat beide (in onze ogen tegenstrijdige) adviezen ten aanzien van de echtgenote op familiale motieven teruggaan.⁷⁰

Kindness and human feelings have always been among the prime virtues of a noble mind, and it has always seemed the duty of a good person, the obligation of a just man, the aspiration of a generous one, to visit, help, and support one's kinsmen in every misfortune and need. Reason demands this much, and charity, humanity, and every habit of good men. But, it seems to me, it is hardly prudent not to avoid contact with persons to whom, because of a contagious and most dangerous disease, you can show kindness and be helpful only at the risk of your own health and your life. The laws permit, even in case of nonfatal contagion, that a man abandon the dearest thing and disengage himself from the first and best natural union of matrimony. If even the husband is allowed to leave a leprous wife, shall we assert that to leave a man with the plague is not legitimate? (...) It certainly seems most foolish wisdom not to prefer the certain survival of many healthy people to the dubious recovery of a single one. (...) The father should flee, the son should flee, the brother should flee, all should flee, because there is no help against this great poison, this great curse, except flight. Let them flee, since other arms or arts avail nothing against this evil. We cannot repel, we cannot hold off the fatal and hideous delirium. Wise men, therefore, will rather save themselves by flight than remain, not to help to bring destruction on their own heads. (...) What man of judgement, who cares about the welfare and safety of his family, would actually consider himself abandoned when he was given plenty of all the things which might help him in his need – doctors, servants, and medicines? In this way he may recover, while if his dear ones were near him he would not have a better chance of recovery, but he could quickly kill them. (...) I pray God it may never happen in our family that I shall be forced to act on it for the sake of the family's survival and welfare.

De relaties met andere mannen zijn heel anders dan de op liefde gebaseerde, maar sterk hiërarchische verhouding tussen de *pater familias* en zijn echtgenote. Volgens Alberti gaat de man met andere mannen gelijkwaardige relaties aan die berusten op formeel respect, etiquette en waardige omgangsvormen.⁷¹ In huis zijn de banden tussen vader en zoon en de betrekkingen tussen mannelijke verwanten dominant.⁷² Vriendschappen met anderen, met name medeburgers en vorsten, verwerft men door theater- en marktbezoek, terwijl ook het bijwonen van ontvangsten in particuliere huizen daartoe goede gelegenheden biedt.⁷³

In spiritueel opzicht ligt bij Alberti in antieke zin de nadruk op God als schepper van de Natuur en het huwelijk als een natuurlijke institutie.⁷⁴ De gebeden die Alberti noemt vinden weliswaar plaats bij belangrijke gebeurtenissen zoals het huwelijk, maar ze zijn gebonden aan de context van het huis. Nadat de man zijn nieuwe echtgenote in zijn huis heeft rondgeleid, richten ze samen een gebed tot God.

When I had given the house over to my wife's keeping, I brought her back to our own locked room, as I was saying. Then she and I knelt down and prayed God to give us the power to make good use of those possessions which he, in his mercy and kindness, had allowed us to enjoy. We also prayed with most devoted mind that he might

grant us the grace to live together in peace and harmony for many happy years, and with many male children, and that he might grant to me riches, friendship, and honor, and to her, integrity, purity, and the character of a perfect mistress of the household. Then, when we had stood up, I said to her: "My dear wife, to have prayed God for these things is not enough. Let us also be very diligent and conscientious and do our best to obtain what we have prayed for..."⁷⁵

De heer des huizes heeft kortom, samen met zijn vrouw en de andere familieleden tot taak die goddelijke geschenken zo goed mogelijk in de tijd die hen het leven biedt, ten bate van de familie aan te wenden.⁷⁶

Nature did not make all men of the same humor, or of the same intelligence, or will, or equally endowed with skill and power. Rather nature planned that where I might be weak, you would make good the deficiency, and in some other way you would lack the virtue found in another. Why this? So that I should have need of you, and you of him, he of another, and some of me. In this way one man's need for another serves as the cause and means to keep us all united in general friendship and alliance.

In tegenstelling tot de zojuist genoemde auteurs meent de Augustijner monnik Fray Luis de León in zijn *La Perfecta Casada* dat men de huwelijkse staat 'in volmaaktheid beneden die der maagden' moet rangschikken. Alleen vanwege de voortplanting ('voor de wereld allernoodzakelijkst'), heeft God de huwelijkse staat verheven en naast de andere geplaatst. Net als Cats en Perkins verwijst hij naar het verhaal van Genesis ter bevestiging van het door God ingestelde huwelijk in het paradijs (en dus vóór de zondeval).⁷⁷ Om die reden is het goed dat de mens in paren leeft.⁷⁸ Onvruchtbaarheid is in het denken van De León dan ook een schande.⁷⁹ De symbolische status van het huwelijk onderstreept hij door het, net als Cats, te beschouwen als afspiegeling van de eenwording van Christus met zijn kerk.⁸⁰

In de ogen van Fray de León krijgt de huisvrouw haar roeping rechtstreeks aangewezen door God. Aan de veelvoudige levenstaak die Hij op haar schouders legt dient zij zich te onderwerpen. Aan Hem dient zij verantwoording af te leggen en Hij zal haar hulp bieden.⁸¹ De huisvrouw dient haar eigen kruis te dragen, zoals ook de kloosterlinge, de gehuwde man, de monnik, de koopman en de soldaat hun eigen kruis moeten dragen tegenover God.⁸² Een huisvrouw die een te spiritueel leven leidt en te vaak naar de kerk gaat om te bidden, laat al gauw het huis versloffen en is in de ogen van De León evenzeer een monster als de kloosterlinge die zich belast 'met de zorgen van een gehuwde':⁸³

Evenals in de natuur monsters, welke met ledematen en organen van verschillende dieren ter wereld komen, geen levensvatbaarheid hebben, zoo zal deze monsterachtigheid van verschillende levensstaten in één persoon, haar doel niet bereiken. En gelijk de natuur zulke monsters verafschuwt, zoo keert ook God zich daarvan af en heeft er afschuw van.

Het grootste offer dat een huisvrouw kan brengen is niet de taken van een kloosterlinge op zich te nemen, maar haar leven te geven aan haar gezin.⁸⁴

.. ik wijs u slechts op het *verschil*, dat er moet bestaan tusschen een goede kloosterlinge en een goede gehuwde vrouw. Bij de eerste is het bidden haar enig werk; bij de tweede moet het bidden middel zijn om haar taak beter te volbrengen. Gene heeft geen echtgenoot gewild, heeft de wereld verzaakt en heeft alle menschen vaarwel gezegd, om altijd en ongestoord met Christus te verkeerem. De gehuwde moet zich tot Christus wenden om van Hem de gunst en de genade te verkrijgen niet kinderloos te blijven, haar huis goed te bestieren en om, zooals redelijk is, haar man ten dienste te zijn. De kloosterlinge moet leven om voortdurend te bidden; de gehuwde moet bidden om te leven, zoo het behoort. De kloosterzuster behaagt God, door voortdurend met Hem te verkeren, de gehuwde moet Hem dienen door uit liefde voor Hem, aan het bestieren van haar huis te arbeiden.

De grootste beloning die de huisvrouw verkrijgt is ‘vrede, rust en de groote welvaart’ in het huiselijk leven.⁸⁵ Daarom is een goede vrouw in alle opzichten een zegen voor het leven op aarde.⁸⁶ Slechte huisvrouwen staat daarentegen niets anders te wachten dan twist, bitterheid, onmin, tweedracht, armoede en verderf.⁸⁷

De León baseert zijn toelichting op de plichten van de Goede Vrouw niet zozeer op eigen ervaringen maar op de Heilige Schrift, al verwijst ook hij enkele malen naar antieke auteurs als Xenophon, Aristoteles en Plutarchus.⁸⁸ ‘De H. Schrift daalt hier zoozeer in de kleinste bijzonderheden af, dat zij, als het ware, haar woning binnentreedt, haar de naald in de hand geeft, het vlas om het spinnewiel slaat en haar de spoel tusschen de vingers doet bewegen.’⁸⁹ Tot de goede werken van de volkomen huisvrouw rekent De León de inmiddels bekende reeks dat zij haar man een huis vol rust en vrede biedt, dat ze de kost bewaart die hij gewonnen heeft, dat ze in staat is maat te houden, orde te scheppen in huishouden en opvoeding, dat ze goedgehumeurd, handig is en dat ze toezicht kan houden.⁹⁰

Aan de gehuwde man wijdt De León verhoudingsgewijs slechts weinig woorden. Ook hij draagt zijn kruis, maar gezien zijn drukke werkzaamheden is het voor de gehuwde man niet mogelijk om ook nog zijn huishouden te organiseren. Daarom moet hij een vrouw huwen die dit voor hem kan doen. De natuurlijke complementariteit van man en vrouw (Cats, Alberti) is ook aanwezig bij De León.⁹¹ Zoals de straten, de pleinen, de plaatsen van vermaak buitenshuis en de huizen van anderen het domein van de man vormen, zo is het huis haar domein. Zij waakt erover, zij verhoogt het aanzien ervan en zij is er van nature toe gemaakt.⁹² De man kan slechts hopen dat hij op zijn levensweg een sterke vrouw zal ontmoeten en zich in zijn rijkdom verheugen als hij daarin slaagt.⁹³

Want een natuur van zoo weinig bestendigheid, als die, welke we “vrouw” noemen, onderneemt geen zaken van hoog belang, noch brengt ze tot ene goed einde, tenzij een kracht haar dwingt, haar daartoe opgewekt en haar bezielt, een kracht van bijna ongelooflijke deugd, die of door den hemel in haar ziel is neergelegd, of haar door God, als een bijzondere gave, is geschonken. Derhalve moeten we begrijpen dat zij, die haar natuur overwint en er uittreedt, als een rivier uit haar bedding, in zich een grooten aanleg voor het goede heeft. Daarom noemt de H. Geest de goede vrouw, om haar met de grootste oprechtheid te prijzen, niet “goed”, zooals we zouden verwachten, noch zegt of vraagt Hij: “Wie zal een goede vrouw vinden?” Neen, Hij

noemt haar *sterke* vrouw en maakt gebruik van een woord,⁹⁴ zóó krachtig en zóó vol beteekenis, als oorspronkelijk is de spreuk die wij te berde brachten.

Als levensgezellin, die hem troost, raad, vermaak en hulp biedt, is zij in alle omstandigheden een weldaad voor zijn gezin en zijn bezittingen. De Goede Vrouw schrijft De León is 'niet een vrouw, maar een opeenstapeling van rijkdommen', zij is een 'tooverstokje van deugd'.⁹⁵ De man die deze gaven ontvangt, heeft echter niet de vrijheid zich slecht tegenover haar te gedragen.⁹⁶ Integendeel, alleen een deugdzaam en liefdevolle man zal met een goede, dat wil zeggen sterke, wijze en scherpzinnige vrouw beloond worden.⁹⁷

Zoodat hij, die een goede vrouw heeft, niet alleen gelukkig wordt geacht om haar bezit maar zelf voor deugdzaam wordt gehouden, omdat hij verdiend heeft haar te bezitten. Hieruit volgt dat het gemis van deze gave in vele gevallen aan eigen schuld te wijten is. Want, waarlijk, de slechte, losbandige man, die een moeilijk karakter een slechte neigingen heeft, die zijn have verspeelt, die zich thuis als een wild dier gedraagt en zich ongebreideld aan ontucht overgeeft, kan noch mag verwachten, dat hem een goede vrouw geschonken wordt. Hij verdient haar niet en God wil der goede vrouw het leed besparen aan zulk een boozen levensgezel verbonden te zijn en dan ook, omdat zulk een man haar door zijn slecht voorbeeld en zijn ongeregeld leven bederft en ten gronde richt.

William Perkins tenslotte, een Engelse predikant, schrijft zijn *Christian Oeconomy*. Direct bij aanvang maakt hij de inzet van zijn werk duidelijk.

Christian Oeconomy is a doctrine of the right ordering of a family. The only rule of ordering the family is the written word of God (Psa. 101.2; Prov. 24.3).⁹⁸

De schrijver handelt zijn leer en daarmee samenhangende verplichtingen systematisch in opeenvolgende hoofdstukken af: het gezin, het echtelijk paar, het huwelijk als contract, de partnerkeuze, de huwelijksvoltrekking, de consumptie van het huwelijk, de gehuwde in het algemeen, de gehuwde man en de gehuwde vrouw in het bijzonder, ouder en kind, meester en dienstdode, heer des huizes en vrouw des huizes. Zo definieert hij bijvoorbeeld het gezin als volgt:

A family is a natural and simple society of certain persons having mutual relations one to another under the private government of one. These persons must be at least three, because two cannot make a society. And above three under the same head, there may be a thousand in one family, as it is in the households of princes and men of state in the world.⁹⁹

En op een zelfde wijze bepaalt hij het getal waaruit een huwelijk dient te bestaan:

Marriage is the lawful conjunction of the two married persons; that is of one man and one woman into one flesh. So was the first institution of marriage, which is expounded by our saviour Christ and also by Paul (Gen.2.21; Matt.19.26; Eph. 5.31). Wherefor this is an eternal law of marriage, that two, and not three or four, shall be one flesh. And for this cause, the fathers who had many wives and concubines, it may be that through custom they sinned of ignorance, yet they are not in any wise to be excused.¹⁰⁰

De plichten van het gezin zijn tweeledig. Ten eerste het dienen van God, wat niet alleen gebeurt door de huiselijke lezing van het Woord Gods, maar ook doordat men dagelijks verschillende gebeden zegt en Hem voor Zijn gaven dankt. 's Morgens, voorafgaand aan de arbeid verzamelt zich daartoe het gezin, en 's avonds na afloop opnieuw, nu om God dank te zeggen voor zijn zegeningen van die dag. Verdere gebeden worden gesproken voor en na de maaltijd. Ten tweede door het huis te dienen wat vooral gebeurt doordat alle gezinsleden hun talenten ten bate van het huis aanwenden.¹⁰¹

Minutieus en puntsgewijs licht Perkins aan de hand van schriftplaatsen de christelijke verankering van de echtelijke verbintenis toe. De huwelijkse staat acht hij een waardiger levensstaat dan de eenzaamheid. Het door de Paus van Rome ingestelde verbod op het huwelijk voor geestelijken beschouwt hij een duivelse uitspraak.¹⁰² Al ontbreekt een enkele verwijzing naar een antieke filosoof als Aristoteles en kerkelijke bronnen als Augustinus en Petrus Lombardus ook bij hem niet.¹⁰³ De Bijbel verschaft hem argumenten voor de instelling van het eerste huwelijk (in het paradijs), de status van het huwelijk als contract (tussen twee partijen), voor de gelijkwaardigheid van man en vrouw, voor de hiërarchie tussen de echtgenoten en het doel ervan (voortplanting van de menselijke soort en een God dienende gemeente, het voorkomen van overspel en het scheppen van een comfortabele omgeving waarin de gehuwden hun beroep kunnen uitoefenen) en over de al dan niet zondige consumptie van het huwelijk.¹⁰⁴ In dit door bijbelteksten afgebakende kader maakt Perkins duidelijk dat gehuwden verschillende taken in zich verenigen. Als heer en vrouw des huizes, waarin al deze plichten samenkomen, zijn beiden dus gemengd van aard:

Thus much touching the divers and several combinations or couples belonging to the state oeconomical. From which do arise two persons of a mixed or compounded nature and condition, commonly called the goodman and the goodwife of the house.¹⁰⁵

De *pater familias* wijst Perkins aan als degene die van nature aan het hoofd van de huishouding staat.¹⁰⁶

The husband indeed naturally bears rule over the wife, parents over their children, masters over their servants; but that person who, by the providence of God, hath the place of an husband, a father, a master in his house, the same also by light of nature hath the principality and sovereignty therein. And he is *paterfamilias*, the father and chief head of the family: to him therefore the true right and power over all matters domestical of right appertaineth.

Binnen de *Christian Oeconomy* is hij degene die als religieus leidsman optreedt. Hij is hoofd van de huiselijke kerk, gaat het gezin voor in gebed, begeleidt het 's zondags naar de kerk, zorgt voor de eerste levensbehoeften (voedsel, kleding), draagt zorg voor de discipline in huis, en waakt over de betaling, de gezondheid en de verzorging van diensboden.¹⁰⁷ Daarbinnen heeft hij als ouder autoriteit over

zijn kinderen, als meester macht over zijn bedienden, en als echtgenoot volkomen zeggenschap over zijn vrouw.¹⁰⁸ Ouders hebben de plicht hun nakomelingen goed (religieus) op te voeden en zorg te dragen voor een goede huwelijkspartner.¹⁰⁹ Maar in elke rol heeft hij ook plichten. Als echtgenoot bijvoorbeeld heeft hij twee plichten. Zijn eerste plicht is zijn vrouw lief te hebben als zichzelf. Dit toont hij op twee manieren: door haar en haar bezittingen te beschermen en door in haar levensonderhoud te voorzien.¹¹⁰ De tweede plicht is zijn vrouw te eren en wel op drie manieren: hij beschouwt haar als zijn metgezel, hij draagt met wijsheid en geduld haar zwakheden en hij verdraagt dat hij soms door haar berispt of geadviseerd wordt.¹¹¹

Voor de vrouw is de mix heterogener. Als echtgenote, schrijft Perkins, is zij aan haar man onderworpen aan wie ze volkomen gehoorzaamheid verschuldigd is.¹¹² Als vrouw des huizes verleent zij de heer des huizes steun in zijn bestuur:

The goodwife of the house is a person which yieldeth help and assistance in government to the master of the family. For he is, as it were, the prince and chief ruler; she is the associate, not only in office and authority, but also in advice and counsel unto him (1 Kings 17.17).¹¹³

Twee plichten heeft zij als ‘mistress of the family’ of ‘goodwife of the house’ te vervullen. Naast het verdelen van het voedsel over de huisgenoten is haar voornaamste plicht het bestieren van het huis. En wel voor zover het drie zaken aangaat. Het beheer van zichzelf, de kinderen en de dienstmeiden:

... by exercising herself in some profitable employments for the good of her charge (Prov.31.13); by appointing her maids their work and overseeing them therein (Prov.31.15); by ordering her children and servants in wisdom; partly by instruction, partly by admonition when there is need (Prov. 31.26-28; Tit.2.5; Acts 19.26)¹¹⁴

Aldus beschouwt Perkins, en met hem verschillende andere puriteinse auteurs, de vernieuwing en disciplineren van het huishouden onder leiding van de heer des huizes als een mogelijkheid tot het doorvoeren van een religieuze hervorming.¹¹⁵

Na deze beknopte schets van enkele andere vroegmoderne denkbeelden kom ik terug op de visie die in veel historische studies met betrekking tot het huis geformuleerd wordt. Daarbij gaat men vaak kritiekloos van noties als ‘huiselijkheid’ of ‘gezelligheid’ uit of van het idee dat de vroegmoderne vrouw in de private sfeer van het huis wordt ‘teruggedrongen’. Voorts wil ik Cats’ *Houwelick* een voorlopige plaats in dit conceptuele geheel geven.

Eerst het probleem van de ‘gezelligheid’. De situatie waarbij de huisgenoten allen onder één dak verblijven wordt vaak opgevat in termen van emotionele behoeften. Gezelligheid krijgt daarmee knusse en warme connotaties. Maar in vroegmoderne teksten spelen deze motieven geen prominente rol. Als men zich rond eenzelfde haardvuur of tafel schaart, zijn er meestal meer praktische doelen in het geding, zo blijkt bij Alberti bijvoorbeeld.¹¹⁶

Tell me (...), if it were night right now and dark and there burned a torch here in the middle of this place, you and I and these others would be able to see enough to read, write and do what we liked, is that not right? And if we were to separate, you over there, I upstairs, the boys elsewhere, and all wanted as much light as before to see by, do you think the pieces of this same torch which might have shared out among ourselves would burn as long a time as the whole torch in one piece would have? (...) And now suppose it were very cold and we had many logs burning here. If you wanted your share of them elsewhere, and these boys took their part to still another spot, do you think you would keep warm better or less well? (...) Thus it is with the family. Many things are sufficient when unbroken that are insufficient when taken to pieces and widely separated.

Elkaar gezelschap houden is in de ogen van Alberti vooral economischer (gunstige verdeling van verlichting en brandstof), comfortabeler (lichter, warmer), dan alleen zijn. Bovendien blijft men op de hoogte van sociale voorvallen door de gesprekken die onvermijdelijk gevoerd worden wanneer men naast elkaar zit. De teksten van Alberti en zijn tijdgenoten, gericht als ze zijn op het voortbestaan van het leven met beperkte middelen, vertrekken dus in de eerste plaats van praktische en uitwendige motieven. Pas op het moment dat deze zaken geen schaars goed meer vormen en iedereen over voldoende licht en warmte beschikt, gaat men om andere redenen in een ‘gezellige sfeer’ bij elkaar zitten.¹¹⁷

Dan het uit ten treuren herhaalde idee dat de vrouw vanaf het eind van de middeleeuwen uit de openbare in de privé-sfeer wordt teruggedrongen. De door mij genoemde vroegmoderne verhandelingen ondersteunen deze gedachte niet. Daarin blijkt het vooral te gaan om een meer complexe opgave die ik eerder als de kunst van het wellevens heb aangeduid. De noodzaak om op waardige wijze te overleven, de wil tot het handhaven en vermeerderen van bezit en het streven om deze waarden over te dragen aan de kinderen, manifesteren zich vanaf het eind van de middeleeuwen in vele schriftelijke vormen. Gemeenschappelijk aan deze geschriften is dat ze een specifiek patroon van waarden en normen aanbieden. De vraag hoe dat patroon zich verhoudt tot andere verschijnselen in Europa, zoals urbanisatie, opkomst van de handel, de hoofds-aristocratische omgang, de toevloed van klassieke geschriften, de opkomst van een burgerij, de toenemende mobiliteit binnen Europa of zelfs klimaatsschommelingen en epidemieën – dat wil zeggen de vraag wat de mogelijke oorzaken of gevolgen zijn van dit patroon laat ik op dit moment voor wat hij is. Typerend is dat deze geschriften het doen van het goede nastreven. ‘Iedereen moet zijn best doen’ schrijft Christine de Pisan ‘om het goede te doen, wat er ook gebeuren mag’.¹¹⁸ Alle door mij geraadpleegde werken hebben dit streven met elkaar gemeen. Wat ze eveneens met elkaar delen is dat ze het huis als centrale plaats voor rust en vrede opvatten.¹¹⁹ En tot slot trachten ze alle hun doel te bereiken door de gehuwde man en vrouw op hun potenties aan te spreken.

Aldus komt uit deze vroegmoderne geschriften een dubbele culturele strategie naar voren. Ze zijn gericht op al die individuen die hun aangeboren talenten verspillen, die slaaf zijn van hun eigen natuur en daardoor op korte of langere

termijn hun eigen voortbestaan in gevaar brengen. Zowel mannen als vrouwen kunnen op deze wijze door het leven trekken. Bovendien kunnen ze daarmee ook anderen schade berokkenen.¹²⁰ Beiden worden zij ervoor bekritiseerd. De Pisan bijvoorbeeld noemt een rondzwerfende en ongedisciplineerde vrouw een ‘monster van de natuur’.¹²¹ De man die slechts gehoorzaamt aan de vurige natuur, beschouwt ze evengoed als een beklagenswaardig schepsel. Man en vrouw die elkaars gaven miskennen noemt ze ‘tegennatuurlijk’.¹²² Beiden dienen tegen zichzelf in bescherming genomen te worden, opdat ze hun aangeboren gaven kunnen aanwenden en een lofwaardig bestaan leiden.

Maar hoewel dit streven de twee geslachten raakt, pakt het in de praktijk voor man en vrouw niet op dezelfde manier uit. De echtgenoot beschouwt het huwelijk niet vanzelf als een begerenswaardig doel, zo bleek reeds bij Alberti. Hij moet ervan worden overtuigd dat hij deze taak op zich dient te nemen en leren lief en leed te delen met zijn vrouw.¹²³ Het schenken van waardigheid aan de gehuwde man (in de eerste plaats door zijn echtgenote, maar ook door de familie en het gemenebest) is noodzakelijk om hem zonder gezichtsverlies en met opgeheven hoofd huiswaarts te laten keren. Alleen met deze toekenning van lof en waardigheid kan de gehuwde man, die eeuwen lang vooral als ridder en held is geafficheerd, zijn aanzien als man behouden.¹²⁴ Deze waardigheid staat los van zijn daadwerkelijke inspanning. Soms is hij volkomen heer en meester over het huis (Alberti, Perkins), soms ook laat hij zijn echtgenote het beheer over huis en haard, vee en gewas (*Le Ménagier de Paris*). En ook vindt men een zeker evenwicht tussen strikt gezag en gedeelde verantwoordelijkheid. Op die manier kunnen de natuurlijke krachten waarover de man beschikt productief worden gemaakt.¹²⁵ Hij verwerft bezit en inkomen, hij beschermt zijn echtgenote tegen andere mannen en hij zorgt ervoor dat zijn nakomelingen opgevoed kunnen worden.

De keerzijde van deze strategie heeft betrekking op de vrouw. Zij dient haar talenten te richten op het voortbestaan van zichzelf en haar nageslacht. Zij moet trachten kinderen te baren en have en goed te beheren. Maar de vrouw kan haar talenten enkel ontplooiën wanneer ze tegen gevaren beschermd is. Met name mannen vormen voor haar een gevaar. De Pisan bevestigt wat we bij andere auteurs zijn tegengekomen en wat in de verhalen over Lucretia en Suzanna steeds weerkeert. Mannen worden van nature door alle soorten vrouwen aangetrokken. Of vrouwen nu onkuis of deugdzaam zijn maakt voor mannen weinig uit: de vrouw is in feite vogelvrij.¹²⁶ Ze kan zich tegen dergelijke vijandelijkheden volgens de vroegmoderne auteurs op verschillende manieren wapenen. Met name de ommuring van haar bezigheden als vrouw waarborgt veiligheid en vrijheid in handelen en in denken.¹²⁷ Bij De Pisan neemt deze vrijplaats de vorm aan van een stad waarin de gehuwde vrouwen wonen, bij andere auteurs is dat in de eerste plaats het echtelijke huis. Steeds treedt de gehuwde man als hoeder van haar vrijheid op.¹²⁸ Aan hem kennen de auteurs de verantwoordelijkheid toe om zijn

vrouw niet als slavin door het leven te laten gaan, maar als ‘vrije huisvrouw’.¹²⁹ De echtgenote kan haar man daarin een handje helpen (zoals we hebben gezien bij Cats en ook *Le Ménagier de Paris*) door hem op allerlei manieren aan het huis te binden. Een tweede middel dat vrouwen behoedt voor de verlokkingen en de lusten die mannen bieden is dat ze leren lezen en schrijven of anderszins hun talenten ontplooien.¹³⁰

Door de combinatie van beide beschavende strategieën kan men een stap doen die verder gaat dan de twee loslopende figuren die hun talenten verspillen en hun leven op het spel zetten. Er kan zich nu een paar vormen dat door de compensatie van elkaars zwakheden een betere kans maakt in de strijd van het vroegmoderne bestaan.¹³¹ Als deel van een echtpaar zijn beide partners volgens onze vroegmoderne auteurs beter af. Ze binden zich aan huis, kunnen zich voortplanten en de bezittingen laten aangroeien. De ‘gedomesticeerde’ man kan met behoud van eer en waardigheid zijn talenten te gelde te maken en zijn vrouw in huis vrijheid schenken. De ‘geleerde’ vrouw kan met behoud van haar schaamte en zedigheid en door haar talenten te investeren in het huiselijk bedrijf haar man aan het huis binden.¹³² Uit allerlei voorbeelden blijkt hoeveel inspanning nodig is om de vrouw en de man die het huwelijk betreden bij te schaven. Zo voert Cats in zijn *Trou-ringh* een oude weduwnaar (Sophronicus) op die in zijn samenspraak over het huwelijk met een nog ongehuwde jongeman (Philogamus) het volgende zegt:

Ick oordeele dat die gene, die haer ten houwelijcke begeeven, behooren te doen, als de gene, die haer tot eene reyse buytens lants gaen stellen, de selve sien niet alleenlijck eerst in haer gedachten, maer oock op de Kaerte alle de wegen, bergen, en rivieren daerse door hebben te reysen, al eerse van huys scheyden. 't Zijn wilde menschen, die huysen bouwen van boomen, soo als die in de bosschen afgehouden werden, dat is, met schorssen en quasten. Ick, in het tegendeel, wil niet als een boom, maer als een balck, gebruyckt werden in 't gebouw van ons Vaderlant, dat is, ick wenschte wel in de gelegentheyt van 't houwelick te ¹³³komen niet rau en onbesnoyt, maer ge-effent, geschaeft en gesuyvert van de quasten der jonckheyt.

De middelen die auteurs de gehuwde vrouw aanreiken om haar man zodanig te bewerken dat hij ‘op eervolle wijze’ en uit vrije wil naar huis verlangt, variëren van het voorzetten van een goede maaltijd, het tonen van een blij gelaat, hem van alle gemakken voorzien, of het goed ontvangen van zijn gasten. Ze moedigen de gehuwde vrouw aan om ‘zacht geweld’ uit te oefenen (Cats) en hem ‘te beheksen’ (*Le Ménagier de Paris*).¹³⁴ Pas wanneer de man de voordelen van zijn eigen huis leert kennen, zullen deze tegen de verleidingen van elders opwegen. Dan zullen andere plaatsen van vermaak de gehuwde man toeschijnen als ‘dark prisons and strange places, compared with their own, which will be then a paradise of rest unto them.’¹³⁵

Ondanks dit gedeelde streven in de vroegmoderne tijd gaan de auteurs van verschillende evenwichten uit. Hoe dit evenwicht uitpakt hangt af van de nadruk die men legt gegeven het waardenpatroon waarin het ingebed is. De ‘samengestelde aard’ van de heer en de vrouw des huizes, zoals Perkins deze

beschreef, en die ook in de studies van Kelso, Hoffmann en Maclean is aangetoond, biedt daartoe alle gelegenheid. Ontegenzeggelijk is het zo dat alle tot nu toe besproken auteurs aannemen dat beide geslachten verschillen in hun aangeboren eigenschappen. Alle veronderstellen ook de *pater familias* als het hoofd van gezin of familie. Verder is ook de christelijke religie een onmiskenbare dimensie in deze geschriften. Maar gegeven de natuurlijke grondslag, de conjugale gezagsverhouding en de positie van God kan men vervolgens in verschillende richtingen denken. Men kan de nadruk leggen op de eigen waardigheid van de gehuwde vrouw als vrouw des huizes: als meesteres van het huiselijk bedrijf (Alberti en Cats) of zelfs als meesteres van het landgoed in zijn geheel (*Le Ménagier de Paris*). Evengoed blijkt het mogelijk de huisvrouw en haar huiselijke werkzaamheden te benadrukken als enkel middel om haar deel van de Schepping Gods de volbrengen (Fray de León) of als louter instrument ter verbreiding van Gods Woord (Perkins).

De variatie in ‘wellevenskunst’ die we aldus vinden tussen de verschillende auteurs is niet zozeer de neerslag van regionale contrasten in de Europese cultuur, maar van een verfijnde culturele combinatoria op basis van gedeelde details.¹³⁶ Als deze differentiatie ons één ding leert dan is dat wel dat men in de vroegmoderne tijd verschillende antwoorden vindt op de collectieve vraag hoe de overlevingskansen van vrouw en man (althans conceptueel) worden geoptimaliseerd door ze aan het huis te binden. Het antieke erfgoed vormt het gedeelde kader waarbinnen zich deze beweging voltrekt. Het werk van Jacob Cats vormt daarbij slechts één van de vele constellaties die mogelijk zijn.

3.2.3. Een welsprekende middelmaat

Op een van de eerste pagina's van het eerste deel van *Alle de Werken* staat een opmerkelijk portret van Jacob Cats (bp.3.34.3). Het onderscheidt zich van twee andere. Ten eerste van zijn portret op zeventijftigjarige leeftijd op de titelpagina van deel I (bp.3.34.1). Daar is zijn buste gevat in een kring van dertien allegorische figuren, waaronder de negen Muzen of zanggodinnen. Elk figuur is voorzien van een banderol of vaan met daarop de titel van een van zijn werken. Op de achtergrond zijn de berg Parnassus en het paard Pegasus afgebeeld.¹ Cats wordt hier als dichter gepresenteerd. Getuige een verwijzing van Philip Angel in zijn verhandeling over de kunst van het schilderen (1642) wordt Cats wel beschouwd als 'Hollandsche Homerus'.² Het tweede portret bevindt zich op het titelblad van deel II (bp.3.34.2). Twaalf putti's omlijsten Cats' portret op een leeftijd van zevenenzeventig jaar. Op klassieke wijze begeleiden ze hem in het laatste stadium van zijn leven.³ Ook zij dragen spreukbanden met zich mee met de titels van Cats' werken. Beide portretten lijken op elkaar: ze tonen een rustig gelaat vanaf borsthoogte, met de rechter schouder naar voren gewend. Is in het vroegste portret de kleding waardig, met kraag en bont, in het tweede portret is de kleding sober en draagt Cats een 'keppeltje'. Hoe anders presenteert hij zich als Ridder, Raadpensionaris van de Staten van Holland en Curator van de Leidse Academie waarmee de voordracht van zijn levenswerk begint (bp.3.34.3). Dit derde portret is ten halve lijve met rechts op de achtergrond een deel van een zuil. Met de linkerschouder naar voren gedraaid, draagt Cats een toga die over de linkerschouder gedrapeerd is en in grote, volle plooien afhangt. Zijn gelaat staat ernstig en zijn linkerhand, in rust voor de borst, omklemt de stof. De rechter arm wijst met een rustig gebaar naar voren waarbij de hand zich laat zien. Duim en wijsvinger zijn in een vloeiende beweging gespreid, de andere drie vingers licht gekromd. Het is het gebaar, de houding en de kledij van een redenaar aan het begin van zijn redevoering.⁴

Nu staat het vast dat de retorica een rol speelt in het werk van Jacob Cats. Als jurist was hij uitstekend bekend met de opbouw van een juridisch pleidooi.⁵ Ook in de zeventiende-eeuwse poëtica bekleedt de retorica een voorname plaats.⁶ Al sinds de klassieke oudheid zijn beide terreinen met elkaar verstrengeld. Doel van de welsprekendheid is het publiek te winnen voor de opvatting die de spreker of schrijver is toegedaan. Wat Cats betreft zijn wij met de inhoud van zijn opvattingen inmiddels wel bekend. Wat hij zijn landgenoten te bieden heeft zijn even gepaste als klassieke inzichten met betrekking tot de echtelijke staat. Deze inzichten komen ten goede aan het werkzame leven in huis, aan het leven in het gemenebest en aan de opname in het christelijk universum.⁷ Maar de presentatie van de stof acht Cats minstens zo belangrijk. Hij onderscheidt zich met zijn

dichtwerk dan ook van de meeste andere werken over de wellevenskunst die ik hiervoor heb aangehaald en die in proza zijn gesteld.⁸ Witstein merkt daarover het volgende op: ‘Temidden van al deze geleerde verhandelaars neemt Cats een eigen plaats in. Hij stelt zijn dichterlijke aanleg in dienst van zijn niet geringe kennis op het gebied van het matrimoniaale vraagstuk, en de gangbare Horatiaanse opvatting van het dichterschap als een kunst om nut met esthetisch genoeg op de juiste wijze te vermengen, maakte het hem mogelijk zijn plannen te realiseren. Hij giet zijn nutte wetenschap in een aangename vorm en geeft aan de contemporaine problematiek rond het huwelijk een wijde verspreiding door deze te kleden in een aardig en goed gesteld vertelsel in alexandrijnen, waarvan de nooit falende cadans welhaast dwingt tot moeiteloos verder lezen.’⁹ Zonder te streven naar volledigheid, zal ik enkele van Cats’ meest opmerkelijke poëtische tactieken toelichten. Ik begin met de meest in het oog springende verschijnselen, om af te dalen tot details. Ten eerste betreft hij de lezer bij zijn betoog. Ten tweede legt hij accenten die de chronologische structuur van het *Houwelick* verstevigen. Ten derde onderbreekt hij zijn betoog geregeld met een veelzeggend intermezzo. En ten vierde toont Jacob Cats zich een meester in de fijne afstemming van de details op het niveau van de versregel. Tot slot zal ik ingaan op de mentale toestand van de ‘middelmaat’ die Cats’ complexe bewerkingen te weeg brengen.

Jacob Cats laat zich verschillende malen uit over de manier waarop hij zijn doel tracht te bereiken. Hij wil de lezer tot nadenken aanzetten en op gedachten brengen waar het om diens eigen huwelijk gaat.¹⁰ Anders dan de meeste geschriften over echtelijke huishouding of matrimoniaale betrekkingen beperkt het proza in het *Houwelick* zich vooral tot het voorwoord van de verschillende delen. Maar het overgrote deel bestaat uit poëzie. Cats beschikt over een breed scala van middelen om de geest te ‘vermaken’.¹¹ Met retorische, poëtische en visuele middelen brengt hij gedachten op gang, zet hij het denken in beweging, houdt hij de lezer bij de les. De middelen die hij inzet vormen, zo onderstreept hij zelf, geen vaste waarheden. Juist hun rekkelijkheid en buigzaamheid maakt ze nuttig.¹² Eenzelfde exempel, eenzelfde zinnebeeld, eenzelfde gelijkenis of eenzelfde spreekwoord kan gebruikt worden om verschillende kwesties op te roepen en ‘past’ op verschillende gelegenheden.¹³ Op dit punt verwijst hij naar de Bijbel, waarin hij eenzelfde gebruik constateert. Zo wordt de leeuw in de Bijbel als Christus voorgesteld, maar soms verwijst het dier naar zijn tegendeel (de Duivel). Iets soortgelijks gaat op voor het zuurdesem: soms staat dit voor de zonde, soms voor het evangelie. Ook de dief en de slang dragen tegengestelde betekenissen in zich.¹⁴

In het *Houwelick* spreekt Cats de lezer op verschillende manieren aan. Hij draagt zijn werk in de eerste plaats op aan vrouwen, maar hij beveelt zijn werk ook bij mannen, jongelieden en ouden van dagen aan.¹⁵ Opvallend is dat hij daarbij een

alledaagse en makkelijk te begrijpen taal gebruikt. Deze keuze is ook retorisch gemotiveerd en hangt samen met het onderwerp en dus het genre dat beoefend wordt.¹⁶ Een aparte techniek is de wisseling van het vertellersperspectief. In de eerste twee delen van het *Houwelick* hanteert hij de dialogvorm – bijvoorbeeld het gesprek tussen een jongere en een wijzere maagd (Anna en Phyllis) of tussen een vrijster en een pas gehuwde jonge vrouw (Sibille en Rosette). De samenspraak is een gangbare vorm die een auteur als Erasmus ook hanteert. Zo kunnen de argumenten afwisselend en met kracht door een van beide personages aan de orde gesteld worden.¹⁷ In de andere vier hoofdstukken treedt Cats vooral op als de ‘verteller’ die zich rechtstreeks tot het vrouwelijk personage in kwestie richt: tot de bruid, de vrouw, de moeder, de weduwe en de bejaarde vrouw. Een enkele maal spreekt hij expliciet tot de man, met name waar het zijn echtelijke plichten als echtgenoot (tegenover zijn vrouw) of als vader (tegenover zijn dochter) gaat. Voorts last hij in het hoofdstuk ‘Vrouwe’ enkele pagina’s in waarin hij spreekt bij monde van zijn vrouw Elizabeth.¹⁸ De tekst wijst de gehuwde vrouw op haar echtelijke plichten wanneer haar reizende echtgenoot afwezig is. Op deze manier houdt Cats zich tijdelijk afzijdig bij een aangelegenheid die mannen niet aangaat. Niet hijzelf, maar zijn vrouw geeft als een goede vriendin de gehuwde vrouw raad. Tenslotte organiseert hij een zekere onzichtbaarheid wanneer hij zich zelf opvoert in de gedaante van de ‘pen’ die almaar sneller schrijft en de gedachten steeds verder opstuwt.¹⁹

Naast het gebruik van een directe aanspreekvorm, tracht Cats de lezer welwillend te stemmen, diens attentie te richten en haar of hem te wijzen op de leerzaamheid van het betoog.²⁰ Daarbij maakt hij gebruik van een emotionele techniek om de lezers bij de les te krijgen. Neem bijvoorbeeld het begin van ‘Kinder-spel’. Daar spreekt Cats zijn lezers aan op het feit dat ze wel zullen moeten lachen vanwege de gewichtige aandacht die hij besteedt aan een zo weinig gewichtig onderwerp als het kinderspel: het meisje dat met een pop speelt of de jongen die tegen zijn tol slaat. Lach maar, zegt Cats, het is jullie wel gegund.²¹ Door de lezer via een amusant onderwerp aan te spreken brengt hij hem of haar geestelijk in een toestand van welwillendheid. Het ‘ver-maken’ van de geest wordt zo in dienst gesteld van kennisoverdracht. Nu hij hun aandacht heeft kan hij hen verleiden verder te denken.²² Hoewel het kinderspel zinloos lijkt, vervolgt Cats, is het slechts een wereld in het klein. En omgekeerd: hoewel de wereld zinvol lijkt, is zij slechts kinderspel. Hij rondt het ‘Kinder-spel’ resoluut af door het besprokene nog eens bondig samen te vatten. Hij eindigt met de conclusie dat uit alle eenvoudige, gewone en dwaze zaken wijsheid en voordeel is te trekken. Aldus legt Cats zijn condities aan de lezer op. Met zijn introducerende en aanlokkende regels creëert hij de positie van waaruit de lezer zal vertrekken. De lezer is aangedaan, los van de vraag wat zijn gevoelens of ethische opvattingen ten aanzien van het onderwerp zijn. Deze ‘moverende tactiek’ duikt in het *Houwelick* nog vaker op. Soms is het compassie, bijvoorbeeld wanneer hij de moeder (en

daarmee de lezer) aanspreekt eerst door een lach, dan door het gekerm van een jonggeborene.²³

Het was u groote vreugt eens binnen u te dragen
Iet ick en weet niet wat, dat noyt de menschen sagen,
O! nu het u besiet en op sijn moeder lagt,
Soo laet uw moeder-sugt vernieuwen hare kragt;
Wil uwes eygen vleys en uwer vrugt erbermen,
Nadien het teer gewas tot u begint te kermen,
Tot u sijn handen reyckt, en klopt aen uwe borst,
Om daer, gelijk het dient, te laven sijnen dorst.

Elders zijn het tranen die opwellen, zoals bij de bejaarde vrouw die afscheid moeten nemen van de echtgenoot waar ze haar leven lang mee is verbonden geweest of de weduwe die haar einde voelt naderen en ten leste malen haar man, kinderen en verwanten bij zich roept en hen toespreekt.²⁴

Maar boven dat de mensch sijn leden voelt bederven,
Soo siet hy menigmael sijn naeste agen sterven,
hy siet hoe Godes hant hem in den boesem tast,
Hy siet hoe sijn verdriet geduerig hooger wast,
Hy siet een schoone jeugt, in plaetse van te spelen,
Gaen treuren door het huys, of aen den viere quelen,
Hy siet een weerden vrient bevogten van de doot,
Hy siet en aerdig kint hem trecken uyt den schoot:
Wat sal in dit gevaer, en diergelijcke saecken,
Een lieve moeder doen, een weerde vader maecken? (...)
Neen, droeve moeder, ween; daer is een wettig treuren,
En meest, wanneer de doot ontgrendelt uwe deuren;
God wil niet dat de siel in druck en sware pijn,
Sal hart, gelijk een steen, of ongevoelick sijn (...)
Gy, laet u niet te seer van treuren overheeren,
Uw kint is in de rust, het kan niet weder-keeren;
't Is nutter dat het oog om eygen sondenschreyt,
'Als om een dooden vrient, die in der aerden leyt.
Gy, weest doch niet te droef, en niet te seer verbolgen,
Maar stel u liever aen om wel te mogen volgen.²⁵

Treurnis en vreugde oproepen zijn voor Cats geen eindstadium. Niet alleen omdat hij voortdurend zinspeelt op nieuw leven dat na de dood verschijnen zal – de doodse winter herbergt al weer nieuw leven, de vogel Phoenix kan slechts door de dood leven voortbrengen en het wonderbaarlijke hemelrijk komt pas tot leven na de dood.²⁶ Maar vooral omdat Cats ze als middelen gebruikt om de lezer uit te nodigen om verder te denken. De lering die Cats beschrijft aan het eind van het *Houwelick* neemt de vorm aan van een catharsis. Aan het eind van het leven rest er van de vreugdevolle gebeurtenissen niets dan goede herinneringen aan een welbestede tijd.²⁷ Gegeven de dagelijkse strijd om het bestaan, met al zijn ongemak, tegenspoed en verlies is het dienstig de tijd die men geschonken krijgt

goed te benutten om zo de ziel te laten groeien. Zo is men ten tijde van de dood, wanneer de geest zich vernieuwt en tot volle bloei is gekomen, in staat te scheiden van het aardse leven.²⁸ Niet angstig of verbitterd, maar onthecht legt men zich ter neder, strekt de leden en geeft zich met het eeuwig heil voor ogen over aan de dood.²⁹ Zo sluit Cats in deze epiloog de vele cirkels en maakt hij zijn betoog van het *Houwelick* laag voor laag rond.

Is de lezer genegen om het werk te lezen dan is hij zowel gediend met een heldere uiteenzetting als met poëtische versieringen.³⁰ Om die reden last Cats op zijn tijd een intermezzo in. Hij ontleent daartoe gedenkwaardige geschiedenissen en exempla aan andere auteurs, verhalen die door hun gelijkenissen de zaak verduidelijken en tegelijk aangenaam zijn en amusant om te lezen.³¹ Ook kunnen naar zijn opvatting vergelijkingen gebaseerd op geringe zaken tot wijsheid voeren.³² Tenslotte acht hij gravures bij uitstek geschikt om op bijzondere momenten een krachtige inbeelding bij de lezer wakker te roepen en daarmee het betoog te onderstrepen. Het genoeg van een beeld is groter, zo merkt hij op, wanneer het om een voordien nog niet vertoonde uitbeelding gaat.³³ Deze krachtige potentie van het beeld doet Cats er in zijn *Trouwingh* toe besluiten geen afdrucken van koperen platen van narratieve hoogtepunten op te nemen, omdat daardoor de schittering van de stof als geheel en het genoeg van de lezer wordt verminderd.³⁴

De opbouw en de hoofdstukindeling van het *Houwelick* volgen primair de chronologie in het leven van de vrouw. Beginnend met kinderspel van de frisse jeugd eindigt het werk met de oudgeworden weduwe die zich op de dood voorbereid. De feitelijke apotheose van het *Houwelick* heeft dan al plaats gevonden en wel in het voorafgaande deel van de 'bedaeghde huys-moeder'. Inhoudelijk is er zodoende een terugkoppeling naar het 'Kinder-spel', maar ook formeel rijmt het.³⁵ Het gebruik van deze quasi-vanzelfsprekende volgorde is deel van een bewuste strategie. Adriaen van de Venne's voorstelling van het tableau van vrouwelijke personages in de vorm van een berg is daarbij een variant op de gebruikelijke levenstrap (bp.3.19.3, bp.4.168.1-2). Ook hij stelt het menselijk leven voor als het klimmen vanaf de geboorte tot aan de top – het huwelijk met kinderen – en vervolgens het afdalen tot de dood.³⁶ Als bindmiddel tussen de vier zelfstandige hoofdstukken (bruid, vrouw, moeder en bejaarde huismoeder/ weduwe) brengt Cats verschillende middelen in stelling om de lezer in het goede spoor te houden. Want, zo zegt Cats elders, uit zichzelf verdiept de mens zich liever niet in allerlei belangwekkende zaken en daarom is het dienstig de lezer een handje te helpen.³⁷

Elk van de vier hoofdstukken begint met een combinatie van een gravure en een tekst. Viermaal is er een ander landschap met een echtpaar onder een boom te zien. Door middel van spiegeling en toevoeging van details (een bouwwerk, een waterpartij, figuren, flora en fauna) variëren ze op eenzelfde compositie. Het

belangrijkste onderscheid is het seizoen: Bruid-Lente, Vrouw-Zomer, Moeder-Herfst en Bejaarde huismoeder-Winter (bp.3.35.1-4). Nu zijn deze metaforen bepaald niet nieuw, maar als overgang tot een volgende vertelling en als verwijzing naar de voortgang in het leven zijn ze wel effectief. De bijgevoegde versregels roepen een parallelle voorstelling op, maar voegen er elementen aan toe. Kleuren geven accent (groen, goud, blauw en wit), de temperatuur wordt voelbaar (koelte van de mei, de warmte van de zon, de kou van het vriesweer) en geluiden klinken op (vogels kwinkeleren, bloemen barsten open, bevruchte takken hangen zwaar door, het ijs kraakt). De zon volgt haar baan aan de hemel en de tijd rondt het jaar.³⁸ Met deze evocaties maakt Cats ook de andere zintuigen gevoelig en dus medeplichtig aan het overtuigen van de lezer. Gedurende het gehele werk blijven dergelijke details doorklinken en spannen ze een web van sensitieve verwachtingen.

Doordat, kort na aanvang van elk hoofdstuk, nog een tweede stem invalt, kan er een zekere samenzang ontstaan. De chronologie van het vrouwenleven wordt, ten overvloede zo lijkt het, aan het verloop van de dag gekoppeld. De vier figuren van bruid, vrouw, moeder en bedaaide huismoeder worden achtereenvolgens vergeleken met de Gods Schepping van het Licht (1), de dageraad met de opgaande zon (2), de schemering die de avond aankondigt (3), en tenslotte, wanneer de zon geheel verdwenen is (4), de slaap die rust brengt.³⁹ Zo schakelt Cats het beeld van het echtelijk leven (huisvrouw, moeder en vrouw op leeftijd) aan het beeld van de zich ontplooiende dag. Hij presenteert het dagelijks leven van de gehuwden als een toneelvoorstelling die begint met het openschuiven van de gordijnen des ochtends en het sluiten ervan in de avond. In feite plaatst hij de echtelieden zo in drie met elkaar samenhangende cirkels: in de door God geschapen Natuur, in het zichtbare licht en tenslotte in het huis zelf.

Dankzij dergelijke plastische, haast zintuiglijke beelden weet Cats een zeer tastbare voorstelling van het huwelijk op te roepen. In de losse streken waarmee hij het toneel schetst kan men gemakkelijk beelden van het dagelijks en huiselijk leven herkennen. Als gevolg daarvan is zijn werk vooral vanaf de negentiende eeuw vaak opgevat als een fotografische weergave van het alledaagse leven in de zeventiende eeuw. Gevoelens van intimiteit, gezelligheid en knusheid hebben zich als zelfstandige entiteiten genesteld in de receptie van Cats' werk. Op grond van de effecten verwacht men het doel en de middelen. Anders gezegd, de moverende middelen die Cats gebruikt om zijn doel te bereiken (namelijk de lezer ertoe te bewegen zijn inzichten inzake het huwelijk in overweging te nemen), en de retorische technieken om het verhaal te structureren of in te kleden, is men als de inhoud van zijn betoog gaan zien (namelijk een stemmig inkijkje bieden in de toenmalige werkelijkheid). Dat men in later tijd deze opvatting is toegedaan hangt dus vooral af van de houding die men tegenover zijn retorische middelen aanneemt. Aan de overtuigende werking van de tekst doet dit niets af, zij wordt er alleen maar door bevestigd. Zelf zie ik het gebruik van deze middelen als

onderdeel van een retorische verleidingsstrategie. In de kern gaat het om een subtiele tactiek om de aandacht van de lezer vast te houden. Laat ik nader aangeven op welke wijze die tactiek haar werk doet.

In het eerste deel van dit hoofdstuk heb ik vier lagen in Cats' voorstelling van het volkomen huwelijk uiteengelegd. Hij behandelt de stof vaak uitvoerig en met de nodige omslachtigheid. Op sommige punten komt hij regelmatig terug. Dat ligt gezien zijn doel, namelijk de lezer overtuigen van de lofwaardigheid van het goddelijk huwelijk, ook in de lijn der verwachting. Van belang is de manier waarop Cats talloze details onderbrengt, hoe hij pagina na pagina de elementen rangschikt. Daarbij maakt hij bij herhaling gebruik van een intermezzo dat de vaart erin houdt.

In zijn *Houwelick* voert hij bijvoorbeeld met een zekere regelmaat personificaties op van abstracte begrippen. Daartoe behoren deugden en ondeugden, zoals Wijsheid en Dwaasheid, Faam en Weelde.⁴⁰ In een allegorische vertelling komen ze tot leven. Zo onderbreekt Cats zijn raad aan de man om zijn echtgenote nimmer als slaaf te behandelen met de introductie 'de Yversucht' of 'jalousie'.⁴¹ Hij beschrijft haar in al haar plastische details en fysieke hoedanigheden. Haar kop, gelaat, ogen, oren en andere ledematen zijn slechts gemaakt om het hele huis in beroering te brengen schrijft Cats. Ze loert, rent, raast, woelt, sluipt en vliegt er door heen. Ze brengt geruchten teweeg, kwade vermoedens, achterklap, leugen, schrik, hete wraak, slapeloze nachten, list en bedrog.⁴² Cats presenteert de 'jalousie' als een gedaante waarin al deze kwaadaardige eigenschappen zijn verdicht. Het gaat om een figuur die onrust stookt, de geest der echtelieden verpest en de betrekkingen in huis vertroebelt.⁴³ Het voordeel van een dergelijke materialisatie van de 'ondeugd' is dat ze direct tot de verbeelding spreekt. Als personificatie kan de 'Yversucht' zich 'onder de mensen' begeven, met alle gevolgen van dien. De exempla die Cats geeft hebben meer algemeen het voordeel dat ze een kortere, effectieve en memorabele weg vormen om het voorgestelde doel te bereiken. Daarom kiest Cats naar eigen zeggen deze weg geregeld boven de langere, meer systematische en wetenschappelijke uitleg.⁴⁴ Het uitbannen van ondeugden is makkelijker voorstelbaar wanneer ze belichaamd zijn in een figuur, vergelijkbaar met de mannelijke en vrouwelijke personages in het huis: als een ongewenste gast kan 'de Yversucht' uit het huis worden gezet. Eenzelfde redenering volgt Cats bij zijn verdediging van het nut van spreekwoorden. Dankzij hun beknopte vorm en visualiteit kunnen bijtende waarheden beter tot het brein doordringen of daar behouden blijven. Aldus maken ze het verstand wakker en banen de juiste weg tot een gepast, geregeld en verstandig leven.⁴⁵ Oude wijsheden en spitsvondigheden worden op deze manier beter opgenomen dan vele wijze boeken en wekken ook diepere gedachten op. 'Datse, mids de spitse haerder scherpheyt, krachtelijck door-dringen in de gemoederen der menschen, latende in de selve als seeckere

weer-haken, dienstigh tot opweckinge van dieper bedenckinge, als wel voor eerst daar in scheen te schuylen.⁴⁶ Als gecondenseerde denkbeelden worden ze door de tijd heengedragen en laten ze kennis accumuleren.⁴⁷

Bij de vele andere voorbeelden die Cats opvoert zijn nogal wat geschiedenissen die hij aan andere schrijvers ontleent, maar die hij uitvoerig in eigen woorden naverteld.⁴⁸ De beelden roepen door hun stofkeuze – klassieke architectuur, uitheemse gewassen, exotische kledij – de bijbehorende entourage op (bp.3.36.1-2, bp. 3.37.1-4, bp.3.38.1-4). Zijn *Houwelick* biedt Bijbelse en klassieke verhalen in overvloed. Soms is er een zekere afwisseling tussen stof en exempla, soms zijn er weinig of geen voorbeelden te bekennen, en dan weer is het een komen en gaan van verschillende inkijkjes in andere tijden en plaatsen. Zo laat hij zijn uitweiding over de jaloezie volgen door een aan Ovidius ontleende vertelling over het Atheense vorstelijke paar Kephalos en Prokris. Nadat wantrouwen en achterdocht hebben post gevat en overspel is uitgelokt, is het tenslotte Kephalos die op jacht per abuis zijn echtgenote dood.⁴⁹ Vervolgens voegt Cats hier nog drie klassieke vertellingen aan toe, ontleend aan o.a. Plutarchus en Tiraquel. Opnieuw vallen er onbedoeld doden. Leuconis, omdat zij haar man wantrouwt als die uit jagen gaat. Zij bespiedt hem en wordt doodgebeten door zijn jachthond. De schone en deugdzame Justina wordt uit louter jaloezie door haar echtgenoot gedood. Overigens vertelt Cats later het verhaal ietwat anders.⁵⁰ De schone maagd Justina wordt daar om hals gebracht door een lelijke man, die zich, nadat hij haar begluurd heeft, in zijn eer voelt aangetast omdat hij beseft dat zij nimmer de zijne zal worden. En tot slot voert hij Cotys op die, bevangen door de jaloezie, zijn vrouw de armen van het lijf trekt.⁵¹ In *Trou-ringh* licht Cats deze werkwijze toe: door een gevarieerde behandeling van de stof, worden in de lezer bij voortdoring nieuwe gedachten over het onderwerp opgewekt. Bovendien vindt ieder wel iets van zijn gading.⁵²

Op die wijze gebruikt Cats tal van bijbelse geschiedenissen, zoals het verhaal van Mozes, Abigaïl en Nabal, Sara, Agar en Abraham, Laban, Joseph en Potifar, Jacob, Lea en Rachel, Samson en Delila en natuurlijk van Adam en Eva.⁵³ Evengoed herneemt hij klassieke vertellingen en verhaalt hij van Amphion en Zetho, Andromache en Hector, Helena en Paris, Cupido en Venus, maar ook de Nymfen, de Sabijnse maagden, Medusa en Odysseus.⁵⁴ Hij neemt eveneens historiën (over de Longobarden, de Gothen, de Franken) op (bp.3.39.1-3), of ‘vreemde gevallen’ waarvan hij een meer recente herkomst suggereert.⁵⁵ Wanneer het gaat om een algemeen bekend verhaal duidt hij de plot slechts met enkele strofen aan. Dat van Procris, Justiana en Leuconis bijvoorbeeld omvat in het *Houwelick* elk slechts vier versregels.⁵⁶ In andere gevallen is hij veel uitvoeriger en neemt een omvangrijke geschiedenis meerdere kolommen in beslag. Zoals zijn verslag van de echtgenoten en de gevolgen van overspel ten tijde van het Turkse rijk. De man, die zijn vrouw vergeeft en daarmee van een wisse dood redt, geeft

zich vervolgens zelf aan overspel over. Zijn vrouw schenkt hem echter geen vergiffenis en onthoofdt hem eigenhandig.⁵⁷

Toch bevat het *Houwelick* ook voorvallen die hij presenteert als gebeurtenissen die hij zelf heeft meegemaakt.⁵⁸ Zo vertelt Cats in de 'Vryster', hoe het zien van een roeiend meisje te Leiden hem op de gedachte bracht dat er een verschil bestaat tussen het doel dat iemand voor ogen heeft (namelijk de overzijde van de vaart te bereiken) en datgene waar het oog zich feitelijk op richt (het meisje ziet slechts de verdwijnende overzijde, daar haar rug naar de naderende kade is gewend).⁵⁹ Een andere keer zet hij aan de hand van een droevig ongeval dat hem 'ter ore' is gekomen (een pas gehuwd paar dat vóór de bruidsnacht gezamenlijk verdrinkt) uiteen, dat een dergelijk huwelijk rechtsgeldig is en dus de bruidschat betaald dient te worden.⁶⁰

De meest plastische uitstapjes in het *Houwelick* vormen de gravures. Van de genoemde 'roeiende maagd' bijvoorbeeld is een gravure opgenomen. (bp.nawoord.4.1). Het raamwerk wordt gepresenteerd als een venster waardoorheen men een blik kan werpen. Deze indruk wordt gewekt door de licht- en schaduwwerking van de rand, die een zekere diepte suggereert. Dergelijke 'raamverbeeldingen' zijn in allerlei varianten in Cats' oeuvre aan te treffen (zoals bp.3.40.1-3, bp. 3.41.1-3, bp.3.7.1-4). Ze zijn vooral bekend door hun indringende aanwezigheid in de emblematabundels, zoals *Proteus*, *Emblemata Moralia et Oeconomica* en de *Spieghel van de Oude en Nieuwe Tijd*. Maar in het *Houwelick* komen ze evengoed voor. Soms is er een inscriptie in opgenomen, soms is de rand vrijwel plat met een gemarmerde, hout- of baksteenachtige fineer, soms zijn er medaillons in de vier hoeken toegevoegd. De beelden zijn verdicht en brengen meerdere dimensies op het platte vlak bij elkaar.⁶¹

Meer nog dan de tekst kan het visuele register de meest uiteenlopende 'werelden' bijeen brengen, een aspect waarop ik in hoofdstuk 4 uitvoeriger zal terugkomen. Menselijke figuren staan naast personificaties van deugd en ondeugd, maar ook natuurverschijnselen als wind en echo. Inheemse en exotische flora zijn gemengd, vertrouwde dieren en fabeldieren lopen door elkaar. Hier krokodil, olifant, leeuw, aap en schildpad, elders spin, hond, paard en kip met kuikens (bp.3.41.1-3). Een alledaags huiselijk tafereel en een klassieke setting worden met elkaar gemengd, al dan niet aangevuld met artificiële toevoegingen als hangende gordijnen, gevleugelde cupido's-met-pijl-en-boog of omwolkte handen (bp.3.41.4-6, bp.3.42.1-2).⁶² De 'zinnebeelden' zoals Cats deze raamverbeeldingen noemt, zijn verzadigd van betekenissen. Ze dienen, zo licht hij toe, om de lezer geestelijk op een ander been te zetten.⁶³ Cats legt er eer in om op tekstueel niveau de drie registers die Aristoteles reeds in het leven onderscheidde (genot, waardigheid en contemplatie) tegelijk te bespelen.⁶⁴ Dat maakt van het embleem een veelstemmige partituur die een beroep doet op verschillende zintuigen.⁶⁵ Als gecondenseerde deviezen omvatten de emblemata een breed scala van wijze en

heuglijke overdenkingen met voor elk wat wils.⁶⁶ Cats verdedigt dit gebruik van zinnebeelden met een verwijzing naar soortgelijke deviezen in de Bijbel.⁶⁷ Eerst en vooral zijn ze bedoeld als wisselgeld, een aantrekkelijk hulpmiddel waarmee de inbeelding direct opgeroepen wordt.⁶⁸ Deze ‘vermakelijke prenten’ zijn dus instrumenten in een proces van reflectie.⁶⁹ Maar het ‘zinnebeeld’ is ook een tussenproduct van de verschuiving die zich in het denken voltrekt – een kwestie waarop ik nog zal terugkomen in het volgende hoofdstuk. Vergeleken met deze verdichtingen zijn de rechthoekige gravures zonder versierd lijstwerk in het *Houwelick* (en in de *Trou-ringh*) vaak beperkter in hun verwijzingen. Zij vormen slechts ‘illuminaties’ van wat er toch al in de narratie wordt meegedeeld.

Ik wil deze paragraaf besluiten met enkele opmerkingen over de middelmaat die Cats in ethische zin voorstaat. Om deze te begrijpen moeten we nog een laatste trede afdalen en zien op welke wijze Cats zijn retorische vermogens inzet op het laagste niveau van de tekst: de schakeling van de argumenten, de cadans in metrum en rijm en de woordkeuze in afzonderlijke versregels. Het eerste deel, het boek over Maagd en Vrijster, bestaat uit versregels van vier jamben. De rest van het *Houwelick* is gesteld in alexandrijnen (versregels van zes jamben).⁷⁰ Zijn werkwijze brengt een complex stramien te weeg van herhaling en omkering, parallellisme en kruising van elementen dat door zijn chronologische verhaal veelal aan het oog is onttrokken. Van deze complexiteit zal ik slechts een enkel voorbeeld aanhalen. Het vermogen van het menselijk brein om veel verschillende informatie ‘al lezend’ tegelijk te verwerken, staat namelijk in groot contrast tot de omslachtige uiteenzetting die nodig is om dit proces te analyseren. Het moet dus blijven bij een enkele greep.

Bij aanvang van ‘Vrouwe’ vertelt Cats hoe de pas gehuwde vrouw na het opstaan zich gaat kwijten van haar taken in het huis. Hij poneert in de eerste kolommen kort achter elkaar een aantal stellingen:

- 1) De plaats van vrouw en man moet helder zijn;
- 2) De vrouw moet zich neigen naar de man
- 3) Het echtpaar moet een span worden
- 4) De man moet zich rekenschap geven van de vrouw
- 5) Vrouw en man hebben elkaar Godswege lief

Dit zijn centrale denkbeelden die in de rest van het betreffende hoofdstuk telkens zullen worden herhaald. Enerzijds worden ze afgewisseld door stellingen over ‘de mens’ waardoor het geheel op een hoger niveau wordt gebracht.⁷¹ Anderzijds onderbouwt Cats de centrale thesen door in detail argumenten pro en contra af te werken. Op microniveau blijven dezelfde argumenten, soms kernachtig aaneengesmeed tot spreekwoorden en gezegden, steeds de kop opsteken.

Cats' centrale stellingen worden in de loop van de tekst niet alleen bekrachtigd, maar ook genuanceerd. Een vrouw moet wel naar haar man neigen, maar niet wanneer hij fouten maakt. Een man is wel het hoofd van de echtvereniging, maar hij moet zijn vrouw in haar recht laten. De alternerende opeenvolging der stellingen maakt bovendien het stramien duidelijk dat Cats zo graag toepast: echtpaar (1), vrouw (2), echtpaar (3), man (4), echtpaar (5). Alleen al deze afwisseling maakt dat de draden tussen man en vrouw onverbiddeijk zijn opgenomen in het weefsel van het huwelijk waarbij het echtpaar (als span) een centrale plaats inneemt. Cats weeft een tapijt met lokale patronen, die op eenzelfde manier zijn gemaakt. Bijvoorbeeld de sequentie 'slechte man' (pp. 316-317), 'slechte vrouw' (p. 317), 'slecht, onevenwichtig span' (p. 318), 'goede vrouw' (pp. 318-319), 'een knoop van zoete min' (p. 320), 'kwade wijven' (pp. 321-322), 'goede man' (p. 322), 'edele, wijze vrouw' (p. 323). Deze sequentie vindt zijn voorlopige afronding ('als de zon is van de kim gevloten', p. 324) wanneer Cats de jonge vrouw een spiegel voorhoudt en haar aanraadt een innig onderzoek te verrichten (pp. 324-325). Om vervolgens (na een witregel) een nieuwe sequentie in te zetten, nu met de constatering dat hard optreden van vrouwen de ongetoomde zinnen van mannen slechts aanwakkert (pp. 325-326).

Het systeem van alternerende combinaties is door Cats zeer genuanceerd uitgewerkt en bepaalt tot in de kleinste aspecten de kleurcontrasten en de schakeringen van zijn tekst. Hoewel hij tussen neus en lippen door laat blijken dat het allemaal geen toeval is blijkt pas in de analyse hoe ver zijn ingrepen doorwerken. Ik zal hieronder Cats' werkwijze op dit punt toelichten. Een eerste voorbeeld komt uit de 'Bedaeghde Huysmoeder', waarin zij wordt vergeleken met de schone Helena.⁷² De eerste strofen betreffen het eindeloos groeien van sommige gewassen en dieren:

Is 't niet een seldsaem dingh? daer is een ruymen leven
 Aen menigh dom gewas, aen menigh beest gegeven;
 Besiet den harden Pijn, den ceder en de mast,
 Besiet den Qualster-boom die sonder eynde wast,
 Besiet den wilden Olm ten hoogsten opgedreven,
 Besiet den steylen Esch tot aen den hemel sweven,
 Besiet hoe Dennen-hout tot in de lucht belent,
 En dat geen Eyck en sterft, die haren planter kent:
 Treet vorder in het wout, en let op alle dieren,
 Die fris en onvermoeyt ontrent de bossen swieren:
 De Krayen in de lucht, de harten op het velt,
 Die hebben menigmael tot hondert jaer getelt:
 Den Raven, leelijck dier, en hare swarte veeren
 En konnen boven dat geen duysent jaren deeren;

Vervolgens stelt hij de vraag waarom juist deze schepselen het goddelijk geschenk krijgen van een hoge ouderdom terwijl de mens (hier in de persoon van de schone Helena opgevoerd) vroegtijdig moet verschrompelen:

Waerom een schoone vrou, waerom de kloecke mannen
Soo haestigh in het graf, en uyt'er tijt gebannen?
Waerom doch is de mensch soo veerdigh uyt-gebloeyt,
Daer ick en weet niet wat soo lange jaren groeyt?
Waerom een frisse maegt, het ciercel aller saecken
Van dat'er eertijts was, of dat'er is te maecken,
Waerom haer blijde verw, haer oogh en roode mont,
Geen langer dag verleent, geen meerder tijt gejoint?
Ick ben noch heden tot geen tachtigh jaer gekomen,
En my is alle glans alreede wegh-genomen;
Siet! wat ene kleyne tijt mijn krachten heeft gevelt,
Mijn geesten uyt-geteert, mijn luyster af-gepelt:
Ben ick, ellendigh wijf! soo menigmael gepresen?
En voor de schoonste vrouw met vingers aengewesen?

Op de volgende pagina (p. 409) herneemt hij de kwestie en lost haar ook op, zij het dat bepaalde adjectieven van plaats zijn veranderd. Na vele versregels waarin de hoofdfiguur onder meer klaagt over zwakker wordende ledematen, het verbleken van de kleuren en haar tandeloze mond volgt er een cesuur, waarbij Cats stelt dat de ziel in omvang groeit naarmate het lichaam verdort. En dan wordt plots teruggegrepen op het voorgaande:

't Is waer, dat beesten selfs de menschen over-leven,
En met een langer jeugt in alle velden sweven;
't Is waer, dat in het wout veel oude boomen staen,
Maer als haer val genaect, dan is het al gedaen;
Dan is haer wesen uyt, en, die soo lustig schenen,
Verdwijnen uyt het oog, gaen in het duyster henen,
en liggen alle tijt begraven in der nagt,
Soo dat haer lange jeugt niet eens en wort gedagt.
Maer schoon dat aen den mensch is korte tijt gegeven,
Hy sal geduerigh sijn, en sonder eynde leven;
Want als het aertsche deel genaect sijn eerste stof,
Soo bloeyt de reyne siel in Godes eeuwig Hof;
dan is 't dat eerst de vreugt, die noyt en is begrepen,
na druk, en tegenspoet, na duysent harde nepen,
haer glans, en hoogsten wensch, haer volle maet bekoomt,
Wat dient, ô Christen hert, wat dient'er dan geschroomt?

De rollen zijn nu dus omgedraaid. Waren het eerst de bomen en de vogels die tot in de hemel reikten terwijl de mens niets voorstelde, nu zijn de bomen en de beesten niets en is het de mens die hoger zweeft. Hierop volgen twee kolommen waarin de ziel vrijwel onbeperkt groeit, om uiteindelijk op te stijgen tot het hemels Jeruzalem:

Maer eeuwich is een Vak, een afgront sonder palen,
 Oneyndigh van begrijp, daer in de sinnen dwalen,
 Daer in verloren valt, en niet ter werelt geldt,
 Schoon iemant hondert jaer, of hondert duysent telt.
 O leer, mijn siele leer, leer geduerig overleggen
 Wat eeuwich wel te sijn, wat eeuwich is te seggen,
 Wat eeuwich al bevangt, wat eeuwich al bedeckt,
 Wat eeuwig, eeuwig is, waer eeuwig henen streckt.

Afgezien van de ondersteunende kracht door het herhalen van een woord (achtmaal 'eeuwich')⁷³ of van een versregel, van moverende uitroepen (Siet!, Ach!, Eylaes!, Ay my!, O!, Fy!) of een combinatie daarvan, maakt Cats gebruik van vele oppositiesparen.⁷⁴ Naar harte lust combineert hij hoog/ laag, vrouw/ man, goed/ kwaad, donker/ licht, oud/ jong, fris/ gerimpeld, zwak/ sterk, zoet/ bitter, zuur/ zoet, rauw/ rijp, dwaas/ wijs, rein/ vuil, heet/ koel: 'Het soet versagt het suer, het suer dat wett' het soet; Soo is 't dat de kock de sauce mengen moet.'⁷⁵ Hij varieert en strooit de tegenpolen schijnbaar willekeurig door zijn tekst. Soms neemt hij ze letterlijk en soms past hij ze toe in overdrachtelijke zin.⁷⁶ Het resultaat is echter krachtig. Niet alleen kunnen, afhankelijk van de eigenschappen die hij bundelt, verschillende soorten vrouwelijke en mannelijke personages worden gemoduleerd (de goede vrouw, de slechte vrouw, de goede man, de slechte man, de verwijfde man en het manwif).⁷⁷ De ambiance waarin een personage wordt geplaatst en vooral de manier waarop het wordt gearticuleerd hebben verstrekkende gevolgen voor de waardebeoordeling ervan. In de openvolging van versregels organiseert Cats bijvoorbeeld op vernuftige wijze (afgezien van de stof die hij wil behandelen) een sterke contrastwerking, zoals in de volgende regels, waarin licht tegenover donker komt te staan, en hoog tegenover laag:

Wanneer de schoone Son met haer gulde stralen
 Koomt, als een bruydegom, uyt hare kamer dalen,
 Of dat de klaare Maen, en al het sterre-licht
 Vertoon aen het volck een aengenaem gesigt,
 Ons siele wort te recht met vreugden overgoten,
 En siet! 't is maer de kas, waer binnen is gesloten
 Dat over-schoon juweel, dat God versegelt houd;
 Tot eens de reyne Bruyt met haren Schepper trout.
 Wel aen dan, Christen hert, en laet u niet versagen
 Noch door uw kranck gestel, noch van uw leste dagen;
 U dient noch wacker oog, noch oore toegestopt,
 Schoon dat de bleecke doot voor uwe deure klopt;
 Het schricken is vergeefs, het sugten is verloren,
 Gij sijt'er toe gemaect, gy sijt'er toe geboren,
 Het moet al in het graf, al in het duyster gaen
 Wat hier beneden wort beschenen door de Maen.⁷⁸

De tekst slingert heen en weer tussen extremen, of het nu gaat om heftige contrasten tussen schitterend licht en angstaanjagende duisternis, tussen hemelse hoogten en grafachtige diepten, tussen felle kleuren purper, rood, groen of goud en de bleke matheid van grijze haren en witte knoken. Jonge, frisse sprankelende jeugd versus gebogen ineengedoken bedaaide zielen, woeste wouden met wilde beesten tegenover rustige vrede in huis met wijze echtelieden. En dan plotseling is er een tijdelijk rustpunt, een oase van stilte, waarin de versregels voortkabbelen, met ‘ick en weet niet hoe’ en andere stoplappen. Soms ook wordt het betoog opgeschort, of beter, via het zijspoor van een Bijbelse geschiedenis of een alledaagse vergelijking nog eens, maar dan op een andere manier verteld. Een mijmering die eindigt met een nieuwe vraag, een nieuwe kwestie, een nieuwe zaak, die dringend besproken moet worden. Dan neemt het tempo opnieuw toe en wordt een volgende echtelijke confrontatie voor ogen getoverd. De lezer wordt letterlijk ver-maakt: door het lezen heeft hij of zij een geestelijke verandering ondergaan. Er heeft zich een mentale transformatie voltrokken. Na bijna tweehonderd pagina’s van het ene uiterste naar het andere is ‘de middelmaat’ – die Cats af en toe aanprijst als goede eigenschap van gehuwde lieden – de lezer zelf in de ervaring van het lezen deelachtig geworden.⁷⁹

De wat lauw en flets aandoende uitleg die Cats geeft van zijn stelling ‘Ick wensch een wijf van middelmaet’ aan het begin van het hoofdstuk over de ‘Bruid’ (bp.3.43.1), valt in het niet bij de effecten die hij met zijn retorische en poëtische technieken, in de geest van Aristoteles, in de lezer weet op te roepen.⁸⁰ Na de aaneenschakeling van stormachtige, aangrijpende, vreugdevolle en kwetsende gebeurtenissen die zich in en rondom het huis afspeelen, kan de lezer zich alleen nog maar de rust en stilte wensen die Cats aanduidt met de term ‘middelmaat’. Met deze term heeft hij geen afgepaste, meetbare gelijkheid van beide echtelieden op het oog en evenmin een punt dat precies in het midden tussen twee extremen staat. Om de hedendaagse betekenis van ‘middelmatic’ is het hem al helemaal niet te doen.⁸¹ Het gaat bij Cats daarentegen om de status van twee uitersten en de daaruit voortvloeiende juiste, proportionele maat: de aristotelische ‘gulden middenweg’.⁸² In de voorgaande paragrafen van dit hoofdstuk zagen we dat Cats de uitgesproken en natuurlijke asymmetrieën tussen vrouw en man tot uitgangspunt neemt om vervolgens te zoeken naar een stelsel van evenwichtige betrekkingen. De middelmaat is dan het evenwicht (Cats spreekt ook van ‘evenaer’) tussen de verschillende krachten die op man en vrouw inwerken. Niet de krachten opheffen, maar ze hun werk laten doen ten gunste van het geheel – dáár gaat het om.⁸³ ‘Wil man, wil echte wijf vervullen haren plicht, Sy dienen even staegh te sitten in ‘t gewicht.’⁸⁴ De rust en de vrede waarop Cats onophoudelijk koerst, is de tijdelijke balans of harmonie tussen beide echtelieden die steeds de proporties in het oog houden.

Retorisch gezien kan het *Houwelick* een politiek pleidooi worden genoemd in de Griekse betekenis van het woord. Het volkomen huwelijk is een kwestie die het gemenebest aangaat. Cats' *Houwelick* is daarin het tegendeel van een 'huwelijkshandleiding' of etiquetteboek in moderne zin.⁸⁵ Dergelijke boeken geven aanwijzingen 'hoe het hoort', voorschriften die men als verstandig mens navolgt en uitvoert. Een dergelijk label is echter niet van toepassing. De vermeende morele vermaningen van Cats vormen geen ge- of verboden in strikte zin. Wanneer hij schrijft wat een vrouw moet doen of wat een man dient te proberen, wanneer hij een vrijster maant of een vrijer bidt, dan wenst hij dat zijn lezers 'leren met reden overleggen'. Hij reikt de lezers allerlei argumenten aan die van dienst kunnen zijn in het overdenken en bepalen van het eigen standpunt ('Elck Spiegele hem selve').⁸⁶ Het gaat hem niet om het opstellen van normen, maar om het leren kennen van een waardenpatroon door het gedurig herkauwen van de stof.⁸⁷ 'Wil je voordeel? Lees met oordeel' (bp.3.44.-3).⁸⁸

Eigenlijk biedt het begrip 'mythe' zoals gedefinieerd door Claude Lévi-Strauss een betere beschrijving van Cats' *Houwelick*. De mythe presenteert de dilemma's waarvoor een gemeenschap komt te staan. De vragen van het leven worden in het denken bewerkt door logische mogelijkheden uit te testen en te beproeven. De contradicties die de mythe articuleert, geven inzicht in de grenzen van het conceptuele universum van de gemeenschap waarin ze de ronde doet. Op die manier expliciteert de mythe problemen die in de realiteit bestaan en die in de werkelijkheid (nog) niet oplosbaar zijn. Er wordt al vertellend een fictieve ruimte en een virtuele tijd geschapen waarin men cognitieve experimenten doet. Eén van de functies van deze fictieve beproevingen is dat de lezer het mentale landschap verkent en dat mislukkingen die uit de voorgestelde ensceneringen volgen erkend worden. 'Zulke bespiegelingen (...) proberen niet af te schilderen wat werkelijk is, maar proberen de tekortkomingen van die werkelijkheid te rechtvaardigen omdat de extreme posities enkel *voorgesteld* worden om aan te geven dat ze *onhoudbaar* zijn. Deze stap, die typerend is voor het mythische denken, stelt vast (hoewel dit gebeurt in de versluierde taal van de mythe) dat sociale feiten ontsierd worden door een onoverkomelijke contradictie. Een contradictie die de samenleving noch de held (...) kunnen begrijpen en dus willen vergeten.'⁸⁹ En zo lijkt het ook het werk van Jacob Cats te vergaan. Zijn verzen demonstreren een 'collectief denken'.⁹⁰

De werken van Jacob Cats zijn veel gekocht en kenden verschillende soorten uitgaven voor de hogere en de lagere standen, elk met eigen illustraties (bp.3.45.1-2).⁹¹ Veel bekeken, veel doorgebladerd, zijn ze vermoedelijk ook veel gelezen en doordacht. In de achttiende eeuw werd Cats' werk, nu voorzien van eenvoudige houtsneden, net zo als andere 'gegoede "burgerliteratuur", althans wat uitvoering en beeldlore betreft, getransformeerd tot "volksboek".⁹² Tot ver in de negentiende eeuw is zijn werk herdrukt. Nog steeds in de zeventiende-eeuwse spelling, soms in

volksuitgaven zonder afbeeldingen en in andere gevallen, zoals bijvoorbeeld in de uitgave van J. van Vloten uit 1862, voorzien van nieuwe staalgravures door J.W. Kaiser (bp.3.45.3-6).⁹³ Scholz heeft laten zien dat de visuele vervanging die zich in de negentiende eeuw voltrekt op een mentale transformatie wijst. Het teleologische begrip van de zeventiende-eeuwse gravures (namelijk dat de wereld gelezen dient te worden als het boek der Natuur) is verschoven naar een teleologische lezing van het negentiende-eeuwse beeld (namelijk dat de waarheid uit een kunstwerk gelezen kan worden).⁹⁴

Kritiek op zijn dichterlijke stijl heeft Cats' werk vanaf het eind van de zeventiende eeuw begeleid zo bleek in hoofdstuk 1. Ze kwam voort uit de academische opvattingen over het primaat van de regels, de verhevenheid van de poëzie en de voorbeeldige, beschavende functie ervan. Op eenzelfde wijze als het Franse classicisme in het architectonisch denken een nieuw kader schept, is er ook 'een stroming die in toneel en literatuur met ijzeren consequentie een artistieke regelgeving zou gaan doorvoeren'.⁹⁵ In allerlei toonaarden klinkt deze door tot ver in de negentiende eeuw. Van Vloten nog neemt opmerkingen op van Justus Van Effen in de *Hollandsche Spectator* van 3 maart 1732.⁹⁶ Cats' stijl is te wijldlopig en te ongedwongen, te zeer overladen met stoplappen en te weinig vervuld van 'Poëtische Godentaal'.⁹⁷ Maar, voegt Van Vloten toe, Van Effen nazeggend, 'Cats is niet hoogdravend en moet dat niet wezen, dewijl zijn onderwerpen die verhevenheid niet vereischen: liefdesgevallen, zinnebeelden, fabelen en zedenlessen een harnas aan te jagen en een bulderende taal te lenen, is niet min bespottelijk als een schoolmeester met een roode, geborduurde rok en een hoed met pluimen op te tooyen.'⁹⁸

De classicistische kritiek heeft niet kunnen voorkomen dat men zijn werk is blijven lezen. Maar tegen het einde van de achttiende eeuw krijgt Cats' werk wel een andere plaats in een cultuur die zelf eveneens veranderingen heeft ondergaan. In de classicistische literatuur verdwijnt het streven naar een natuurlijk evenwicht in de lezer; het wordt vervangen door een 'psychisch-emotionele didactiek die functioneert doordat het publiek zich inleeft in het gedrag van exemplarische personages'.⁹⁹ Maar ook trachten geleerden aan het eind van de achttiende eeuw de karaktertrekken van de Hollandse volksaard te benoemen en wel in termen van bodemgesteldheid, temperament en levenswijze. 'Uit dit temperament vloeit ook voort, dat hij [de Hollander] liefhebber is van een stille, bezadigde levenswijze, en van geregelde zeden, godsdienstig, weliswaar over het algemeen zeer op zindelijkheid gericht'.¹⁰⁰ In dit kader wordt ook het huis herzien. Het 'huis' krijgt een ander conceptuele inrichting en compositie. 'Het achttiende-eeuwse perfectibiliteitstreven kreeg na de eeuwwisseling steeds concreter vorm in de "imagined community" van de Gouden-eeuwse voorouder, van wie met name de zedelijkheid inspiratiebron werd. Het gelouterde gevoel na de voorbije verschrikkingen versterkte de behoefte aan "vergenoegdheid". En de begeerde gemoedsrust en innerlijke tevredenheid werd behalve als resultaat van de

innerlijke harmonie van “hoofd en hart”, steeds sterker mede bepaald door het harmonisch samenlevingsverband van het gezin.’¹⁰¹ Het *Houwelick* dat Cats als leerschool voor een evenwichtig echtelijk leven presenteert, waarin zowel de natuurlijke aantrekking als het huiselijk bedrijf, als de hartstochten en de spirituele samenspraak een centrale rol spelen en dat zo als kern van het gemenebest vrucht kan dragen – keert zich als het ware binnenste buiten.

Later, in de negentiende eeuw, wordt deze perceptie nog sterker. Wanneer Van Vloten in 1862, tweehonderd jaar na de dood van Jacob Cats, zijn heruitgave verdedigt, herinnert men zich de schrijver als een kloek, voortvarend en wijs man. In die hoedanigheid wordt hij getransformeerd tot ‘den dichterlijken grootvader van ‘t Nederlandsche volk’. Men heeft blijkbaar behoefte, schrijft Van Vloten, aan zijn ‘sneeuw witte lokken, aan de kruin, door het fluweelen kalotjen voor wind en weder gedekt, aan de hooge jaren en den ernst, dien zij medebrengen’.¹⁰² Men leest het werk nog steeds, maar nu geheel naar binnen gekeerd. ‘Zijn “stille, geregelde, huiselijke poëzy” verklaart ons wellicht volkomen’, zo schrijft Van Vloten, ‘de onmiskenbare graagte, waarmeê men bij voortduring, naast het boek der boeken, het zijne aan den huiselijken haard heeft opgeslagen, om er aannemelijke wenken van levensbestier en stichtelijke woorden van stervenstroost uit op te garen, of ook wellicht in enkele trekken van minder stichtelijken inhoud een lustige tijdskorting te zoeken.’¹⁰³ Maar daarmee is eigenlijk een geheel nieuwe Cats ontstaan die – naar mijn overtuiging tenminste – nog maar weinig met het denken over het huis in de zeventiende eeuw te maken heeft.

Noten 3.1.

1. Ten Berge 1979, pp. 227-228; Luijten 1996B II, p. 5. Het werk verscheen voor het eerst in 1618 als *Silenus Alcibiadis, sive Proteus*.
2. Luijten 1996B, II, p. 5.
3. Luijten 1996B, II, p. 89.
4. ADWI, pp. 235-424.
5. ADWI, p. 338, noot a). Op p. 282 verwijst hij naar *Institutio christiani matrimonii*. Luijten 1996B, II, p. 61.
6. ADWI, pp. 265 en 281 noemt *De Christiana Foemina*. Witstein 1980A, p. 43 wijst erop dat Vives in 1529 als tegenhanger hiervan *De officio mariti* (over de mannelijke plichten) schreef.
7. Rummel 1996; Sperna Weiland 1992; Noreña 1970; Boekema Sciarone 1978; Spies 1986B en 1995C.
8. Rose 1986; Wiesner 1993; Nauwelaerts 1975.
9. Haks 1982; Kloek 1983, 1994, 1995.
10. Ozment 1983; Noordam 1961; George 1973; Carter 1974; Power, 1978; Bridenthal 1977; Dresen-Coenders 1977, 1988A en B; Kluiver 1978; Haks 1982; Kooy 1985; Bange 1985; Ferguson 1986; Dieteren 1987; Peeters, Fresen-Coenders & Brandenburg 1988; Roper 1989; Brandenburg 1992; Farge 1992; Dekker 1992; Wiesner 1993; Kloek 1993B en C, 1994, 1995; Hufton 1995; Schuurman 1996; Van der Heijden 1998; Spierenburg 1998.
11. Kloek 1993C, p. 118.
12. Pleij 1988, p. 337.
13. Van Eupen 1985, pp. 8-10.
14. Van Eupen 1985, p. 11.
15. Hommes 1990.
16. Boekema Sciarone 1978; Friesendorp 1983; Pleij 1988; Leuker 1991, 1992A, 1994; Benson 1992; De Baar 1992; Kloek 1994; Van Gemert 1994; Sneller 1994; Spies 1994, 1995C; Van Oostveen 1994; Van Stipriaan 1994; Van Beek 1995; Schenkeveld-Van der Dussen 1994.
17. Leuker 1992A stelt dat de kluchten via een omweg alsnog de patriarchale verhoudingen hebben bevestigd, wat door Stipriaan discutabel wordt geacht. Sneller betoogt dat Jacob Cats via zijn retorische vermogens de patriarchale verhoudingen heeft bestendigd.
18. Spies 1986B, p. 350.
19. Aldus Spies 1986B, p. 350; Kloek 1983, p. 149 resp. 1990, p. 42.
20. Spies 1995C, p. 10.
21. Sneller 1996, pp. 18-19.
22. Voor de klassieke opvattingen over vrouwen zie Bleyerveld 2000, pp. 20-21.
23. Kloek 1995, pp. 250, 254.
24. Sneller 1996; Rummel 1996, p. 11.
25. Zie bv. Pontfoort 1984, p. 17 (De Pisan) en Roothaan 1996, p. 8 (Van Schurman). Kloek 1983 (pp. 121, 126, 148) bespreekt enkele pijnlijke dilemma's die de moderne vrouwelijke onderzoeker van de vroegmoderne tijd parten spelen.
26. Van Dijk 2000, p. 97.
27. Ozment 1983, p. 2.
28. Grootes 1996, p. 135. Grootes heeft, netzo als Spies, meerdere malen gewezen op de heroriëntatie die zich de laatste decennia aangaande de grondslagen van de historische literatuurwetenschap heeft voltrokken.
29. Grootes 1996, p. 186 wijst erop dat 'het entameren van een alternatieve, sociaal-historische vakbeoefening' niet de weg is die de literatuurhistorische wetenschap moet gaan. 'De literatuurhistoricus moet niet op de stoel van de socioloog of de historicus gaan zitten, maar

- kan zich beter bij de stiel houden waarin hij een specifieke deskundigheid bezit.’
30. Spies 1987 I, p. vii.
  31. Spies 1987 I, p. viii: ‘Zo hebben we, wanneer we de tekst historisch beschouwen, te maken met het literaire genre, met de retorische structuur, met de herkomst van de zakelijke inhoud, en met de morele en filosofische opvattingen.’ Zie voorts Spies 1987 II, p. 12.
  32. Spies 1987 I, p. viii.
  33. Witstein 1980A, p. 43 reageert hiermee op Smilde 1938 die stelt dat Cats’ aandacht voor de huwelijksethiek samenhang met het wegvallen van de katholieke context tijdens de reformatie.
  34. ‘Voor-reden’, in: *Trou-ringh ADW II*, A4 verso.
  35. Frijhoff & Spies 1999, mn. pp. 227-279.
  36. Schenkeveld-van der Dussen 1991, pp. 21 resp. 17.
  37. Spies 1995C, p. 18.
  38. Sneller 1996, pp. 60-70, Literatuurhistorisch schat zij Huygens hoger in dan Cats (p. 148); Zwaan 1973; Schenkeveld-van der Dussen 1991, pp. 10, 17, 18, 27; Vollemans 1997, pp. 66-68.
  39. Schenkeveld-van der Dussen 1991, p. 35; Sneller 1996, pp. 61, 62-63, 68-70 legt bij deze standaard vooral de nadruk op het ‘patriarchale’ ervan, aldus de eerste zin: ‘We weten het niet zeker, maar waarschijnlijk is het patriarchaat van alle eeuwen.’ (p. 6).
  40. Dresen-Coenders 1989B, pp. 20-52. Vives was afkomstig uit een joodse familie uit het Spaanse Valencia. Woonde een deel van zijn leven in Parijs, Brugge, Leuven en in Engeland (pp. 24-28) en was gehuwd met een dochter van een Valenciaanse joodse koopman (Noreña 1970, pp. 20-28). Erasmus leidde daarentegen een celibatair leven en hun verhouding is wisselend geweest (Noreña 1970, p. 145). Beiden kenden ook Thomas Moore. Wittewrongel (1609-1662) was een predikant van de nadere Reformatie die op veel punten overeenstemde met Cats (Groenendijk 1984, pp. 13-14, 35-36).
  41. Luijten 1996B, II, p. 66: ‘De aldus bijeengebrachte vindplaatsen vormen een essentieel deel van het instrumentarium van Cats.’ Elders bevestigt hij dat dit de gebruikelijk werkwijze in die tijd is (Luijten 1996B III, p. 365, n. 55).
  42. Aldus Noreña 1970, p. 296 (over Vives). Zie ook Rummel 1996, p. 5 (over Erasmus); Pontfoort 1984, pp. 34-35 (over De Pisan).
  43. Zie voor en overzicht Luijten 1996B II, pp. 62-69. Hij wijst op de *Florilegia*, bloemrijke verzamelingen en andere compilatiewerken. Maclean 1980, p. 63.
  44. *ADWI*, p. 282. Luijten 1996B II, p. 53 wijst erop dat Cats zowel letterlijk citeert, als ook parafaserend met citaten omgaat. Soms met, soms zonder verwijzing naar een auteur. Montaigne deed dit expliciet om te testen of de autoriteit der klassieke werkzaam is zonder vermelding.
  45. Zie daartoe Luijten 1996B II, p. 54.
  46. Maclean 1980, p. 5 wijst erop dat Renaissanceauteurs ook waar het ging om ‘vrouwen’ werkten met vaste verzamelingen van ‘loci communis’. Tiraquels werk over het huwelijk (1513) is daarvan een voorbeeld. Hierin zijn opgenomen 50 folioevellen met referenties.
  47. Luijten 1996B II, p. 65.
  48. *ADWI*, p. 282.
  49. *Cats, Sinne- en Minnebeelden*, in: *ADW II*, p. 51. Luijten 1996B III, pp. 458-515 geeft een inventarisatie van Cats’ bibliotheek.
  50. *ADWI*: Galenus (p. 331), Hippocrates (p. 380).
  51. *ADWI*: Calvijn (p. 321); Plato (p. 281, *Reipublica*), (p. 331, *Timaeos*). Luijten 1996B II, pp. 56-58 voor de bijbel-uitgaven die Cats heeft gebruikt. Maclean 1980, p. 6 wijst erop dat de kerkvaders door katholieken zowel als protestanten als referentie in gebruik bleven.
  52. *ADWI*: Montaigne (pp. 359, 299 en 363); Anthonis Magyrus, *Keuckenboeck* (p. 352); Dodoneus, *Kruyt-boeck* (p. 373); Xenophon (pp. 287, 289, 333, ‘Ischomachus’, in de

- Oeconomia*).
53. Cats is niet de enige die emblematische werken over de liefde schrijft, zoals ook Daniel Heinsius en Pieter Cornelisz. Hooft. Zie Luijten 1996B II, p. 58.
  54. Het betreft André Tiraqueau, *De legibus connubialibus et iure martiali*. ADW I, pp. 330, 399-400 ('Andreas Tiraquels sestien Huwelycks Wetten; waer in hy het gansche recht des huwelycks kortelijck begrepen, en breeder door seer geleerde Uytleggingen verklaert heeft.' Luijten 1996B III, p. 363, n. 43. Voor het tekenen zie ADW I, p. 370.
  55. ADW, I: Cicero (p. 289); Petrarca (p. 340); William Gouge (pp. 385, 339); Bayly (p. 417); Smith (pp. 289, 299, 381, 383); Teelling (p. 385). Zie Groenendijk 1984, pp. 186-189.
  56. ADW I, 'Hoogliedt Salomons' (p. 282).
  57. Cats' vriend de medicus Van Beverwijck wijdt in 1643 nog een heel boek aan deze kwestie. Van Gemert 1992A en B; Niekus Moore 1994. Maclean 1980, pp. 29-30 wijst erop dat er met name onder medici aan het eind van de 16de en het begin van de 17de eeuw in positieve zin uitlaten over vrouwen, dit in reactie op Aristoteles' opvatting over de natuurlijke inferioriteit van de vrouw. De verdediging van de superioriteit van het vrouwelijk geslacht is echter weinig consistent.
  58. Pleij 1988, p. 334.
  59. Kristeller 1961; Kelso 1956; Febrvre & Martin 1998; Eisenstein 1979.
  60. Maclean 1980, p. 5.
  61. Breward 1970, pp. 36-37.
  62. Gelijk Coornhert : 'Siet hier, Nederlander, tot lof van uwe moeder-tale, een gansch gedichte alleen bestaende uyt enckel geluyden, ofte woorden van eener silbe: waer uyt blijcken kan hoe kort en bondig ghy daer in spreecken kont. Ick wensche dat iemant van hare verachters dit eens poogde na te spelen, selfs in de tale die hem best ter hant mogte wesen, en daer niet door wetende te raecken (gelijck ick oordeele sulcks in andere talen onmogelijck te zyn) dat hy ten minsten dan voortaan in meerder achtinge van de selve wilde spreecken, en gevoelen.' Gelijk Coornhert en Stevin, wordt dit ook bij Cats veroorzaakt doordat hij ten dienste van de landslieden wil schrijven. Men kan lezen, maar kent geen Latijn. ADW I, p. 281. Maar anders dan Coornhert heeft hij de kennis door zijn poëtische bewerking een metamorfose doen ondergaan, waardoor het tot ver nadien zijn kracht heeft behouden. ADW I, pp. 281-282: Cats verwijst naar het gebruik van gedichten in Griekse werken, en zelfs in de heilige Schrift die op rijm zijn gezet. In het Nederlands is bijvoorbeeld bekend de Rijmbijbel van Jacob van Maerlant.
  63. ADW I, p. 284, noot a.
  64. ADW I, p. 281.
  65. Haks 1982, pp. 1-12.
  66. Groenendijk 1984, pp. 130-131.
  67. Cats, *Trou-ringh*, in: ADW II, pp. 20-23, 46. Zie zijn opsomming op pp. 47-48.
  68. Cats, *Trou-ringh*, in: ADW II, p. 21: 't'samen-voeginge van twee vrou-mensche', waarbij Cats verwijst naar Montaigne die ervan is overtuigd. Maclean 1980 bevestigt dat in de renaissancistische geneeskunde mogelijk geacht wordt dat de geslachten in elkaar over kunnen gaan.
  69. Cats, *Trou-ringh*, in: ADW II, p. 2: 'Merk voor eerst (...) dat het houwelijck is een *wettige by- een-komste*, en sluyt daer mede uyt alle de t'samen-voegingen van man en wijf die onwettigh of tegen de regel zijn, het zy dan ten aensien van de persoonen ofte van de sake selfs. Let vorder op de woorden, *tusschen man en vrouwe*, en sluyt daar mede uyt, als onwaardigh den naem van houwelijck, die t'samenvoeginge van de onmondige en minderjarige, van gelijcke de t'samenkomste van vrouwe met vrouwe, of man met mans-persoon, waer van men ook hedendaegs exempelen heeft gesien: en bovendien van vrouwen ofte mans-persoonen, daer van d'een ofte d'ander, ofte beyde ten houwelick onbequaem zijn. Van gelijcken wort door de voorsz. woorden afgekeurt de by- een-komste van een man

tot twee of meer vrouwen; Item van twee ofte meer mans tot eene vrouwe. Met de woorden van *onscheydbare gemeenschap* wort aengewesen, dat geen houwelijck en kan gemaect worden onder conditie, oock niet tot eenen sekeren tijt toe; maer het is een bandt geduerende geheel het leven van de gene die onderlinge zijn verbonden, het welk in andere gemeene verbintnisse en handelingen geen plaatse grijpt'.

70. Kelso 1956, pp. 25, 36.
71. Maclean 1980, p. 50.
72. Noreña 1970, pp. 208-209; Rummel 1996, pp. 3, 11.
73. Ik gebruik met opzet de term personages om hun literaire leven te benadrukken dat uit enkel woorden bestaat. Hamon 1989, pp. 81-100.
74. Smit 1962 en Luijten 1996B II, pp. 50-52 bevestigen in deze het belang van Cats 'retorische en juridische scholing.

Noten 3.1.1.

1. Cats, *Trou-ringh*, in: ADW II, p. A4 verso. Op p. 60 (ADW II) verwijst Cats bijv. naar Aristoteles' *Ethica*.
2. Cats, *Trou-ringh*, in: ADW II, p. 602 ('Regels voor de Huyshoudinge, rakende de onderlinge plichten tusschen man en vrou'): 'Weet dat niet alle ding in huys en dient gebrogt, Al wat men niet en hoeft, is altijd dier gekocht. Cato.' In zijn beschrijving van het leven op Sorgvliet presenteert Cats zich als een kenner van de agrarische economie zoals deze door beide romeinse schrijvers is beschreven (zie voor Cato o.a. ADW II, p. 291); Luijten 1996B III, p. 514 (Xenophon) en p. 461 (Aristoteles).
3. Hoffman 1959, pp. 24 en 27-29.
4. Pleij 1988, p. 337. Pleij wijst op de genealogie van dit werkje, die terug gaat op Bernardus Silvestris, *De cura et modo rei familiaris* (ca. 1150).
5. Meder 1994, pp. 86-88 noemt als herkomst een Latijns supplement van de *Disticha Catonis* (later vertaald als *Dietsche Cato*), ook uit de twaalfde eeuw, bekend als *Facetus*, '*cum nihil utilis*'. Voor de *Disticha Catonis* Van Buuren 1994 en Van Oostrom 1996, p. 47.
6. Stevin, *Het Burgherlick Leven*, p. 45; Coornhert, 'Vande wysheydt', III 5 (Becker 1942, pp. 181-195). Voor Coornhert en zijn klassieke ethische opvattingen, zie Berkvens-Stevelinck 1989, Fresco 1989, Ook *Hertspiegel* van Hendrik Laurensz. Spiegel is een ethisch werk dat in deze tijd werd geschreven (1600/ 1614). Zie voor alledrie Israel 1996 II, p. 629. Sommige hedendaagse auteurs benadrukken de afhankelijkheid van (de als christelijk humanist bekend staande) Coornhert van de klassieke moraal filosofie, anderen meer zijn christelijke gedachtengoed. Zie voor de dilemma's waartoe Coornherts werk aanleiding geeft Berkvens-Stevelinck 1989.
7. Hoffmann 1959, pp. 41-45.
8. Hoffmann 1959, pp. 5, 29; Groenendijk 1984; Breward 1970.
9. Voor een overzicht van Nieuw Testamentische vindplaatsen in Cats' *Sinne- en Minnebeelden*, zie Luijten 1996B III, pp. 448-450 en 454-457. Voor Oud-Testamentische vindplaatsen zie Luijten 1996B III, pp. 446-448 en 451-454.
10. Syncretisme betekent het samensmelten van heterogene ideeën, een proces dat zich in de vroegmoderne periode op tal van gebieden afspeelt.
11. Hoffmann 1959, pp. 6-23.
12. ADW I, p. 289; Foucault 1984B, p. 156.
13. Foucault 1984B, pp. 147, 150.
14. Hoffman 1959, p. 10; Foucault 1984B, p. 140. Foucault benadrukt de asymmetrie in de antieke partnerkeuze, wanneer hij op p. 151 schrijft: 'Het echtgareel wordt dus gekenmerkt door een oorspronkelijke asymmetrie – de man beslist voor zichzelf terwijl de familie voor het meisje beslist'.
15. ADW II, pp. 311 en 313. Op p. 336 geeft Cats het voorbeeld van een Romeins gebruik om de nieuwgehuwde vrouw duidelijk te maken dat er geen weg meer terug is.
16. ADW I, p. 311; Herweg 1994, pp. 90 en 100.
17. ADW I, p. 310 (onder verwijzing naar Aristoteles *Ethica* (VIII.10), Tiraquel (1.8) en Plutarchus. Herweg 1994, pp. 91-92.
18. ADW I, p. 289. Hoffmann 1959, p. 10 onderstreept dat de 'kunst van de economie' niet een ieder is gegeven, en in de antieke tijd beschouwd wordt als een gunst der goden. Herweg 1994, p. 91.
19. ADW I, pp. 322, 356.
20. ADW I, p. 322. Foucault 1984B, p. 153, citeert Xenophon: '... vanaf het begin heeft de godheid de natuur van de vrouw aangepast aan werkzaamheden binnenshuis en die van de man aan werkzaamheden buitenshuis.' En iets verder concludeert Foucault: 'Elk van beide echtelieden heeft dus een aard, een activiteitsvorm en een plaats die met betrekking tot de eisen

- van de *oikos* worden bepaald’.
21. Hoffmann 1959, p. 9.
  22. *ADWI*, p. 291: Men heeft aan alles gebrek.
  23. Het huwelijk dient gebaseerd te zijn op een gemeenschap van goederen. *ADWI*, p. 289 (‘Bruyt’), pp. 350 en 371 (‘Vrouwe’).
  24. Zie Stevins streven naar een ‘bevrijde ruimte’, als complement van het ‘in alle vrijheid’ van kelder tot zolder kunnen gaan van de vrouw (*ADWI*, p. 366 (‘Vrouwe’)). Coornhert wijst, naast de bescherming tegenover kwaadwillende lieden, het beschermt zijn tegen het weer en wilde dieren, op de analogie met vogels die veilig in hun nesten schuilen (Becker 1942, p. 183).
  25. *ADWI*, pp. 298-301 spreekt Cats van ‘het gansch gesin, kint, boden, nichten neven’. Coornhert (Becker 1942, pp. 182-183) spreekt van ‘huysghezinde’. Daartoe rekent hij alle huisgenoten (vader van het huisgezin als heer, de huisvrouw als gezellin des levens, kinderen als gewenste vruchten, en diensboden als volbrengers van de bevelen van de vader) plus alle have en goed (rijkdom en inkomsten).
  26. Aldus Aristoteles en Xenophon (Hoffmann 1959, p. 11). Idem Foucault 1984B, pp. 148 en 152. Hij wijst op de omvattende betekenis die het “dak” daarmee heeft in de Griekse huiseconomie: ‘onder dak brengen is vooruitzien om mettertijd op het geschikte moment te verdelen (...) Wat hij heeft voortgebracht, verdiend of geruild brengt hij mee naar huis; binnenshuis neemt de vrouw in ontvangst, bewaart en wijst toe naar gelang van de behoeften. (...) Beide rollen vullen elkaar precies aan en zonder de ene zou de andere nutteloos zijn’.
  27. *ADWI*, p. 328; Hoffmann 1959, p. 10 bevestigt dit bij Xenophon.
  28. *ADWI*, pp. 322, 370, 371 (‘Vrouwe’).
  29. *ADWI*, pp. 370-371. Cats verwijst hier naar de gehuwde Johanna Coomans die uitmunt in haar poëzie. Herweg 1994, pp. 84, 87, 91 noemt soortgelijke kwaliteiten als noodzakelijk voor vrouwen.
  30. *ADWI*, p. 317.
  31. *ADWI*, p. 334.
  32. Zelfs wanneer een man dit voorstelt ter ere van zijn vrouw. Een verstandige vrouw zal dit dienen te weigeren zegt Cats, *ADWI*, p. 310.
  33. Foucault 1984B, p. 153. ‘De “natuurlijke” tegenstelling tussen man en vrouw en het specifieke karakter van hun bekwaamheden zijn onlosmakelijk verbonden met de orde van het huis, ze zijn gemaakt voor deze orde, die ze hun omgekeerd als verplichtingen oplegt.’ Herweg 1994, pp. 99-100.
  34. *ADWI*, p. 317. Voor de koopvrouw in de Hollandse Zeventiende eeuw, zie Kloek 1993A, pp. 58-59.
  35. *ADWI*, p. 423. Dit in tegenstelling tot de gangbare praktijk in de Republiek waar wel degelijk sprake is van weduwen die (in het voetspoor van hun man) als koopvrouw optreden, omdat nu zij zorg draagt voor inkomsten. Kloek 1993A, p. 59.
  36. Hoffmann 1959; Foucault 1984B. *ADWI*, p. 312.
  37. Hoffmann 1959, pp. 19 en. 63-65 maakt er op attent dat in de Romeinse geschriften van o.a. Cato en Varro een agrarische leer wordt gepresenteerd waarin de dagelijkse leiding van het landgoed is opgedragen aan een opzichter en het huiselijk bestier ervan aan een ‘Haushälterin’. De richtlijnen van de laatste zijn in de vroegmoderne Duitse geschriften overgegaan op de huismoeder.
  38. *ADWI*, pp. 314 en 282. Voor de plichten (en deugden) van de gehuwde man, *ADWI*, pp. 307-308 van de gehuwde vrouw, p. 308. Idem Hoffmann 1959.
  39. *ADWI*, p. 309.
  40. *ADWI*, pp. 311, 313 en 314.
  41. *ADWI*, p. 312.
  42. *ADWI*, p. 315. Zie voor de verschillende connotaties van de zonnebloem Emmens 1981C en 1981D, Yates 1988, p. 178 (onder verwijzing naar Trismegistus en de kabbala).

43. ADW II, pp. 312, 315. Foucault 1984B, pp. 149-150.
44. ADW I, p. 313.
45. Hoffmann 1959, p. 10.
46. De strikte scheiding betreft een juridisch onderscheid tussen huis en veld. Hugo de Groot licht dit onderscheid toe in zijn *Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleerdheid* gepubliceerd in 1631. De Groot (Dovering 1952, pp. 152-156).
47. ADW I, pp. 288, 291, 352.
48. ADW I, pp. 601, 291, 310 ('vloeren'); p. 331 ('vloer'); ADW I, p. 291 soms in ontkennde zin, zoals wanneer hij spreekt van 'solders sonder balck'; p. 352 ('trappen'); pp. 291, 288, 291; p. 291 ('slot'), p. 300 ('sleutel').
49. ADW I, p. 335.
50. ADW I, p. 335: 'voorhuys', met daarin een 'deure', voorzien van een 'nagt-slot' en een 'venster', die beide op de straat uitkomen; Cats, *Regels voor de Huys-houdinge*, in: ADW I, p. 601.
51. Cats, *Regels voor de Huys-houdinge*, in: ADW I, p. 602.
52. ADW I, pp. 291, 331 ('in onse kamer'); p. 337: ('kamers'); pp. 352, 337 ('vertreck'); p. 337: ('salen').
53. ADW I, p. 331 ('binne-sael'); p. 352 ('tafels'); p. 27.
54. ADW I, p. 309 ('keucken') p. 310 ('heert').
55. ADW I, p. 309.
56. ADW I, pp. 371, 375.
57. Zoals Van Sterkenburg 1981, p. 103 noteert heeft 'huisraad' een brede betekenis. Naast huisraad, kan het betekenen 'huishouden' en 'gezin'.
58. Cats, *Regels voor de huys-houdinge*, in: ADW I, p. 601 ('lepel'), p. 307 ('teer glas', 'yseren pot', 'porceleyne schotel', 'koperen becken'), p. 309 ('gordijnen', 'bed', 'sleutel', 'lywaet', 'de wasch'), p. 310 ('kassen'), p. 314 ('schouw'), p. 319 ('brief', 'pen', 'roemer'), p. 324 ('spiegel van Veneetsche glas'), etc.
59. ADW I, p. 352.
60. ADW I, p. 27 ('spinde'), pp. 357-358 ('koffers', 'pijsels', 'kassen', 'kist').
61. ADW I, p. 352 ('banck', 'spiegel', 'kaars') en Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: ADW II, 541 ('olielamp').
62. ADW I, p. 362 ('hier-gemaecte koppen'), pp. 601, 54, 360 ('porceleyn', 'over-zeesche glazen'), p. 354. Cats merkt op dat deze kostbaarheden in Holland zelfs bij schippersvrouwen en bootsgezellen thuis te vinden zijn.
63. ADW I, p. 359: 'vlieger' (bovenkleed voor vrouwen, Van Sterkenburg 1981, p. 289), 'hemd' en 'kap'; pp. 357-358 ('serviët', 'ammelakens', 'schoon damast').
64. ADW I, p. 295 ('fluweel'), p. 359 ('sijde'), p. 322 ('syde', 'fluweel', 'wolle', 'sayet'), p. 354 ('bont', 'sijde', 'fluweel').
65. ADW I, p. 337 ('duysent boecken').
66. Cats wijst op de onenigheid die ontstaat wanneer iemand in huis 'met het hoofd in de boeken zit', en daarmee welhaast vanzelfsprekend 'afwezig' is. Ook andere auteurs stellen deze kwestie aan de orde, zoals De Pisan (Pontfoort 1984, p. 140).
67. ADW I, pp. 294, 299, 317, 334, 359-360.
68. ADW I, p. 362.
69. ADW I, p. 362.
70. ADW I, pp. 360-361.
71. ADW I, p. 352.
72. ADW I, p. 360. Coornhert (Becker 1942, pp. 183-184) benadrukt dat het huis dient te beantwoorden aan de primaire behoeften ('nooddruft').
73. Foucault 1984B; Hoffmann 1959.
74. ADW I, p. 337.

75. ADWI, p. 602.
76. Hoffman 1959, p. 15; Foucault 1984B, p. 152.
77. ADWI, pp. 360-361.
78. ADWI, p. 361; idem Coornhert (Becker 1942, p. 194).
79. ADWI, p. 362.
80. ADWI, pp. 361-363. Idem Coornhert (Becker 1942, p. 191).
81. ADWI, p. 310 ('vloeren dweylt'). Maar ook niet teveel, p. 350 ('O moeder van het huys! maeckt datje minder dweylt'); ADWI, p. 334 ('daer is een vloer te schueren'), p. 310 ('kassen boent'); p. 358 ('doen alle berders glimpen', 'banck en tafel wrijft'); ADWI, p. 357 ('boenen, dweylen, schueren').
82. ADWI, pp. 334 en 371.
83. ADWI, pp. 243 en 75.
84. ADWI, p. 243.
85. ADWI, p. 352.
86. ADWI, p. 350.
87. ADWI, p. 364.
88. ADWI, p. 356.
89. ADWI, p. 355.
90. Ouders dienen de maagd op het huwelijk voor te bereiden. De maagd van haar kant dient leergierig te zijn en de regels om het huiselijk bedrijf te bestieren, toeëigenen. Indien dit is verzuimd, dient een jongetrouwde vrouw zich bij de marktgang te laten vergezellen door een ouder en wijzer iemand die haar inlicht over wat wel en wat niet aan te schaffen.
91. ADWI, pp. 309 en 355.
92. ADWI, p. 360.
93. ADWI, p. 354.
94. Zoals bekend is de situatie in Holland als op- en overslagplaats van voedsel – zowel uit het omringende platteland als van exotische gewassen – ook bijzonder vergeleken met de situatie elders. I.p.v. onderhevig te zijn aan de afwisseling van honger en overvloed, afhankelijk te zijn van de oogst, zorgt de aanwezige voedselvoorraad voor een buffer die de al te scherpe wisselingen kan opvangen. Niet zozeer overvloed, maar eerder de aanwezigheid van een redelijk constante hoeveelheid voedsel lijkt de culturele perceptie van voedsel en de interesse voor de keuken bepaald te hebben.
95. Van Gemert 1992, pp. 104-105, n. 13 merkt op dat Van Beverwijck minder enthousiast is over de uitheemse kruiden en specerijen, en de voorkeur gaf aan honing boven suiker.
96. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: ADW II, p. 574.
97. ADWI, p. 340.
98. ADWI, p. 373. Ook mannen hebben volgens Cats hun sporen verdiend in de 'tuinkunst', met het kweken van allerlei boomgewas en het verbeteren van vruchten, met name door het enten. ADWI, pp. 371-372.
99. ADWI, p. 360.
100. ADWI, p. 354.
101. ADWI, p. 318.
102. ADWI, pp. 352-353.
103. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: ADW, II, pp. 576-578.
104. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: ADW II, pp. 537-571. Voor de 'passien', zie 3.1.3. Voor de antieke herkomst, zie Foucault 1984B, pp. 97-106 en Foucault 1985A, pp. 105-115.
105. ADWI, p. 356 en Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: ADW II, pp. 573-575.
106. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: ADW II, pp. 573-574.
107. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: ADW II, pp. 574-575.
108. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: ADW II, pp. 584-585 en 590-591. Zie voor soortgelijke traditionele joodse voorschriften, Herweg 1994, p. 92.

109. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: *ADW II*, p. 572.
110. Voorts verwijst hij naar Galenus en Aristoteles. Cats (*Tachtig-jarige bedenckingen*, in: *ADW II*, p. 588), spreekt van slijm, bloed, edel gijl (*ADW II*, p. 590). Zie ook Jansen-Sieben 1994, Thommasset 1991.
111. *ADW I*, p. 353.
112. *ADW I*, p. 373. Zo verwijst hij naar Dodoneus (Rembert Dodoens), *Kruyt-boek* (1554). Van Gemert 1992, p. 172. Zie Imhof 2000.
113. *ADW I*, pp. 373-375; Zie ook *Le Ménagier de Paris* (Coulton & Power 1928, pp. 293-529).
114. *ADW I*, pp. 388, 374.
115. *ADW I*, p. 374.
116. Maar dat geldt in feite ook bij het innemen van gewone medicijnen voor de gezondheid.
117. *ADW I*, p. 353.
118. *ADW I*, p. 355. Idem Van Beverwijck (onder verwijzing naar Cicero), p. 15: 'Daarom moet iedereen zijn eigen natuur kennen en weten wat goed en slecht voor haar is, gebruiken wat voor zijn natuur aangenaam is en afzien van wat haar beschadigt'.
119. *ADW I*, pp. 362, 355.
120. Cats (*ADW I*, p. 352) raadt speciaal aan: 'Siet het Keuckenboeck onlangs uytgegeven by Anthonis Magyrus; een bequaem werck voor alle huys-moeders, en alle andere Jonck-vrouwen, die haer op den keuckenhandel willen leeren verstaen. Siet mede de Mofte-schans van D. Petrus Hondius'.
121. *ADW I*, pp. 352-353.
122. *ADW I*, p. 291. Idem Vives (Noreña 1970, p. 196). Sieden is koken met vocht op hoog vuur. Stoven is koken met weinig vocht op een zacht vuur. Jansen-Sieben & De Winter 1989; Jobse van Putten 1995.
123. *ADW I*, p. 361. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: *ADW II*, p. 572.
124. En dat geldt ook de zorg voor huisdieren (vogel) bij afwezigheid van haar man. *ADW I*, p. 357.
125. *ADW I*, p. 352: 'Het is een eerlick huys, dat op sijn eyge wet, Verkeerde rancken weert, en goede regels set. Maeckt op uw eygen hant, en binnen uwe deuren, Een magtig keucken-regt en alle goede keuren.' Hoewel er enige gelijkenis is met de joodse aandacht voor een 'ritueel geschikte' kookkunst (met name ook bij huiselijke religieuze vieringen), lijkt er bij Cats geen sprake te zijn van de 'koschere' voedselwetten waarbij het mengen van vlees- en melkproducten als onrein wordt beschouwd. Herweg 1994, pp. 89, 95.
126. *ADW I*: 'Doch wat men stelt te werck, of achter rugge laet, het beste dis-gebot, dat is de middel-maet' (p. 352); 'Wie regels stellen wil op huis en keucken-saecken' (p. 356); 'de konste van den heert', 'koken op de maet' (p. 353); 'strenghe tafel-wetten' (p. 352); 'tafel-wet', 'tafel-recht' (p. 355); *ADW I*, pp. 352-353, noot e). De lofwaardigheid ziet Cats bevestigd door te wijzen op hoogstaande vrouwen en hooggeplaatste mannen die zich verwaardigden eigenhandig iets te koken. Idem Vives (Noreña 1970, p. 196).
127. *ADW I*, p. 353.
128. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: *ADW II*, pp. 585-587.
129. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: *ADW II*, p. 586.
130. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: *ADW II*, p. 586. *ADW I*, pp. 377-398. Hoffmann 1959, p. 11 wijst erop dat Aristoteles dit uitdrukkelijk naast kinderopvoeding ziet als doel van het huis. Foucault 1984B, pp. 151 en 154.
131. *ADW I*, pp. 377-382, 385.
132. Foucault 1985A.
133. *ADW I*, p. 384.
134. *ADW I*, p. 385.
135. *ADW I*, p. 384.
136. *ADW I*, p. 385.
137. *ADW I*, p. 385. Cats presenteert hier de gangbare 'agrarische' voorstelling van zaken waarbij

- alleen de man over zaad beschikt, en de vrouw de vruchtbare aarde is. Pas Reinier de Graaf bevestigt met zijn ontdekking van de ‘follikel’ (vroeg stadium van de bevruchte eicel) de renaissancistische gedachte dat beide geslachten iets aan de vrucht toebrengen. Maclean 1980, p. 33.
138. ADWI, p. 391.
  139. Maclean 1980, p. 30; voor de humeurenleer in het algemeen, zie Van Gemert 1992, pp. 165-168.
  140. ADWI, pp. 391-392.
  141. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Vives die de bestialiteit van de geslachtsdaad benadrukt. Daarmee houdt hij vast aan het eerdere kerkelijke opvatting dat alleen binnen het huwelijk seksualiteit acceptabel was, namelijk om kinderen te baren en ter bevrediging van de lust van de man (Noreña 1970, pp. 91-92, 210-211). Vives benadrukt (gelijk Erasmus) het verschil tussen de verheven ziel en het zondige vlees.
  142. ADWI, p. 385. Idem Alberti (Watkins 1969, pp. 53-54).
  143. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: ADW II, pp. 584-585: ‘Van af-setten en behouden, als oock van het by-slapen.’ Foucault 1985A, p. 139 spreekt van ‘een soort verdierlijking’: ‘De dieren volgen namelijk in hun geslachtsleven hun lichamelijke behoeften, nooit iets meer of iets anders’.
  144. ADWI, p. 385; Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: ADW II, p. 586.
  145. ADW II, p. 587.
  146. ADWI, pp. 391-395.
  147. Hoffmann 1959, p. 9 wijst erop dat dit bij Xenophon slechts in de marge gebeurt.
  148. ADW II, p. 588. Van Sterkenburg 1981, p. 119.
  149. ADWI, pp. 395-398.
  150. ADWI, p. 396: Cats verwijst naar Huygens die zijn kinderen spelenderwijs letters leerden.
  151. ADWI, p. 357.
  152. ADWI, p. 337.
  153. ADWI, p. 337.
  154. ADWI, p. 245.
  155. ADWI, p. 398.
  156. ADWI, pp. 337-338. Idem Huygens, *Dag-werck* (1627-1637) ; zie Vollemans 1998, pp. 66-68.
  157. ADWI, p. 338.
  158. ADWI, p. 370. Foucault 1984B, p. 154: ‘Degenen die zich aan zulke despotische begeerten onderwerpen, veroordelen hun lichaam, ziel en huis tot de ondergang’.
  159. ADWI, p. 355.
  160. ADWI, pp. 356-357.
  161. Kluiver 1978, p. 57, onder verwijzing naar de indeling zoals genoteerd in *Spiegel van de Ouden en Nieuwe Tijd*, p. 67.
  162. ADWI, p. 352.
  163. ADWI, p. 337.
  164. ADWI, pp. 351-352.
  165. ADWI, pp. 361 en 390.
  166. ADWI, p. 361.
  167. ADWI, p. 310.
  168. ADWI, p. 367.
  169. Hoffmann 1959, p. 12.
  170. ADWI, p. 310.
  171. ADWI, p. 310. Foucault 1985A, pp. 151-153.
  172. ADWI, p. 334.
  173. En dat vinden vele auteurs, zoals Alberti (Watkins 1969, p. 136). Foucault 1984B, p. 150.

174. *ADWI*, pp. 368-369.
175. *ADWI*, p. 369.
176. *ADWI*, p. 368.
177. *ADWI*, p. 369.
178. *ADWI*, p. 331.
179. *ADWI*, p. 253.
180. *ADWI*, p. 264.
181. Foucault 1984B, p. 148.
182. Hoffmann 1959, pp. 9-11. Met uitzondering overigens van de Romeinse opvattingen waar het primaat van de huishoudelijk beheer gelegen is in het behoud en de vermeerdering der goederen (p. 19).
183. *ADWI*, p. 334. Ook Erasmus beklemtoont (al legt hij een ander accent) het belang van het huwelijk, want 'the well-being of society depends on it.' (Rummel 1996, p. 8).
184. *ADWI*, p. 305.
185. *ADWI*, p. 281.
186. *ADWI*, p. 281. Foucault 1984B, p. 149.
187. *ADWI*, p. 281.
188. *ADWI*, p. 281: 'En sonder dat, wat kan'er doch nutter wesen voor het gemeene best, als tot gevoegsaemheyd en andere goede deugden aen te leyden de genen, die in alle manieren sijn als onverscheyde metgesellen onses geheelen leven.' Cats verwijst in deze naar Montaigne (*ADWI*, p. 281, noot b). 'De eerste gemeenschap', schreef Van Beverwijck, Cicero citerend, 'is in het houwelick; daer na in de kinderen; dan een huys, ende alles gemeen. Ende dat is het beginsel van een stadt, ende als een zaeyeling van een Gemeene sake.' Citaat Schama (1988, p. 388). Idem Vives, in Noreña 1970.
189. *ADWI*, p. 281. Foucault 1984B, p. 149.
190. *ADWI*, pp. 353, 361.
191. *ADWI*, p. 366: Daarnaast hanteert Cats ook de naam van de 'huisvader' en 'huismoeder' (*ADWI*, pp. 283-284). Foucault 1984B, pp. 158-159 wijst ook op de wederkerigheid in het klassieke denken. Herweg 1994, p. 39 wijst op een soortgelijke benoeming in het hebreuws: 'Die Frau ist das Haus (hebr. *bet*); "Haus" und "Frau" werden hier bedeutungsgleich verwendet'.
192. *ADWI*, pp. 310 en 318. Jansen-Sieben & Winter 1989, pp. 10-15 betogen iets dergelijks. De vrouw wordt volgens hen juist gewaardeerd om wat zij doet.
193. *ADWI*, p. 336.
194. Daarmee erkent hij naar eigen zeggen een wijdverbreide opvatting. *ADWI*, p. 281: 'en niet van de namen der mannen is genomen geweest'. Cats verwijst naar de apostelen Petrus en Paulus, noot h: 'Matriomium apud Romanos à matre, non à patre dictum'. Er lijkt hier sprake van een symbolische tegenbeweging: want de vrouw krijgt met haar huwelijk ook de naam van haar man.
195. *ADWI*, p. 368.
196. *ADWI*, p. 366: 'traegh-gevoet', met 'gesette schreden', 'deftig in gebaer' en 'niet schotebolligh sijn'.
197. Foucault 1984B, pp. 153, 156-157.
198. Cats spreekt over de vrouw des huizes in termen van 'sneeg', 'geset', 'beset', 'deftig', 'heusch', 'vlijtig', 'sedig' (gepast).
199. *ADWI*, p. 323.
200. Wigoder 1994, p. 82; Herweg 1994, p. 97.
201. *ADWI*, p. 323. Hoffmann 1959.
202. Cats, *Trou-ringh*, in: *ADWII*, p. A4 verso.
203. Herweg 1994, pp. 88-101.
204. Wigoder 1994, pp. 200-202; Frijhoff & Spies 1999, pp. 112, 121-125.

205. Schama 1988, pp. 112, 130.
206. Schama 1988, mn. pp. 103-133. Schama wijst op allerlei parallellen waarvan de Hollandse cultuur in deze periode gebruik maakt. Naast het gangbare gebruik van exempla uit het Oude Testament (zowel in poëtica als schilderkunst, pp. 110, 111, 116, 118, Mozes: pp. 121, 125) zijn er specifieke karakteristieken die ontleend worden. Er is sprake van een Nederlandse *Haggada* (een vertelling over de bevrijding uit slavernij), het speciale verbond tussen God en Zijn volk (p. 107), Jeruzalem verschijnt in een Hebreeuws Leiden en Amsterdam (p. 111), de bijbelse Exodus, hier te lande opgevat als 'metafoor voor revolutie', aldus Schama, pp. 113, 123. Voorts de overwinning van de tiran (farao resp. Spanje) en rituele reinigingen (pp. 116, 120).
207. Israel 1996, I, pp. 638-646.
208. Schama 1988, pp. 379-479, 390.
209. Herweg 1994, p. 100.

Noten 3.1.2.

1. Maclean 1980, pp. 6-27.
2. De Groot (Dovering 1952, pp. 16-23) beschrijft in I.5 de wettelijke regels van het huwelijk. De meesten daarvan keren bij Cats weer.
3. *ADWI*, p. 331. Foucault 1984B en 1985A.
4. Noreña 1970.
5. Cats, *Fuyck*, in: *ADW II*, p. 459: 'Een Heremyterse, of Klopje, of iemandt anders, afkeerig van 't Huwelijck zijnde' en Cats, *Trou-ringh*, in: *ADW II*, p. B2, waarin Cats spreekt over 'Jonckvrou Schuermans'.
6. Maclean 1980, pp. 26-27 wijst erop dat deze fysiologische nuancering ook in het Recht doordringt en personages erkend die dispensatie kunnen krijgen (zoals een zwangere vrouw, een moeder met kind in bepaalde gevallen zijn vrijgesteld van straf). Cats benadrukt die aspecten die de privileges en de waardigheid van de vrouw in het paradigma van de vrouwelijke natuur betreffen.
7. Maclean 1980, p. 84.
8. *ADWI*, p. 299.
9. Zie voor de paragraaf over het huwelijk bij De Groot (Dovering 1952, p. 16-23).
10. Cats, *Bolle*, p. 245. Het eerste huwelijk is en blijft in de ogen van Jacob Cats de hemel op aarde. Cats, *Emblemata Moralia*, in: *ADW I*, p. 135.
11. *ADWI*, p. 418.
12. *ADWI*, pp. 419-420.
13. Vrouw en de Moeder omvatten samen het grootste aantal pagina's. *ADW*, I, pp. 309-376, 383-398.
14. Alberti (Watkins 1969, p. 113).
15. Cats varieert hier op het bekende thema van de 'wijze en de dwaze maagden'. Zie Van Oostrom 1996, Friesendorp 1983; Timmers 1974, pp. 43, 81-82.
16. Cats, *Spiegel*, in: *ADW I*, p. 499.
17. *ADW*, I, pp. 244-245.
18. *ADWI*, p. 244.
19. Maclean 1980, pp. 28-29. In de eerste helft van de 16de eeuw worden de antieke geneeskundige geschriften van Aristoteles, Hippocrates en Galenus (die Cats alledrie noemt) vertaald en uitgebreid commentariseerd. Tegelijk is er een toename kenbaar van de anatomische observatie. Hoewel er verschillende soorten geneeskundige stromingen zijn, waarvan sommigen aristotelisch zijn, anderen meer gericht zijn op de observatie, blijft men in grote lijnen nog in het systeem van de antieke geneeskunde denken.
20. *ADWI*, p. 245.
21. Maclean 1980, pp. 82-92 heeft erop gewezen dat vanaf de Renaissance de fysiologie van vrouw en haar natuurlijke aard onderwerp van debat is. Met name de vraag wat de bijdrage is van de vrouw aan de voortplanting houdt vele geleerden in deze tijd bezig. Een van de effecten binnen het juridisch denken is geweest dat de fysieke veranderingen die zich in het vrouwenlichaam in de loop van haar leven kunnen voordoen (zoals zwangerschap) als aparte juridische categorieën zijn erkend (en dispensatie kregen). Het matrimoniale paradigma in juridische zin is zo gekoppeld aan een fysiologisch stelsel, wat een verfijning opleverde, maar tevens het samenhangend conceptueel stelsel van voorheen teloor ging.
22. *ADWI*, pp. 244-245.
23. Zie in dit verband ook zijn vertelling over de schepping van Adam en Eva waarin dieren 'soort met soort' paren (Cats, *Gront-houwelick*, in: *ADW II*, p. 6).
24. *ADWI*, p. 245.
25. Cats, *Voor-reden*, in: *ADW II*, (verso A2). Idem Coornhert I.5 (Beckers 1942, p. 13). Foucault 1984B, p. 156, citeert bv. Xenophon die de menselijke begeerten tussen man en

- vrouw met die van andere levende wezens vergelijkt: 'De goden hebben paarden tot de meest aangename zaak ter wereld voor de paarden gemaakt, het vee voor het vee en de schapen voor de schapen; op dezelfde wijze vinden de mensen (*antropoi*) niets aangamer dan het lichaam van de mens zonder enige kunstgreep'.
26. ADWI, p. 333.
  27. ADWI, pp. 245, 333, 108, Cats, *Voor-reden*, in: ADW II, p. A3. Van Oostrom 1996, p. 191.
  28. ADWI, p. 333.
  29. ADW II, p. A3 en p. A2.
  30. Sneller 1996, p. 165 legt Cats' vergelijking terzijde omdat volgens haar voortplanting nu eenmaal alleen geldt voor de levende wezens. 'Dat de levenloze natuur niet tot alle aspecten van trouwen in staat is, en dat daarmee het argument van de natuurlijkheid van trouwen minder sterk blijkt dan was voorgespiegeld, wordt niet [door Cats] gemeld.' Maar niet alleen 'de gelijkgeschakeling levende/ levenloze natuur' houdt volgens haar niet stand, ook die van de 'wederzijdse aantrekking' tussen de geslachten is bij Cats maar schijn. 'De wens tot vermenigvuldiging die voor beide seksen kon gelden, wordt de wens tot vruchtbaarheid voor de vrouw.'
  31. ADWI, p. 333.
  32. Van Oostrom 1996, p. 179.
  33. ADWI, pp. 98, 144, Cats, *Voor-reden*, in: ADW II, A3 verso, p. 83. Zeekompass, zie Cats, *Invallende Gedachten*, in: ADW II, p. 415. Voor van Maerlant, zie Van Oostrom 1996, p. 179.
  34. ADW, I, pp. 98-99. De zeilsteen is een van nature magnetisch mineraal ('magnetiet') dat in staat is ijzervijlsel te magnetiseren, waardoor het blijft 'plakken'. Vroeger werd het gebruikt als zeekompass. Gewreven amber wordt elektrisch geladen, waardoor lichte voorwerpen blijven 'plakken'. De term 'elektriciteit' is afkomstig van de Griekse term voor amber ('elektron') waarvan de werking ontdekt werd door de filosoof Thales van Milete (ca. 600 v. Chr.), zie bijv. *Wetenschap voor de jeugd* 1994, p. 145. Voor het kompas zie Luijten 1996B II, p. 30. Zie voor de controverse tussen mathematici en natuurfilosofen aangaande de natuurlijke en occulte eigenschappen van magnetisme, Van Berkel 1983A, p. 174 (onder verwijzing naar Gilbert, *De magnete*, 1600); Bennett 1991, pp. 185-189; Hutchinson 1997, p. 87 en Stevin *Havenvinding*, p. 188.
  35. ADWI, pp. 293-294 onder verwijzing naar Plinius. Van Maerlant bespreekt dit in zijn *Der Nature Bloeme* (1270), aldus Van Oostrom 1996, 'De magie van edelstenen', pp. 170-184.
  36. Cats, *Voor-reden*, in: ADW II, A3 verso.
  37. Zie voor het natuurfilosofische denken over de aantrekkingskracht op afstand ('sympathie', 'antipathie') van Aristoteles tot en met Kepler en de occulte benadering in renaissance: Dijksterhuis 1950, pp. 18-45; Van Berkel 1983A, p. 184; Yates 1988.
  38. Haslinghuis 1986, p. 331.
  39. Cats, *Voor-reden*, in: ADW II, p. A4 verso.
  40. Cats vat het huwelijk (het gezin) dus niet op als 'hoeksteen van de samenleving'!
  41. Herweg 1994, p. 38: 'Nach dem zweiten Schöpfungsbericht beruht die Beziehung zwischen Mann und Frau auf Partnerschaft (...). Demzufolge galten Ehe und Sexualität, Heirat und Familie im Judentum zu keiner Zeit als Zugeständniss an den schwachen Leib, sondern werden vielmehr als die gottgewolte Voraussetzung der Entwicklung zum ganzen Menschsein verstanden.'
  42. ADWI, pp. 111, 281 (onder verwijzing naar Vives en Aristoteles), 286.
  43. Cats, *Voor-reden*, in: ADW II, pp. A3 verso, A4 verso. ADWI, p. 420. Coornhert doelt op iets soortgelijks wanneer hij spreekt van 'het goddelycke maxel' (Becker 1942, p. 11).
  44. ADWI, p. 86. Cats ontleent opnieuw (onder verwijzing naar Cardanus' *De Subtilitate*, Boek VIII) een magisch beeld aan de natuur. Hij verhaalt over de minnaar die zijn luit aanslaat, waarop een tweede luit in trilling komt bij de juiste toon, getuige de bewegingen van het

- strootje. Luijten 1996B II, p. 30.
45. Cats, *Voor-reden*, in: *ADW II*, A3 verso: 'Godt de vriendelijke mensch-hoeder, die de liefde selfs is, en uyt de diepte zijner liefde alles heeft voort-gebracht, niet bequamer vindende als het Houwelick, om sijn hoogste liefde den menschen kinderen bekent te maken'.
  46. Cats, *Voor-reden*, in: *ADW II*, pp. A3 verso, A4, en voorts *ADW II*, p. 231. In deze periode verschijnen er nieuwe berijmde uitgaven, aldus Sneller 1996, p. 125. In de joodse traditie wordt in het *Hooglied* op symbolische wijze de betrekking aangeduid tussen God en Israel (Herweg 1994, p. 48).
  47. Sneller 1996, p. 163 wijst erop dat 'in de vroegmoderne theologie (...) het zeker niet altijd de kerk [is] die als bruid wordt getypeerd: ook de individuele gelovige kan bruid genoemd worden.' Luijten 1996B II, p. 36.
  48. Cats, *Voor-reden*, in: *ADW II*, p. A3 verso.
  49. Maclean 1980, p. 107, n. 43 wijst erop dat deze zinnebeeldige betekenis in de renaissance gebruikelijk is.
  50. Cats, *Voor-reden*, in: *ADW II*, p. A3 verso.
  51. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: *ADW II*, pp. 576-578.
  52. *PWS I*, p. 98 (p. 2): 'een lichaem door ons ghedacht hanghende'. Luijten 1996B II, p. 36: 'Dit beeldelement functioneert zelf zelden als symbolisch relevant motief maar richt de aandacht op een specifieke handeling of zorgt er voor dat een object op de voorgrond treedt (een *close-up*-techniek die al was toegepast in de devieskunst en door iemand als Roemer Visscher).' Hij beschouwt dit fenomeen, wanneer het in een religieuze context verschijnt, als 'picturale metonymia voor de hemel'. Dat beantwoordt echter nog niet de vraag waaruit Cats' voorstelling van 'de hemel' dan bestaat.
  53. Spies 1995C; Cropper 1986; Sneller 1996, pp. 139 en 206.
  54. Emmens 1981-IE, p. 118 wijst op de plicht van de dichter sinds Petrarca om 'althans één sonnet te wijden aan het portret van de geliefde'.
  55. Aldus vat Maclean 1980, p. 24 de neoplatoonse opvatting samen. Zie voorts Kelso 1956, pp. 136-209.
  56. Cats, *Sinne- en Minnebeelden*, in: *ADWI*, p. 2.
  57. *ADWI*, pp. 240-277; *ADW I*, pp. 12, 14, 16, 18, 20, 24, 76, 78, 118.
  58. Cats, *Trou-ringh*, in: *ADW II*, p. 65.
  59. Luijten 1996B II, p. 33 wijst op het verschijnen van verschillende emblematabundels in Holland, juist tussen 1600 en 1618. Hij noemt Daniel Heinsius, Otto Vaenius, en P.C. Hooft . Frijhoff & Spies 1999, pp. 578 en 600.
  60. Sweerts 1988, p. 11.
  61. *ADW II*, p. A2. Maclean (1980, pp. 7-8, 30). Aristoteles' opvatting over de vrouw als misdeeld en passief, koud en vochtig als bepalende humoren, en met een neiging zich te willen verenigen met de meer complete man, is een in de middeleeuwen gehanteerde opvatting.
  62. Cats, *Voor-reden*, in: *ADW II*, p. A2 verso.
  63. Cats, *Voor-reden*, in: *ADW II*, p. A2 verso.
  64. *ADWI*, p. 161. Maclean 1980, p. 24.
  65. *ADWI*, pp. 2, 259, 266, 268. Want zegt Cats, niet uit de voet van de man, noch uit het hoofd is de vrouw genomen, maar uit zijn zijde. Zij zal niet aan hem onderworpen zijn, noch zal zij hem overheersen. Zij zal in het huwelijk naast en met haar man zijn.
  66. *ADWI*, p. 305: 'de staet des huweliks by God selfs is ingestelt, en dat in den Lust-hof, en voor den Val; dat de mensche een geselligh dier sijnde, niet en diende alleen gelaten, volgens Godes eygen verklaringe'; Cats, *Trou-ringh*, in: *ADW II*, pp. 3-14. Hoffmann 1959.
  67. *ADWI*, p. 2: 'Het deel wil zijn geheel'.
  68. Cats, *Voor-reden*, in: *ADW II*, A2 verso.
  69. Grootes 1985 (1996). Dit i.t.t. tot Luijten 1996B II, p. 80 die meent: 'Binnenkomer is en

- blijft toch de liefde (...) en dat zal ongetwijfeld mede zijn ingegeven door commerciële overwegingen. Een dergelijke blikvanger verkoopt nu eenmaal goed'.
70. Grootes 1985, p. 11.
  71. Grootes 1985, pp. 13-14.
  72. Bijvoorbeeld Cats, *Trou-ringh*, in: *ADW II*, p. 245.
  73. *ADW I*, pp. 259, 266 en 268.
  74. Cats zelf heeft het zeer te kwaad met de dood van zijn vrouw Elizabeth, die door God uit de tijd en uit de wereld werd genomen. Hij bezoekt haar graf, waartoe hij telkenmale wordt aangetrokken en beseft dat hij – hoe eenzaam hij ook is door haar 'aflijvigheid' – dit verlangen nimmer kan inwisselen door te hertrouwen. Zijn enige verlangen is eenmaal het graf met haar te delen, en zo opnieuw met haar verenigd te worden. Cats, *Voor-reden*, in: *ADW II*, p. B. Idem *ADW I*, p. 286.
  75. Ook Coornhert erkent soortgelijke aantrekkingskrachten tussen schepselen, maar hij is systematischer. Hij onderscheid 'genegenheid' en 'liefde' (als natuurlijke neiging, gelijk het stillen van honger en dorst en dus kuis) en 'begeerte' en 'minnen' (als neiging omwille van de lust zelf, en dus onkuis). Deze laatste betreffen de hete hartstochten waarover ook Cats spreekt, die gericht zijn op vleeselijke samenkomst die niet tot doel heeft kinderen te verwekken, maar om zichzelf. Deze onkuise lust wordt volgens Coornhert gevoed door met name 'schilderyen vande naackte Venus'). Becker 1942, pp. 26-48.
  76. *ADW I*, p. 298. Dit is conform De Groot. Ook in andere literatuur breekt men het hoofd over de vraag wanneer het huwelijk feitelijk rechtsgeldig is.
  77. *ADW I*, p. 297.
  78. Cats benadrukt dat wanneer er trouwbeloften zijn gedaan, dat men zich eraan dient te houden, en dat geldt niet alleen voor het verdrag dat gesloten is voor dochters, maar ook voor zonen. *ADW I*, p. 288. Zie ook De Groot (Dovering 1952, pp. 19-20).
  79. *ADW I*, p. 297.
  80. *ADW I*, pp. 292-293 en 56.
  81. *ADW I*, p. 298.
  82. *ADW I*, p. 289. Conform De Groot's aanwijzing (Dovering 1952, p. 19) van publiekelijke aankondiging op drie achtereenvolgende zon- of marktdagen.
  83. *ADW I*, p. 293.
  84. *ADW I*, p. 295.
  85. Cats noemt verschillende rituelen die vroeger de cruciale ommekeer in het leven van beiden onderstreepten.
  86. Niet alleen in juridisch opzicht gaat de bruid over van het huis van haar vader naar het huis van haar man, maar ook in habitus. Deze 'vrouwenruil' is een verwantschappelijke aangelegenheid die tussen mannen van de beide families wordt geregeld. *ADW I*, p. 287,
  87. *ADW I*, pp. 335-336. De Mare 1993.
  88. Cats, *Sinne- en Minnebeelden*, in: *ADW I*, p. 68.
  89. Cats, *Spiegel*, in: *ADW I*, p. 66.
  90. *ADW I*: p. 497.
  91. *ADW I*, pp. 237-238.
  92. *ADW I*, p. 242.
  93. *ADW I*, pp. 242-243, 257 en Cats, *Self-stryt*, in: *ADW I*, p. 183.
  94. *ADW I*, pp. 242-243.
  95. *ADW I*, pp. 256-257 en 247.
  96. Cats, *Self-stryt*, in: *ADW I*, pp. 183-184: 'Veld-teycken, alle eerbare jonge lieden toegeeygent', als introductie op het verhaal van de vrouw van Potiphar die – tevergeefs – tracht Joseph te verleiden tot overspel.
  97. *ADW I*, p. 257.
  98. Maclean 1980, pp. 12, 26-27, 38-39 wijst erop dat er op het vlak van de fysieke natuur in

- het renaissancistisch denken geen tussengebied denkbaar is: er bestaan twee geslachten in de zin van twee polariteiten, zonder de mogelijkheid van overlap.
99. ADWI, p. 310. Luijten 1996B II, p. 31 merkt op dat de kleding in Van de Venne's prenten is 'conform de heersende mode van de vroege zeventiende eeuw'.
  100. De Groot (Dovering 1952, p. 11): 'Geboren menschen zijn mannen ofte wijven: want diemen man-wijven [L. Hermaphroditi sive Andragyni] noemt, werden aen d'een ofte d'ander zijde gereeckent, nae den aerd die in haer overtreft'.
  101. Maclean 1980, p. 12. Idem bij Stevin en Alberti.
  102. De Groot (Dovering 1952, p. 11) 'wanschapene gheboorten [L. monstra] houdmen voor geen menschen, maer veel eer is men in deze landen ghewoon de selve terstond te smooren'.
  103. Maclean 1980, p. 30. Reinier de Graaf bewees dat ook de vrouw met een eicel (door zijn ontdekking van de zg. Graafse follikel, gepubliceerd in *De mulierum Organinis*, 1672) een bijdrage leverde aan de voortplanting. Daarmee werden de geslachtsorganen van de vrouw ook betekenisvol en niet slechts (zoals bij Galenus) gevormd naar analogie van de man. Lindeboom 1973, p. 49: 'Aangezien het "uyt oorszaak van sijn stoffen" niet mogelijk was de mens onsterfelijk te scheppen, heeft de Bouwmeester van het heelal nochtans om de vergankelijkheid van het menselijk geslacht tegemoet te komen, een middel verschaft om niet alleen het enige duizenden jaren in leven te houden, maar zelfs door "nieuwe spruyten in eeuwigheit te rekken" '.
  104. ADWI, p. 307. Anderen doen dit ook, zoals scholastici (Maclean 1980, p. 12). Maar nog in 1595 verschijnt er een Duits geschrift, *Disputatio nova contra mulieres* dat het tegendeel verdedigt. Het geschrift beleefde in de zeventiende eeuw vele herdrukken.
  105. De maagd mag geen onderwerp zijn van gesprek, ook niet in positieve zin. Zij mag geen 'naam' hebben. Cats, *Spiegel*, in: ADWI, p. 511.
  106. ADWI, p. 242.
  107. Cats, *Spiegel*, in: ADWI, p. 524, p. 525. In die zin onderstreept Cats dat het vrouwelijk personage een andere aard heeft dan mannelijke personages. ADWI, pp. 246, s262. Vrouwelijke personages lopen ook meer risico's in het minnespel.
  108. En verder: 'beleefd, voorkomend, vriendelijk, hoofs, zachtaardig, niet ruw, zonder bedrog, oprecht, trouwhartig, ronduit, niet vals, eerlijk' (Van Sterkenburg 1981, p. 98).
  109. Maclean 1980, pp. 34-35 laat zien dat men op basis daarvan bijvoorbeeld tracht te redeneren in hoeverre een vurige vrouw heter is dan de meest koude man.
  110. Cats, *Spiegel*, in: ADWI, p. 496.
  111. Een variant op de wijze maagd die een brandende lamp draagt. Zie Timmers 1974, pp. 43, 81-82.
  112. Cats, *Spiegel*, in: ADWI, pp. 499, 22.
  113. ADWI, p. 238.
  114. Idem Alberti (Watkins 1969, pp. 137, 207); Van Schuurman (Bouwman 1996, p. 54); De Pisan (Pontfoort 1984, pp. 51, 54).
  115. Cats, *Sinne- en Minnebeelden*, in: ADWI, p. 52.
  116. ADWI, p. 246. ADWI, p. 168: 'Daer is een soet, een eerbaer neen, Dat alle maegden is gemeen.' Voorts: ADWI, p. 242; Cats, *Sinne- en Minnebeelden*, in: ADWI, p. 14.
  117. Cats, *Gront-houwelijk*, in: ADWII, p. 1, pp. 3-10. Adam die dadelijk zijn door God gegeven echtelijke plicht wil vervullen met de nieuw geschapen Eva, wordt door haar viermaal tot uitstel gedwongen. Eerst wil ze de wondere aard van haar bestaan, de schepping als geheel en haar jeugd doordenken, om vervolgens nog haar dankbaarheid aan God te tonen. Pas daarna al wandelend door de wondere tuin der lusten, komt Eva in de stemming en smaken zij (vóór de Zondeval) de paradijselijke echtelijke liefde.
  118. ADWII, pp. 3-10. Adam op zijn beurt heet Eva welkom, zegt dat hij haar man is (en niet haar broer of vader zoals Eva overweegt). Hij meldt haar alles wat hij haar heeft te bieden

- (een tuin, een prieel), maar ook rijkdom en macht (over de dieren en het volk). Hij haalt haar uiteindelijk 'in Gods naam' over tot voltrekking van de bijslaap: deze heilige daad maakt haar de Koningin van het volk, van de natuur, van de dieren, van hemel en aarde.
119. Herweg 1994, p. 66: 'Da das biblische Gebot "Seid fruchtbar und mehret euch" nur für den Mann verpflichtend ist, scheinen hier ein Ausgleich und Schutz für die Frau gegeben zu sein: Sie bestimmt über den Zeitpunkt des Zusammenseins und schliesslich auch über Nachkommenschaft per se'.
  120. Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, p. 508.
  121. Cats, *Emblemata Moralia*, in: *ADWI*, p. 134.
  122. Cats beschrijft het Zeeuwse gebruik om vrijsters in het voorjaar de zee in te dragen, een gebruik dat zijn goedkeuring niet kan wegdragen, omdat het zijns inziens een al te ruwe manier is om de aard van de vrijster te leren kennen. Enkel zachtheid en heusheid zijn in deze dienstig. Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, pp. 505, 10, 139, 24. Men dient met andere woorden op de juiste tijd aan de juiste deur te kloppen. Cats, *Sinne- en Minnebeelden*, in: *ADWI*, p. 36.
  123. Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, p. 501.
  124. *ADWI*, pp. 183-184.
  125. Cats, *Sinne- en Minnebeelden*, in: *ADWI*, p. 76.
  126. Cats, *Sinne- en Minnebeelden*, in: *ADWI*, p. 28.
  127. *ADWI*, pp. 248, 259, Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, pp. 526-527.
  128. Cats, *Sinne- en Minnebeelden*, in: *ADWI*, p. 74.
  129. *ADWI*, pp. 119, 495 en op p. 70: 'Draeghje doecken, wacht voor hoecken'.
  130. *ADWI*, p. 251.
  131. Idem *Le Ménagier de Paris* (Coulton & Power 1928, pp. 219-220), Alberti (Watkins 1969, p. 96).
  132. *ADWI*, p. 287.
  133. Rummel 1996, pp. 80-92; Noreña 1970.
  134. *ADWI*, p. 270. Idem (Coulton & Power 1928, p. 112).
  135. *ADWI*, pp. 253 en 287.
  136. *ADWI*, pp. 115, 289.
  137. *ADWI*, p. 287.
  138. *ADWI*, p. 8. Idem Alberti (Watkins 1969, pp. 114-119).
  139. *ADWI*, p. 286. Soms nuanceert Cats (onder verwijzing naar Erasmus en rechtsgeleerden) deze stelling. Dan wijst hij erop dat uit het mengen van enkele ongelijkheden, zelfs een nog vaster huwelijk kan worden gesmeed. Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, p. 516.
  140. *ADWI*, pp. 146, 523, 245. Cats wijst erop dat de vader van de bruid, indien hij een bruidschat heeft toegezegd, deze ook dient te betalen. Als hij zijn belofte niet nakomt, krijgt zijn dochter de schuld, wat een slecht begin is van het nieuwe huwelijk (*ADWI*, p. 288). Bovendien dient de vader voordien niet te pochen over een bruidschat die hij niet heeft (*ADWI*, p. 287). Voorkomen moet ook worden dat de vrijer of de vrijster het hun toekomende geld en goed door een gierige vader of vrekkinge voogd financieel wordt ontnomen (*ADWI*, p. 288).
  141. Zie voor enkele 'ongelijke' huwelijken (zoals van Crates en Hipparchia), Cats, *Trou-ringh* in: *ADWII*, pp. 51-59.
  142. Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, pp. 517 en 453-460. In Cats' exempel waarin een jonge vrouw een zeer geleerd man huwt blijkt het ongelijke paar op een zeldzame wijze in hun wederzijds liefde verbonden. Maar ze zijn ongeschikt om een huis te stichten. Ze gaan zo op in hun wederzijdse liefde dat ze huis noch haard bezitten.
  143. Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, p. 515. Ook in de natuur kost het dragen van een gezamenlijk juk door dieren van ongelijke gestalte grote moeite.
  144. Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, p. 514.

145. De rijpe maagd vergelijkt Cats net een vrucht die op de juiste tijd en op de juiste wijze moet worden geplukt.
146. *ADWI*, p. 245. Cats noemt ‘veroude Maeghden, en de gene die haer kans verkeecken hebben’: Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, p. 484.
147. *ADWI*, pp. 257, 277. Alberti noemt voor de man 25 jaar (Watkins 1969, p. 114).
148. Op dit punt verschil Cats zowel van Erasmus als Vives. Beiden zijn de opvatting toegedaan dat het sluiten van een geschikt huwelijk niet de zaak is van de maagd, maar van de ouders (Rummel 1996, pp. 5-6; Noreña 1970, p. 210).
149. Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, pp. 521-522. Cats verhaalt van een geval waarin twee vaders ooit besloten hebben dat hun zoon en dochter een goede partij voor elkaar zouden zijn. Maar helaas, de zoon laat zich niet dwingen. Ook een maagd moet niet onder dwang huwen, *ADWI*, p. 270.
150. *ADWI*, p. 287.
151. *ADWI*, p. 243. Het minste vuil, de kleinste smet, blijft eeuwig ingeprent. Met als gevolg dat de maagd is ‘bedot gelijck een vuyte bruyt’.
152. *ADWI*, p. 243.
153. Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, p. 491.
154. Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, p. 491-528.
155. *ADWI*, p. 237.
156. *ADWI*, p. 238.
157. *ADWI*, pp. 243 en 239.
158. *ADWI*, p. 238.
159. Idem Vives (Noreña 1970, p. 210).
160. *ADWI*, pp. 502, 32, 78, 503, 183, 506.
161. Cats, *Sinne- en Minnebeelden*, in: *ADWI*, p. 25.
162. *ADWI*, p. 239.
163. Cats, *Sinne- en Minnebeelden*, in: *ADWI*, p. 38.
164. Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, pp. 531, 533, 529, 536, 534-535; p. 523: hoewel de vader aandringt (en de buurt dezelfde mening is toegedaan) zegt de moeder dat de vrijster nog tijd genoeg heeft om te trouwen; het resultaat is dat ze ‘heeft gepopt met Jorden onsen knecht’, en dus is zij bedrogen en onteerd.
165. *ADWI*, pp. 252, 540.
166. Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, p. 538.
167. Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, p. 539. Idem Vives (Noreña 1970, p. 212): ‘The girl who has lost her virginity will live forever in total consternation; or rather she will die every day, being physically alive and morally destroyed’.
168. Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, p. 540.
169. Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, p. 534.
170. Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, pp. 528, 499, 534-535, 543, 505.
171. Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, p. 541.
172. Cats, *Emblemata Moralia*, in: *ADWI*, p. 140.
173. Maclean 1980, p. 57; Noordam 1982, p. 309.

Noten 3.1.3.

1. ADWI, p. 321. Voor emoties in de vroegmoderne tijd, zie Konst 1993; Van Gemert 1992; voor de middeleeuwen zie Stuip & Vellekoop 1998.
2. ADWI, p. 314: 'Dat ja geringe saecken, oock by een deftig man geen kleine roering maecken'; p. 322: 'om het minste ding, genegen om te kijven'.
3. ADWI, p. 390.
4. ADWI, pp. 281, 305.
5. ADWI, p. 281. Geschriften die Cats raadpleegt zijn ook hier van eeuwen her, uit verre landen, uit de tegenwoordige tijd en van naburige landen.
6. ADWI, p. 305.
7. ADWI, p. 306.
8. Voor een overzicht van het debat, Maclean 1980.
9. ADWI, p. 305.
10. ADWI, p. 305.
11. ADWI, p. 305.
12. ADWI, p. 306.
13. Cats, *Spiegel*, in: ADW II, pp. 531, 544. Luijten 1996B III, p. 492.
14. Voor een overzicht van het Hollandse zeventiende-eeuwse drama, zie Konst 1993.
15. Zie Leuker 1992A.
16. Ten Berge 1979, pp. 200-201, 211.
17. Luijten 1996B II, pp. 86-87.
18. ADWI, p. 337.
19. ADWI, p. 322.
20. Konst 1993, pp. 6-30.
21. Konst 1993, pp. 11-13.
22. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: ADW II, p. 541: 'Van de Beweginge des Gemoets in 't gemeen':
Maar wie doch is soo dom, die noyt en heeft gelesen,
Dat uyt het lijf en ziel bestaat des menschen wesen?
Ey siet dat lief-tal paar gedommelt onder een,
Doet staag en over al sijn saken in 't gemeen. (...)
Wel vrienden, nu het lijf dus heult met onsen geest,
Let op het aartsche deel, maar op de ziele meest.
Leert u verkeerden aart en quade drift en temmen,
Want sooje dat volbrengt, gy sult in weelde swemmen;
Doch hoe dit noodig werck behoort te zijn gedaan,
Dat wil ick, t'uwen dienst, ten kortsten over gaan.
Al wie soeckt wel te zijn, die moet voor allen dingen
Sijn drift, sijn herts-gewoel, sijn binne kragten dwingen:
Want als het innig deel niet uyt den regel gaat,
Al watje menschen noemt dat wordt'er deur gebaat.
Wel aan dan schout verdriet, en nijt, en Minne-vlagen,
Wilt oock te grooten vreugd en gramschap van u jagen,
Drijft eer- en geldsugt uyt, weer angst uyt uwen geest,
En maackt dat gy alleen den grooten Schepper vreest.
Noch wil ick even wel van niemant oyt begeeren,
Dat hy uyt sijn gemoet sal alle tochten weeren;
Een geestig Hovenier besnoeyt het weelig kruyt,
Maar roeyt noch even wel geen nutte planten uyt.
Een boom van wilden aart die kan het enten baten,
Hy kan door goet beleyt sijn wrangen aart verlaten:

- Een die van tochten werdt gedreven in der jeugd,
 Werdt, als hy die besnoeyt, gebogen tot de deugd.
 Soo dient dan hier besorgt, dat geest en buyte leden
 Haar dragen na den eysch, haar voegen na de reden...
23. Konst 1993, pp. 12-13.
  24. ADWI, pp. 323-324.
  25. ADWI, p. 312.
  26. ADWI, pp. 321, 324, 338 en op p. 282: 'wetende dat ruym de helft van de menschelijke sonden door de tonge alleen begaen worden.' Zowel vrouwen als mannen zijn aan er aan onderworpen. Aparte geschriften worden gewijd aan de tong als boosaardige instrument van de innerlijke drijven, zoals van William Perkins (1593), *The Government of the Tongue*, in 1663 in het Nederlands vertaald. Ook genoemd in *Le Ménagier de Paris* (Coulton & Power 1928, p. 179). Groenendijk 1984, p. 51.
  27. ADWI, p. 324.
  28. ADWI, pp. 341-342.
  29. ADWI, pp. 312, 314.
  30. ADWI, p. 315.
  31. ADWI, p. 324.
  32. ADWI, p. 331.
  33. ADWI, p. 342.
  34. ADWI, pp. 342, 367.
  35. ADWI, pp. 321, 324. Cats maakt hierop een uitzondering wanneer de vrouw onzedelijk wordt betast door een rauwe man. Dan moet zij zo hard gillen en krijsen als ze kan, en moet zij haar echtgenoot daarvan deelgenoot maken.
  36. ADWI, p. 391.
  37. ADWI, p. 384.
  38. ADWI, p. 382.
  39. ADWI, p. 383.
  40. ADWI, p. 382.
  41. ADWI, p. 385.
  42. ADWI, p. 384: 'soete schult te quijten aen de vrou'. In noot k) verwijst hij naar een Latijnse toelichting van deze drie aspecten van de echtvereniging, waarbij hij overigens een andere volgorde presenteert.
  43. ADWI, p. 376: 'De stoffe van de vrou is midden uyt de leden. Gy, heersch dan met bescheyt, en niet als naer de reden, Gebruyckt geen lieve vrou tot alle kleyn bedrijf, Sy is uw bed-genoot, en niet uw vuyl-jongwif'.
  44. ADWI, p. 385, onder verwijzing naar o.a. Augustinus, *De civita dei* (IV.11). Herweg 1994, p. 66-67 wijst erop dat in de joodse traditie deze maandelijks menstruaties pauze ernstig wordt genomen in het echtelijk spel (namelijk dat de vrouw niet immer bereid is), en dat daardoor de verschillende tempi van de echtgenoten meer op elkaar afgestemd kunnen raken.
  45. ADWI, p. 385.
  46. 'Sprich zu ihr [deiner Frau] zunächsts Worte, die ihr Herz und ihr Denken beruhigen und erfreuen. So wird dein Denken und deine Absicht mit den ihren in Harmonie sein. Spricht Worte, die in ihr Leidenschaft, Einheit, Liebe, Begehren und Lust erwecken, und Worte, die Ehrfurcht vor Gott, Frömmigkeit und Keuschheit bewirken (...) Warte mit deiner Leidenschaft, biss sie bereit ist. Fange liebevoll an. Lasse ihren Samenengruss zuerst kommen...'. Aldus Herweg 1994, p. 51, onder verwijzing naar Nachmanides, een 13de eeuwse joodse auteur van een Boek voor de echtgenoot.
  47. Herweg 1994, pp. 67, 51: 'Wisse, dass der Beischlaf heilig und rein ist, wenn er in rechter Weise, zur rechter Zeit und mit der rechten Absicht vollzogen wird (...). Denn Beischlaf

- heisst “erkennen” (Gen. 4:1), und dies ist nicht umsonst (...). Er wäre nicht so genannt, wenn ihm nicht grosse Heiligkeit innewohnte’, aldus Nachmanides.
48. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: *ADW II*, pp. 586-587: *Teel-konst voor de gene die genegen zijn haar gesin en met eenen de Wereldt te vermeerderen*.
  49. *ADW I*, pp. 379, 380, 383: ‘De trouw is sonder smet, Ook in haer eygen werck, ook in het echte bed’.
  50. *ADW I*, p. 324, noot a): ‘Socrates, vide ad hoc Senec. De Ira’.
  51. Konst 1993, pp. 74-124; Sluijter 1986.
  52. Coornhert (Becker 1942, pp. 85-92, mn. 87-88: ‘Het voorhoofd rimpelt, d’oghen vlammen, de lippen beven, de tanden knersen, de hayren styghen als borstelen opwaarts ende ‘anghezicht verandert zyn verwe.’); Konst 1993, p. 94.
  53. Idem Van Mander (Miedema 1973, pp. 156-183); Van Hoogstraten 1678, p. 112.
  54. Konst 1993.
  55. Voor Aristoteles zie Pannier & Verhaeghe 1999, p. 54: ‘Een dergelijke houding veronderstelt een groot engagement en een optimale kwaliteit van handelen. Zo moet men de gevoelens van vrees, woede en begeerte zeker niet elimineren en ook niet op gematigde wijze ervaren, maar ze om de juiste reden, op het juiste ogenblik en tegenover de juiste personen ervaren’.
  56. De Pisan (Pontfoort 1984, p. 36) noemt vrouwen die ongetoomd en ongedisciplineerd zijn ‘monsters van de natuur’. Alberti (Watkins 1969, p. 220).
  57. *ADW I*, p. 324.
  58. *ADW I*, p. 324.
  59. *ADW I*, p. 322.
  60. Op eenzelfde manier raakt een kind dat verdrietig is vanwege een vochtig brein, de kwade dampen kwijt door met mate te huilen. *ADW I*, p. 397.
  61. *ADW I*, pp. 323, 362.
  62. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: *ADW II*, p. 541. Konst 1993.
  63. Een uitzondering maakt Cats voor de vrouw die door een snode boef in haar eer wordt aangetast. Dan is zij verplicht haar zwijgen te verbreken. Hij moedigt haar zelfs aan te schreeuwen. *ADW I*, p. 328.
  64. *ADW I*, p. 364.
  65. *ADW I*, pp. 391-393.
  66. *ADW I*, p. 420.
  67. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: *ADW II*, pp. 552, 553: ‘Gy die van minnen queelt en eet geen hane-kammen, Geen Oesters, bever geyl of beijers van de Rammen, Wacht u van heet geback en wat het bloet ontsteeckt, Eet ruyt en kout gewas dat heete tochten breeckt.’
  68. Want zo zegt hij, deze middelen zijn slecht voor de vrucht. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: *ADW II*, p. 546.
  69. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: *ADW II*, p. 541.
  70. *ADW I*, pp. 175-234.
  71. Konst 1993, p. 14: ‘Want indien de rede de neiging controleert, erkennen de uiteindelijke *passiones* niet alleen haar beheer, maar staan ze daarenboven in dienst van het goede. Hartstochten zijn in dit geval niets anders dan toegestemde neigingen en omdat de rede vooraf goed en kwaad gewogen heeft, liggen er geen morele gevaren in besloten. Evenmin zullen deze gesanctioneerde hartstochten hun maat te boven gaan. De rede zet ze niet alleen in gang, maar kan er bovendien een voortdurend toezicht op uitoefenen’.
  72. Konst 1993, pp. 9-10 wijst erop dat Aristoteles en zijn navolgers op deze wijze ‘de matiging van de hartstochten (*metriopatheia*)’ voorstaan.
  73. Konst 1993, p. 7 wijst erop dat anderen, zoals Spiegel, Vossius en Coornhert, dit psychisch

- mechanisme waarin Cats denkt nauwkeuriger hebben beschreven.
74. Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: *ADW I*, p. 141.
  75. *ADW I*, pp. 238, 322, 319, 325, 331.
  76. Niet straffen als zij niet alles 'opten regel doet'.
  77. *ADW*, pp. 307, 378, 381.
  78. *ADW I*, p. 307.
  79. Voor Erasmus (Rummel 1996, p. 7).
  80. *ADW I*, pp. 319, 325.
  81. *ADW I*, pp. 328, 326.
  82. *ADW I*, p. 314. Niet alleen een man, zegt Cats, maar ook het kind. *ADW I*, p. 334.
  83. *ADW I*, p. 319.
  84. *ADW I*, pp. 362, 363. Idem Coornhert (Becker 1942, p. 100).
  85. *ADW I*, pp. 363, 397.
  86. *ADW I*, pp. 312, 372.
  87. *ADW* pp. 324, 321.
  88. *ADW I*, p. 310; Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: *ADW II*, p. 459.
  89. *ADW I*, p. 392.
  90. *ADW I*, p. 339.
  91. *ADW I*, p. 312.
  92. *ADW I*, pp. 339, 337.
  93. *ADW I*, p. 364.
  94. *ADW I*, pp. 325, 326.
  95. *ADW I*, pp. 358, 360. Eventueel thuis, voor de man, mag zij zich uitbundiger kleden wanneer hij dat graag heeft.
  96. *ADW I*, p. 369.
  97. Dit thema van de kwalijke 'opmaak' en 'make up' van de gehuwde vrouw onbreekt zelden. Bij Xenophon (Foucault 1984B, pp. 155-156), Erasmus (Rummel 1996); ook bij Alberti, Wittewrongel, Vives, Fray de León is het een immer weerkerende thematiek.
  98. *ADW I*, pp. 330, 313.
  99. *ADW I*, p. 340.
  100. *ADW I*, p. 339.
  101. *ADW I*, p. 338.
  102. Cats, *Voor-reden*, in: *ADW II*, p. 2: 'Het trouwen dient de selve meer om een soet gesellig leven, ten dienste van Godes Kercke, van het vaderlant, en haer eygen huys te leyden, als om ketelinge van haar weeligh vleesch vernoegeen te geven'.
  103. *ADW I*, pp. 311-312.
  104. Zij moet letten op wat hem beroert, en hem tot uitdrukking brengen: zij moet 'het beelt van haren man' tonen. *ADW I*, p. 314.
  105. *ADW I*, p. 312.
  106. *ADW I*, p. 322.
  107. *ADW I*, p. 328.
  108. Cats schrijft dat een man in andere gevallen wel gerechtigd is anderen mag kastijden, zoals de heer des huizes zijn knecht, de meester zijn leerling, een vader zijn kind. Maar hij verbiedt een man zijn hand aan zijn echtgenote te slaan. *ADW I*, p. 339.
  109. *ADW I*, pp. 339, 313.
  110. *ADW I*, pp. 313, 316, 318.
  111. *ADW I*, pp. 356, 364.
  112. *ADW I*, p. 365.
  113. *ADW I*, pp. 349-350.
  114. *ADW I*, p. 361.
  115. *ADW I*, p. 361.

116. En het is niet uitzonderlijk dat Cats zich het hoofd breekt over het doen en laten van ruwe en 'onbesneden' mensen. *ADWI*, p. 319.
117. *ADWI*, p. 338: 'Sy, die met eygen wil haer bannen van de straet'. Cats doelt hier op het gevaar dat een vrouw des huizes bedreigt wanneer haar man maandenlang van huis is. De enkeling, zonder wederpaar, komt al snel in verleiding.
118. Overigens laat Foucault 1984B zien dat de mannelijke kuisheid is geïmpliceerd in de Griekse economie van het huis, maar niet expliciet geruild wordt tegen de kuisheid van zijn echtgenote. De asymmetrie is in die zin groter, omdat het respect en de status van de vrouw des huizes wel afhangt van haar kuisheid.
119. *ADWI*, pp. 355-356.
120. *ADWI*, p. 356.
121. *ADWI*, p. 356.
122. *ADWI*, p. 314.
123. *ADWI*, p. 370.
124. *ADWI*, p. 314.
125. *ADWI*, p. 322. Geven vrouw of man het slechte voorbeeld dan brengt dat zonder twijfel het verkeerde gedrag teweeg bij de ander. *ADWI*, p. 340.
126. *ADWI*, pp. 292, 321.
127. Aristoteles (Pannier & Verhaege 1999, p. 254): 'De gegeeven affectie beantwoordt immers aan de verdienste van beide partijen, dan onstaat er in zekere zin gelijkheid, en naar men aanneemt is die typisch voor vriendschap'.
128. *ADWI*, pp. 326,328. Aristoteles wijst er op dat man en vrouw van nature verschillende specifieke voortreffelijkheden bezitten, wat ook de vriendschap die men elkaar schenkt van aard doet verschillen. Afgezien daarvan acht hij man en vrouw van nature ongelijk, namelijk de man is superieur over de vrouw.
129. *ADW*, I, p. 395: 'Gy, let op dese plicht; 't is eene van de saecken, Die u en uw geslacht, en al de weerelt raecken'.
130. *ADWI*, p. 395. Idem Herweg 1994, p. 91.
131. *ADWI*, pp. 396-397.
132. *ADWI*, p. 398.
133. *ADWI*, p. 341: 'Siet daer het trouverbont van alle glans berooft'. En iets verder: 'men segge wat men wil, 't en is geen Christen aert, Te scheyden van 't gesin wanneer men is gepaert'.
134. *ADWI*, p. 322.

Noten 3.1.4.

1. Cameron 1991, pp. 400-401. *ADWI*, p. 357.
2. Herweg 1994, p. 95 wijst er op dat een dergelijke doordeeseming van het goddelijke in het dagelijks leven in de joodse traditie sinds lang een centrale plaats inneemt: 'Der Wille zur Bindung an das Göttliche legt eine Stimmung der Würde über den Alltag.' *ADWI*, p. 357: 'Bewijst in uw gewaet, met uwe reyne seden, Bewijst met uw gebaer, met uwe goede reden, Bewijst'et overal, dat ghy een Christen bloet In uwen leden draegt, in uwen boesem voet'.
3. *ADWI*, p. 372:
Al wat wy met verdriet voor aerdsche dingen leeren,
Dat moet hier, met het lijf, ter aerde weder keeren;
Maer wat men God ter eer hier in de sielen prent,
Dat wort nog voor de doot, nog door de doot geschendt;
Dat sal tot aller tijt ons aen de siele kleven,
Ook na het duyster graf, ook in het eewigh leven;
En, schoon dit groote Rond in duysent stucken viel,
Noch sal de weerde deugt niet scheyden van de siel.
4. Luijten 1996B, II, p. 90 bv. legt een verband tussen Cats' religieuze presentaties in de emblemata en 'het streng-calvinistisch klimaat dat het intellectuele milieu van Zeeland domineerde'. Idem Porteman 1984A en 1984B die regelmatig wijst op het calvinisme van Cats met termen als 'de calvinistisch gemotiveerde dichter', 'de calvinistische moralisten', 'religieuze stichtelijkheid', 'Calvinisme (...) en emblematiek reiken hier de hand', 'blijken dat deze moralisering vooral onder calvinistische impuls moet zijn geschied', gekoppeld aan 'mateloze moraliseringsdrift', 'didactisch-moraliserende functie' van het embleem of 'emblematische moralisatie'.
5. Aerts 1998, p. 274 wijst erop dat het 'calvinisme' zoals we het nu kennen van recente datum is.
6. Want zo schrijft Van Deursen 1980, p. 91 (in: *Volk en kerk*, deel IV van *Het kopergeld van de Gouden Eeuw*): 'Twee kerken [gereformeerd en katholiek], met verschillende vormen van vroomheid en geloofsbeleving. Zo sterk onderscheiden ook, dat wie in een van die beide is grootgebracht, moeite heeft de spiritualiteit binnen de andere gemeenschap op de rechte manier te beschrijven en te waarderen'.
7. Zie voor de analogie met de democratische ontwikkeling in de bestudering van de Thora door alle gewone joodse mannen (en vrouwen), Wigoder 1994, pp. 44-45.
8. *ADWI*, pp. 340-134.
9. Herweg 1994, pp. 89, 88-91, 100.
10. Hoffmann 1959, p. 30.
11. Zo is vroom een term die bij Cats slechts sporadisch voorkomt en bovendien niet in de kwezelachtige (deugdzaam, braaf), maar in de zeventiende-eeuwse betekenis van flink, rechtschapen, eerlijk, deugdzaam, krachtig, dapper (Van Sterkenburg 1981, p. 301). Cats, *Galathea*, in: *ADWI*, p. 432.
12. *ADWI*, p. 322.
13. Cats, *Voor-reden*, in: *ADW II*, pp. A2, 3.
14. *ADWI*, p. 300.
15. *ADWI*, p. 300.
16. Cats, *Trou-ringh*, in: *ADW II*, p. 248.
17. Cats, *Trou-ringh*, in: *ADW II*, p. 220, p. 249. De verstrengeling met het wederpaar in de aanschijn Gods is daarvan onderdeel. *ADW II*, p. 409: Godes eeuwige Hof.
18. *ADWI*, p. 410. Zowel Adam en Eva in hun eerste fysieke eenwording, als de Engelen zijn zonder zonden, de eersten omdat ze nog kennisloos waren (ze hadden nog niet van de Boom van kennis van Goed en Kwaad hadden gegeten), de tweeden om dat zij lichaamloos zijn, en alleen spiritueel één zijn.

19. Cats verwijst (*ADW I*, p. 365) naar Joseph Hal die iets anders beweert: 'Motion is ever accompanied with inquietnesse, and both argues and causes imperfection; whereas the happy estate of heaven is described by rest, whose glorious spheres in the meane time doe so perpetually moove, that they never are remooved from their place'.
20. Wel is het zo dat, naarmate Cats ouder wordt zijn geschriften zwaarder op de hand worden. Zijn aandacht verschuift meer naar overwegingen omtrent de sterfkunst.
21. *ADW I*, p. 283: 'Een man, die pleegt des Heeren werk, En maeckt in huys een kleyne kerk'.
22. *ADW I*, p. 4.
23. Cats, *Gront-houwelick*, in: *ADW II*, pp. 3-4.
24. Cats, *Gront-houwelick*, in: *ADW II*, p. 4. Van de zondeval, wanneer Eva en Adam van de boom van Goed en Kwaad eten, wordt in dit verhaal niet gerept, enkel is er een algemene zinspeling (de vrucht is niet voor de mond, en er huist een akelig schepsel in het geboomte).
25. Cats, *Gront-houwelick*, in: *ADW II*, p. 4.
26. Cats, *Lof-sangh*, in: *ADW II*, p. 250. *ADW I*, p. 410. Cats ontleent de beschrijving in het *Houwelick* aan de Apocalypse.
27. Cats, *Lof-sangh*, in: *ADW II*, p. 250.
28. *ADW I*, p. 410. Zie voor een soortgelijke beschrijving: Cats, *Lof-sangh*, in: *ADW II*, p. 250; '... blaeu sapphir, den hemel vergeleken ...' (*ADW I*, p. 294).
29. Cats, *Lof-sangh*, in: *ADW II*, pp. 4, 248.
30. Zie voor uiteenlopende 'theorieën' over de betekenis van de schepping van de vrouw uit (de rib van) de man, Maclean 1980, pp. 12-27. Zie ook De Pisan (Pontfoort 1984, pp. 41-42).
31. Dat de vrouw vervolgens zowel als hoogste schat geacht wordt als ook als hulp van de man wordt beschreven, betekent dat het mede-mens zijn voor Cats zowel kracht als compassie inhoudt met de ander. Cats, *Gront-houwelick*, in: *ADW II*, p. 5.
32. Cats, *Gront-houwelick*, in: *ADW II*, p. 5.
33. Cats, *Gront-houwelick*, in: *ADW II*, pp. 5-7. Adam erkent dat het juist is dat Eva hem broeder, vader en man noemt, maar dat hij toch vooral deze laatste naam eer wil aan doen door de fysieke gemeenschap. Als tweede beargumenteert Adam uitvoerig hoe eenzaam hij wel is geweest in het Paradijs. Al zwerfend door berg en dal, zag hij het prachtig loof, de zonnige stranden, en de dieren die elkander beminden. Maar geen dier was er voor hem, hij was alleen op de wereld. Eindelijk nu is zijn wens naar een mensenvriend vervuld en dat is hem reden genoeg terstond zijn gebrek te willen lenigen. Ten derde male tracht Adam Eva tot de daad over te halen, en wel door het opsommen van wat hij haar zoal heeft te bieden: vaste gronden, een machtig volk waarover hij het bevel voert, hij is rijk en hij heeft tot vermaak de beschikking over een 'over-lustigh dal'. Hiermee tracht hij Eva over te halen mee te werken en zich over te geven aan de zoete min – uiteraard niet voor hen zelf, maar ten dienste van het wonder Al. Het mag niet baten en een volgend argument is nodig. Adam wijst erop dat Gods geschenk niet zomaar voor de mens inzichtelijk is, maar dat het als een wonder aanvaard dient te worden. Hoewel hij het druk heeft met de vele plichten die God hem heeft opgelegd, heeft hij wel even tijd om het schoonste pand dat God hem geschonken heeft in bezit te nemen. Hoewel Adam geïntrigeerd is door al Eva's overdenkingen en hij blij is dat zij zo wijs is, is dan plots voor hem de maat vol. God heeft hen voor hun samenzijn gemaakt en die taak moeten ze nu volbrengen.
34. Cats, *Gront-houwelick*, in: *ADW II*, pp. 5-7. Eva, zojuist geschapen, kijkt verwonderd om zich heen. Wat Adam voor een schepsel is begrijpt ze niet. Is het een broeder, een vader, een man? Wel bemerkt ze dat ze tot in haar gemoed door zijn verschijning geroerd is – hij ziet er goed uit en wat hij zegt is aardig. Als Adam voorstelt tot de daad over te gaan, zoals God hen heeft bevolen, is ze ontsteld. Ze vraagt om bedenktijd omdat een dergelijk werk pas na een rijp beraad mag worden ondernomen. Eerst wil ze begrijpen hoe God hemel, zon en aarde heeft geschapen, en hoe dat zich verhoudt tot haar schepping uit de borst van Adam. Zijn tweede poging pareert ze door een beroep te doen op haar jeugd en ze vraagt

enkele dagen verlof om zich aan haar Schepper te wijden, om zo beter op haar bruiloftsdag te zijn voorbereid. De derde maal dat Adam haar tracht te overtuigen, vervalt ze in onzeker gepeins, maar opnieuw beargumenteert ze de noodzaak tot uitstel. Zij voelt een spiritueel omhoogstreven van haar ziel tot in het Hemelrijk en een aandrang om de Heer die haar het leven geschonken heeft uitvoerig te bedanken. Wanneer hij tenslotte de knoop doorhakt gaan zij gezamenlijk op weg voor hun wandeling door de wonderen der natuur, waarna beiden in vervoering raken en daadwerkelijk een paar worden.

35. Cats, *Gront-houwelick*, in: *ADW II*, p. 7.
36. Cats, *Gront-houwelick*, in: *ADW II*, p. 7-8.
37. Cats, *Lof-sangh*, in: *ADW II*, p. 251.
38. Cats, *Lof-sangh*, in: *ADW II*, p. 251.
39. *ADW I*, p. 321: de noodzaak tot godzaligheid, als grondslag van vaste vriendschap. *ADW I*, p. 282.
40. De zondeval, de overtreding van Gods wet, wordt niet als afsluiting van het Gronthuwelijk beschreven, maar aan het begin van het Geestelick Houwelick, *ADW II*, p. 221. Het paar is door de list van de slang verleid de verboden vrucht te eten. In het *Houwelick* is het wel Eva die als eerste de vrucht aanneemt, maar ook Adam is niet zonder schuld zegt Cats. Idem Maclean 1980.
41. Cats, *Lof-sangh*, in: *ADW II*, p. 221.
42. Cats, *Lof-sangh*, in: *ADW II*, pp. 248-249.
43. Cats, *Lof-sangh*, in: *ADW II*, pp. 248-251. *ADW I*, p. 415.
44. Cats, *Lof-sangh*, in: *ADW II*, pp. 250-251.
45. Dit is een klassieke opvatting, waarin weliswaar de ziel als onsterfelijk wordt beschouwd, maar er geen sprake is van de Hel. Close 1969, 1971; Panofsky 1984, p. 105.
46. Tenminste vergeleken met de oudchristelijke kunst, afbeeldingen in gotische portalen of de verbeeldingen van het Laatste Oordeel zoals van Lucas Van Leyden of Hans Memling (1474-1479). Deze afbeelding, genaamd 'Ongemeene, doch bequame af-beelding van s' mensche leven' is de enige uitzondering. Zie voor de begeleidende beschrijving de bijlage bij het beeldmateriaal.
47. *ADW I*, p. 302: 'Pooght met uw gantsche kracht te weeren uyt'er hel, Uw weerde jockgenoot, uw diere bedgesel'; *ADW I*, p. 398: 'Leert, vaders, tot beslyt, leert, voogden, uwe weesen, Den God van hemelrijck, en niet den duyvel vreesen: Die met een reyn gemoet is aen de hemel vast, En schrickt te geener tijt, schoon hell' en duyvel bast'.
48. *ADW I*, pp. 323, 342, 364, 331. Het voorgeborgte is een even fictieve plaats: hij beschrijft het als de verblijfplaats van de (gepersonifieerde) ijverzucht (jalouzie). *ADW I*, p. 367.
49. *ADW I*, p. 361: 'Geen Staet en kan bestaen, geen Vorst en heeft gebied, Indien het woeste Grauw geen hell' of hemel siet'.
50. *ADW I*, p. 398. Het contrast wordt eerder gevormd door het ellendig vlees, gekweld als het wordt door ziekte, ouderdom en angst, dat hij met tussenpozen beschrijft. Cats, *Lof-sangh*, in: *ADW II*, p. 249. In plaats van afschrikwekkende voorstellingen waar het Kwaad zetelt, zijn er bij Cats slechts flarden die hieraan herinneren. Het zijn beelden die hij liever niet voor de geest haalt, zo blijkt bijvoorbeeld uit zijn beschrijving van een slechte vrouw (*ADW I*, p. 323; *ADW II*, p. 485).
51. *ADW I*, p. 266; Cats, *Dood-kiste*, in: *ADW II*, p. 485.
52. In de twee heksenprocessen die hij heeft gevoerd, heeft hij in feite het 'reële' bestaan van 'de heks' weerlegd, aldus Ten Berge 1979. 'Heks' is ook in eerste instantie geen Nederlandse term, maar in de vijftiende eeuw een Zwitsers dialectwoord, aldus De Blécourt 1992, p. 331. Vaker wordt 'toveres' gebruikt, al komt daarnaast vanaf de zeventiende eeuw 'heks' ook wel in Nederlandse teksten voor.
53. *ADW I*, pp. 374-375. Ook worden er wel, ten onrechte zegt Cats, verwacht dat zo uitleg gegeven kan worden over ziekten, of een ongeluk dat iemand is overkomen. *ADW I*, p. 362.

54. *ADWI*, p. 266.
55. *ADWI*, p. 388.
56. De Blécourt 1992, pp. 358-359 wijst erop dat de ‘heksenprocessen’ in Holland rond 1600 beëindigd zijn. Zie voor een andere verklaring van dit verschijnsel, paragraaf 4.2.2. en 4.2.3.
57. *ADWI*, p. 262.
58. *ADWI*, pp. 361, 364.
59. *ADW II*, p. 250.
60. Vrouw en man kunnen ook wat leren van hun slechte man resp. slechte vrouw. *ADWI*, p. 340.
61. *ADWI*, p. 351.
62. *ADWI*, p. 339: ‘Het is van ouden tijt een regel in de trou, Of leert, indienje kont, of lijt een swacke vrou’.
63. *ADWI*, p. 386.
64. Iets dergelijks adviseert hij ook dienstboden. Lijden ze onder de onrechtvaardigheden van de heer of de vrouw des huizes dan dient dat te worden geaccepteerd te worden. *ADWI*, p. 364.
65. *ADWI*, p. 340:
 In spijt van alle spijt, leer even harde slagen,
 Leer schande, leer geweld oock sonder morren dragen;
 En pleeg geen ander wraeck als door een droeve traen,
 Jae gaet dan uwen vrient oock des te soeter aen (...)
 ‘O! die met reyne sugt op Hem alleen betrou,
 ‘Wort door het leet gesterckt, en in verdriet gebout.
66. *ADWI*, p. 410.
67. *ADWI*, p. 364.
68. *ADWI*, p. 410.
69. *ADWI*, pp. 341, 334-335, 374, 339-340, 260.
70. *ADWI*, pp. 409-411, 413, 417, 424.
71. *ADWI*, pp. 301, 322, 328.
72. *ADWI*, pp. 405, 403.
73. *ADWI*, p. 403.
74. *ADWI*, p. 409. Alleen de vernieuwde mens met een christenhart is voldoende voorbereid om de reis te kunnen gaan maken zegt Cats. *ADWI*, pp. 412-413.
75. *ADWI*, pp. 406, 417.
76. Cats (Bolle 1876, p. 236).
77. In plaats daarvan komt een trouwen van de zielen. *ADWI*, pp. 412-413. *ADWI*, p. 424: ‘Tree in tot uw gemoet’. Cats raadt de vergrijsde vrouw aan ‘vernieuwt uw Christen hert, vernieuwt’et alle morgen, gaet, sift u eygen selfs, en dat met alle vlijt, tot datje metten geest in goeden vrede sijt’.
78. Bovendien blijkt pas in de ouderdom het ware trou-verbond. Wie in de echt treedt uit ‘domme lust’ en om reden van een schoon lichaam, die ziet het met de jaren vervallen. Wat dan overblijft is niet veel. Alleen wanneer men uit liefde huwt en trouw blijft aan de ander, kan men elkaar juist in die ouderdom tot steun zijn en spreken over de voorbereiding van de ziel op de dood. ‘Als man en echte wijf vermengen haer gebeden, vermengen haer gepeys, en rusten mette leden, dat is een soet geheym, dat vry al dieper gaet, als ick en weet niet wat, en sotte minnepraet’. Cats (Bolle 1876, p. 237).
79. *ADWI*, p. 404. En dit geldt, misschien ten overvloede ook voor de man op leeftijd. *ADWI*, p. 411.
80. Beide echtelieden dienen van eenzelfde religieuze gezindte te zijn, want zo zegt Cats, buiten dat zijn er al genoeg onenigheden in een huwelijk. *ADWI*, p. 267.

81. ADWI, p. 372.
82. ADWI, p. 263. Diverse auteurs wijzen erop dat de mens (man en vrouw) door de natuur van andere gaven is voorzien. De mens loopt rechtop, met het hoofd gegeven, en is zodoende geschapen voor de contemplatie van het door God geschapen heelal. Idem Alberti (Watkins 1969, pp. 133-134) en Van Schuurman (Bouwman 1996, pp. 57-58).
83. ADWI, pp. 373-374.
84. ADWI, pp. 263-264, 408-409.
85. ADWI, p. 323 spreekt van 'egels', wat bloedzuigers zijn, Verdam 1981, p. 161.
86. ADWI, pp. 323, 407.
87. ADWI, p. 264, p. 407; Cats, *Voor-reden*, in: ADW II, p. A2.
88. Overigens moeten de heer en vrouw des huizes ook de dienstboden leren godvrezend te zijn. ADWI, pp. 361-362.
89. ADWI, p. 356. Aan de hand van tekstlezingen, wordt de Schrift gebruikt als toneel via welke men de huiselijke gebeurtenissen kan spiegelen. ADWI, p. 395.
90. ADWI, p. 356, noot b).
91. Voor de reformatie was bidden in huis eveneens een religieuze plicht: *Le Ménagier de Paris* (Coulton & Power 1928, pp. 47, 194); Alberti (Watkins 1969, pp. 212, 167, 147-148, 213, 230, 119-120).
92. ADWI, pp. 324-325, 340.
93. ADWI, p. 349.
94. Gesprekken tot God, ('Held, Vrede-vorst en Wonder sijt genaemt'), ADWI, p. 410. Maar ook in gevecht gewikkeld met God. ADWI, p. 349.
95. ADWI, p. 397.
96. ADWI, p. 391.
97. ADWI, p. 384.
98. ADWI, p. 276.
99. ADWI, pp. 385, 301; Vives (Noreña 1970, p. 210).
100. ADWI, pp. 338, 405-406.
101. Reinier de Graaf (1672) heeft eenzelfde opvatting over de voortplanting als een mogelijkheid de vergankelijkheid te overwinnen zo blijkt (Lindeboom 1973, p. 49): 'Om dit meesterstuk te volbrengen heeft Hij verscheidene organen zó kunstig voortgebracht, dat men terecht mag uitroepen, dat God Almachtig, indien ergens, hierin steeds een groot en zeker teken van zijn wonderbaarlijke voorzienigheid en wijsheid heeft gegeven'.
102. Het huwelijk wordt eveneens weerspiegeld in de symbolische echtvereniging van Christus met zijn Kerk en de versmelting tussen Gods Woord en Zijn volk.
103. Een enkele maal, wanneer hij spreekt van het lijden van Christus (Cats, *Lof-sangh*, in: ADW II, p. 251) en de wederopstanding (ADWI, p. 106).
104. Cats, *Lof-sangh*, in: ADW II, pp. 251-252.
105. Cats, *Lof-sangh*, in: ADW II, p. 240; ADWI, p. 382.
106. Mattheüs 1.19-25 beschrijft hoe eerst Jozef in een droom door een engel bekend wordt dat de vrouw met wie hij ondertrouwd is zwanger is van de Heilige Geest. Omdat hij haar niet te schande wilde maken wil Jozef haar verlaten, maar door de engel wordt hij aangespoord te blijven. Lukas 1.26-38 beschrijft de engel Gabriël die Maria zijn boodschap komt brengen en haar heilige plicht jegens God overbrengen.
107. Cats, *Lof-sangh*, in: ADW II, pp. 239-240.
108. Cats, *Lof-sangh*, in: ADW II, p. 245.
109. Cats, *Lof-sangh*, in: ADW II, p. 245:
Doen hem sijn Moeder droeg, men kan geen Vader wysen,
En Joseph voelt een wrok in sijn gedagten rysen;
Hy sag in droefheyte aan dat uytverkoren pant,
En dagt om harent wil te reysen uyt het lant.

- Maar Godt belet sijn vlucht, en liet hem openbaren
Wat aan de jonge Maagt van Godt is weder-varen.
110. Cats spreekt telkenmale van het 'edel Vrouwenzaad'. Hoewel het wonder kind vanuit de hemel in de schoot van de Maagd ingeplant wordt, hoewel zij vervult raakt van de geest, is zij het (Cats spreekt op p. 250 van haar als 'Godinne') die het vrouwenzaad geboren zal laten worden. Cats, *Lof-sangh*, in: *ADW II*, pp. 239-240.
  111. Cats, *Lof-sangh*, in: *ADW II*, p. 245.
  112. *ADWI*, p. 364 ('Het lant is Godes huys'); Cats, *Gront-houwelick*, in: *ADW II*, p. 8 ('Als of het gantsche rijck maer een gesin en waer').
  113. *ADWI*, p. 315:
Het sal uw swacke ziel geweldigh kunnen helpen,
En dickmael in verdriet uw droeve tranen stelpen,
Indien uw Christen-hert geduerigh voelen kan
Den Hemel in het huys, en God in uwen man.
  114. Wigoder 1994, pp. 46-47.
  115. Trouwen, zegt Cats is geen mensenwerk.
  116. Cats, *Sinne- en Minnebeelden*, in: *ADWI*, p. 2.

Noten 3.2.1.

1. Burke 1988, 1993; Muir 1997; Leuker 1992B; Pleij 1988; Van Oostrom 1993; Spierenburg 1998; Duijvendak 1996; Bremmer 1993; Schmitt 1993; Spicer 1993; Roodenburg 1993, 1995A; Muchembled 1993; Keunen & Roodenburg 1992; Grijp 1992, Leuker & Roodenburg 1988, Van de Pol 1988A en B.
2. Sneller & Thijs 1993 (Cats), p. 146: 'Geschiedkundigen, op zoek naar ideologische aspecten van de patriarchale maatschappij, kunnen in de teksten van deze auteur de boodschap die aan mannen de heerschappij gaf ten koste van vrouwen, op allerlei manieren verdedigd zien worden op grond van goddelijke en natuurlijke argumenten. In *Houwelick* wordt een stevige maatschappelijke structuur ontworpen, waarin de man het voor het zeggen heeft en de vrouw zich zonder verzet onder hem plaatst'.
3. Raatgever 1990, pp. 55-56. Zemon Davis & Farge 1992, pp. 3-4.
4. *Le Ménagier de Paris* is de titel van een manuscript dat is toegeschreven aan een onbekende, maar gegoede Parijse burger met een zekere scholing en kennis van zaken. Hij schreef het werk tussen 1392-1394, ter instructie van zijn veel jongere echtgenote. Het werk werd pas in 1846 te Parijs gepubliceerd (Coulton & Power 1928, pp. xiii-xvi, 1-41). De humanist Leon Battista Alberti (1404-1472), buitenechtelijk kind en o.a. werkzaam als pauselijk secretaris schreef het grootste deel van *Della Famiglia* vóór 1434, in 1437 gevolgd door deel IV (met een revisie in 1441). Alberti's familie, uit Florence verbannen sinds 1393, vormde het onderwerp van het werk. Tot aan 1734, toen het werk voor het eerst werd gepubliceerd, circuleerden er enkel manuscript-exemplaren (Watkins 1969, pp. 1-20; Van Eck & Zwijnenberg 1996, pp. 7-13). Fray Luis de León (1528-1591) trad op zestienjarige leeftijd toe tot de Augustijner Orde en werd in 1564 in Salamanca benoemd tot professor in de theologie. Tot aan zijn dood doceerde hij aldaar – afgezien van een hem door de Inquisitie opgelegde gevangenschap van vier jaar (P. Geurts, in: Lissone Wierdels 1925, pp. vii-xviii; Hufton 1995). William Perkins (1558-1602), opgeleid in Cambridge, was een van de belangrijkste puriteinse theologen ten tijde van Elizabeth. Zijn omvangrijke oeuvre kende een grote verspreiding in protestants Europa, maar kende ook een Spaanse vertaling. Hij huwde in 1595 met Thimothye Cradocke, met wie hij zeven kinderen kreeg, waarvan er drie vroeg stierven en de laatste pas na zijn dood het leven zag (Breward 1970, pp. xi-xiv, 3-31).
5. Zoals Hufton 1995; Kloek 1993A, B en C; Casagrande 1991; Vecchio 1991; Leuker 1991; Grieco 1992; Desaive 1992; Wigley 1997; Yates 1988.
6. Spies 1986B, 1995C; De Baar 1992; Sneller 1996; Van Beek 1995; De Pisan (Pontfoort 1984); Van Schurman (Bouwman 1996); Schenkeveld-van der Dussen 1991, 1994; Vecchio 1991; Van Eck 1992.
7. Spies 1995C, p. 17: 'Van Schurman herself – defending the ability and the right of women to intellectual activities – emphasized that, in her opinion too, marriage and housekeeping came first'.
8. De Pisan (Pontfoort 1984, p. 256).
9. Van Oostrom 1988, p. 286.
10. Blok 1980B; Burke 1988, pp. 15-29, 273-290.
11. Grijp 1992 onderzoekt bijvoorbeeld een 'waar gebeurd' trouwgeval 'van een beslapen weduwe'. Leuker 1992A.
12. Leuker 1992A, p. 315.
13. *ADWI*, p. 249, Van Sterkenburg 1981, p. 115. Cats, *Liefdes Vosse-vel*, in: *ADW II*, pp. 259-267, mn. p. 263.
14. Om de weduwe over te halen tot een vrijage doet de vrijer (zonder dat de weduwe hier weet van heeft) het voorkomen dat hij des nachts in het huis geslapen heeft. Wanneer Ruth, haar kamermaagd het huis 's morgens gereed maakt (door de vensters te openen) posteert hij zich in halfgeklede toestand (met slaapmuts op, broek halfopen, kamersloffen aan de voeten

- enz.) in de deur van het huis. Buren zien hem en trekken hieruit de (onjuiste) conclusie van oneervol gedrag van de weduwe. Als spotlied verspreidt zich ‘als een olievlek’ via het volk voort door de stad.
15. Grijps opmerking (1992, p. 346) betreft vooral de functie van het spotlied, dat slechts een onderdeel vormt van het stedelijk rumoer dat Cats beschrijft.
  16. Cats, *Liefdes Vosse-vel*, in: *ADW II*, p. 267.
  17. *ADW II*, p. 260.
  18. *ADW II*, p. 264.
  19. *ADW II*, p. 265.
  20. *ADW II*, p. 267.
  21. *ADW II*, p. 267. De list van vrijer Faas en de ingelaste raamvertelling die Ruth, haar kamermaagd vertelt, dienen dus beide om de weduwe op eervolle wijze te kunnen laten hertrouwen.
  22. *ADW I*, p. 338.
  23. *ADW I*, pp. 250, 251-252.
  24. Alberti (Watkins 1969, pp. 212-260); Fray de León (Lissone Wierdels 1925, pp. 94-139); Xenophon (Foucault 1984B, pp. 155-156); De Pisan (Pontfoort 1984, pp. 210-213); Vives (Noreña 1970, p. 209); Erasmus (Rummel 1996, pp. 98, 113).
  25. Vecchio 1991, p. 120; Casagrande 1991, pp. 91-94 (spreekt in termen van ‘bewaking’, ‘alle ongecontroleerde prikkels van het vlees volgens de regels van de kuisheid worden bedwongen’, ‘make-up verhult een grenzeloze hoogmoed’); idem Grieco 1992, pp. 52-53; Desaiive 1992, p. 205.
  26. *ADW I*, p. 265.
  27. *ADW I*, pp. 321, 375.
  28. *ADW I*, p. 366. Cats draagt overigens zelf ook deze eretitel.
  29. Cats vergelijkt het aanzien van het huis en de huisgenoten met die van het fysieke aanzicht (‘Snijt men sijn neus af men schent sijn aengesicht’, Cats, *Spiegel*, in: *ADW I*, p. 574). Men dient, aldus Cats, de gebreken in huis niet openbaar te maken, maar ze (de huisgenoten in dit geval) afsnijden is evenzeer onmogelijk.
  30. Zie voor exempla in de vorm van jachtaferelen *ADW I*, pp. 575, 595 en Cats, *Spiegel*, in: *ADW I*, pp. 291, 393.
  31. Zie voor het belang van terughoudendheid van de man ten gunste van de vrouw in de echtelijke omgang 3.1.2.; Herweg 1994, p. 66. *ADW I*, pp. 507, 508, 262.
  32. *ADW I*, p. 366.
  33. *ADW I*, p. 366.
  34. *ADW I*, p. 360.
  35. *ADW I*, p. 358.
  36. *ADW I*, p. 358.
  37. *ADW I*, p. 264.
  38. *ADW I*, p. 251.
  39. *ADW I*, pp. 264-265, 360, 562, 341-342.
  40. Vrouwen trachten niet zelden met list en bedrog hun man alsnog prachtige japonnen te laten aanschaffen: *ADW I*, pp. 359-360. Wenst de heer des huizes uitdrukkelijk dat zijn vrouw mooie kleding draagt, dan dient zij zich hierin te schikken, op voorwaarde dat alleen haar man er een oog op kan slaan. *ADW I*, pp. 358-359.
  41. *ADW I*, p. 367: ‘Beleeftheyt, schoone verw, gesontheyt in de leden, Wel-spreken, kloek beleyt, beqaemheynt in de seden’, schrijft Cats in het geval van de vrouw.
  42. Ook van religieuze zijde bloeit de aandacht voor de tafel en de maaltijd op. De huiselijke maaltijd wordt in algemeen christelijke zin geassocieerd met ‘de geestelijke maaltijd’. In het calvinistische milieu is deze via het gebed met ‘het laatste Avondmaal’ verbonden. Het

- gebed voor de maaltijd vormt tevens een onderdeel van de christelijke opvoeding. Deze elementen treffen we niet alleen aan bij Cats en andere auteurs, maar eveneens in de vele schilderijen die het gezin aan de maaltijd portretteren. De Jongh 1986; Franits 1986.
43. Cats, *Tachtig-jarige bedenkingen*, in: *ADW II*, pp. 594-597. Onder de titel 'Om goede en heusse manieren over Tafel te houden en het tegendeel te vermijden' noemt Cats 27 aan Erasmus ontleende regels. Zie ook Elias 1990, die deze regels interpreteert als effect van een nieuwe innerlijke constellatie en niet zozeer als presentatie van de antieke habitus van waardigheid.
  44. *ADW I*, p. 352.
  45. *ADW I*, p. 367.
  46. Wiesner, 1993, p. 243 bevestigt dit (onbedoeld) wanneer ze een opvatting aanhaalt van twee protestantse Engelse vrouwen.
  47. 'Men doet zijn schoen uit bij het betreden van de echtelijke slaapkamer'. Voor al te jeugdige lieden die zich niet weten te gedragen is het beter dat zij niet binnentreden, aldus Cats. *ADW I*, pp. 379, 383.
  48. Van Oostrom 1993, p. 349, n. 12.
  49. Zie voor het gebruik van het eliasiaanse gènebegrip Muchembled 1993, Burke 1988, Meder 1994, p. 86, Spierenburg 1998, p. 13, en vele anderen.
  50. Perkins (Breward 1970, p. 428, 418).
  51. Alberti (Watkins 1969, pp. 228-9).
  52. *Le Ménagier de Paris* (Coulton & Power 1928, pp. 42-43).
  53. Fray de León (Lissone Wierdels 1925, p. 181).
  54. Erasmus bijvoorbeeld neemt dergelijke klassieke opvattingen over houding en gebaar over. Bremmer 1993, p. 38; Burke 1993, p. 90.
  55. *ADW I*, p. 234.
  56. *ADW I*, pp. 311, 318, 497, 515.
  57. *ADW I*, pp. 314-315.
  58. Idem De Pisan (Pontfoort 1984, p. 49); Alberti (Watkins 1969, pp. 207-208).
  59. *ADW I*, p. 307.
  60. *ADW I*, pp. 341, 315, 319, 321, 318, 320.
  61. *ADW I*, pp. 281, 341.
  62. *ADW I*, p. 307.
  63. *ADW I*, pp. 282, 283, 284.
  64. *ADW I*, pp. 306, 308. Niemand, zegt Cats, is vrij van wat God heeft bevolen.
  65. *ADW I*, p. 306.
  66. *ADW I*, p. 301, onder verwijzing naar o.a. Xenophon.
  67. *ADW I*, p. 318.
  68. Van Schuurman (Bouwman 1996, p. 54) verstaat daaronder: 'kennis van talen en van geschiedenis, alle disciplines, zowel de hogere, de zogenaamde faculteiten, als de lagere, de zogenaamde filosofische wetenschappen.' Alleen theologie sluit zij daarvan uit. Van Schuurman wordt daarin bevestigd niet alleen door Cats, maar ook Van Beverwijck die in zijn opdracht aan Van Schuurman (Roothaan 1996, p. 51) erop wijst dat 'de natuur u niets heeft ontzegd en geleerdheid alles binnen handbereik heeft gebracht'. Zie ook Van Eck 1996. Cats wijst er (*ADW II*, p. B2-verso) op dat zijn werk ook geschikt is om door maagd en vrijster te worden gelezen. Kelso 1956, pp. 38-77 bespreekt de uiteenlopende opvattingen over opvoeding van meisjes en de keuze van studies die zij kunnen volgen. Ook zij wijst erop dat de roeping van de vrouw als meesteres van het huis wordt gezien en dat daartoe kennis en wijsheid noodzakelijk is (pp. 78-135).
  69. Van Schuurman (Bouwman 1996, p. 59): 'Iedereen die heel vaak tijd voor zichzelf heeft en vrij is van openbare bezigheden en verplichtingen, valt een tamelijk rustig en vrij leven ten deel. En een vrouw heeft heel vaak – vooral wanneer ze ongehuwd is – tijd voor zichzelf

- etc. Dus’.
70. Van Schuurman (Bouwman 1996, p. 55). Een pagina eerder heeft zij erop gewezen dat niet iedereen hetzelfde is: ‘Sommige vrouwen zijn immers schrandler, anderen dommer. Verder zijn sommigen arm, anderen rijker. Sommigen, tenslotte, worden meer in beslag genomen door verantwoordelijkheden binnenshuis, anderen minder’.
  71. Van Schuurman (Bouwman 1996, p. 55).
  72. Van Schuurman (Bouwman 1996, pp. 58, 60, 70, 63); Spies 1995C, p. 17.
  73. Van Schuurman (Bouwman 1996, p. 55).
  74. *ADWI*, pp. 331-332.
  75. *ADWI* en II, pp. B4, B4 verso, Van Beverwijk 1643; Van Schuurman (Roothaan 1996, pp. 51, 52). Fray Luis de León (Lissone Wierdels 1925, p. 11); Wilcox 1994.
  76. Bijvoorbeeld: *ADWI*, pp. 328, 322, 362, 338, 412-413, 417, 406, 288, 239, 341, 324-325, 340.
  77. *ADWI*, p. 322. Herweg 1994, p. 100: ‘Es druckt ein tiefes Empfinden von Zusammengehörigkeit, Zusammenhalt und Zuhause aus’.
  78. Herweg 1994, p. 90.
  79. *ADWI*, pp. 324-325.
  80. Cats, *Sinne- en Minnebeelden*, in: *ADWI*, p. 44.
  81. Cats, *Sinne- en Minnebeelden*, in: *ADWI*, p. 100.
  82. *ADWI*, p. 366: ‘Huys-vrouw is uwen naem, Een woort, ook uyt de klank, tot uwen plicht bequaem’. *ADWI*, pp. 376, 374: ‘Dit was gelijk een les de vrouwen voor gelezen, dat sy een heylsaem ding in huys behoort te wesen, dat sy moet voor den man, voor kint, en boden sijn, Een troost in alle quael, een staege medecijn.’ Herweg 1994, p. 100.
  83. Herweg 1994, p. 84: ‘Jüdische Frauen müssen als “Priesterinnen” des Hauses über umfangreiche halachische Kenntnisse verfügen, und es heisst, dass Männer/ Gelehrte, die ja zugleich auch Familienvater sind, sich mit ihnen, den “Realistinne” des Lebens, in alle Dingen beraten und überdies den Rat beherzigen sollen’.
  84. Openbare sfeer en privé sfeer drijven dus niet uit elkaar, zoals men wel meent. Zie ook Olbrich & Möbius 1990, p. 92: ‘Die sittenlehre von Cats entsprechen dem Auseinandertreten von öffentlichem und privatem Leben, und sie befestigen es. Der Männer Geschäftigkeit, Risikobereitschaft, Agieren in die Ferne befindet einen Ausgleich in der Ruhe und Überschaubarkeit der Familie. Hier hat die Frau volle Autorität, auch Cats ermahnt die Männer, ihren Frauen nicht hineinzureden in die Angelegenheiten des Hauses. Der Mann ausser Haus, die Frau in Haus – die konsequente gesellschaftliche Arbeitsteilung bedeutet auch, dass die beziehung eines Ehepaares ganz auf die familiäre Grundlage verwiesen sind. Die Genrebilder mit den still geschäftigen Hausfrauen verdeutlichen den Konflikt aus gegenläufigen Interessen und die Suche nach ihrer Synthese.’
  85. Herweg 1994, pp. 99-100.
  86. *ADWI*, pp. 281, 306.
  87. *ADWI*, pp. 281, 305, 307.
  88. *ADWI*, pp. 281, 282, 360-361.
  89. *ADWI*, pp. 289, 391.
  90. *ADWI*, pp. 521, 311.
  91. *ADWI*, pp. 306, 307, 308, 281, 305. Cats geeft zes argumenten, waarmee hij positie kiest in het eeuwenlange theologisch debat over de vraag of niet alleen het celibaat zo kan worden beschouwd. (Maclean 1980; Van Eupen; Spies 1986, 1995). 1) God heft het eerste huwelijk ingesteld (in de Lust-hof, vóór de Val); 2) de mens is een gezelligheidsdier; 3) man en vrouw zijn er voor onderlinge hulp (idem Vives (Noreña 1970, p. 208); 4) het huwelijk is een onmisbaar middel tegen de onkuisheid; 5) door nakomelingen wordt het voortleven der mensen gegarandeerd; 6) Gods woord bevestigt dit.
  92. Herweg 1994, p. 81: ‘Zur Stabilisierung der Gesamtgesellschaft nach dem Verlust der

Eigenstaatlichkeit verstärkten die Gelehrten des Talmuds durch ihre Gesetzgebung die Polarisierung von Männer- und Frauenwelt und ihrer verschiedenen Aufgabenbereiche. So erweiterten sie die Rechte der jüdischen Frau in Haus und Familie, schränkten sie aber in Bezug auf ihr öffentliches Auftreten ein.' Voorts pp. 91, 94: *ADWI*, pp. 300, 374. De Mare 1993.

93. *ADWI*, p. 368, onder verwijzing (noot d), naar Bodin: 'La famille bien conduite est la vraye image & modelle de la Republique & la puissance domestique ressemble à la puissance souveraine.' Bodin, de la Repub. lib. 1. cap. 2.

Noten 3.2.2.

1. Cats gebruikt (netzo als Stevin) vele metaforen met betrekking tot de krijg. *ADWI*, pp. 210, 3, 242.
2. Montanari 1994; Jobse-van Putten 1995; Mennell 1989; Riley 1994; Jansen-Sieben & De Winter 1989; Grieco 1992.
3. Cats, *Spiegel*, in: *ADWI*, p. 579.
4. Cats, *Sinne- en Minnebeelden*, in: *ADWI*, pp. 100, 44.
5. Alberti (Watkins 1969, pp. 197-198, 142, 145).
6. *ADWI*, p. 403.
7. Pontfoort 1984, p. 126.
8. *ADWI*, p. 257.
9. Een kwestie die Alberti het tweede boek behandelt waar het sluiten van een goed huwelijk en het vinden van de juiste echtgenote onderwerp is van gesprek (Watkins 1969, p. 120).
10. Vecchio 1991, pp. 108-109 wijst erop dat naast de *Ethica Nicomachea* vooral de pseudo-aristotelische *Oeconomica* is die doorwerkt en waarin het huis (en de taken van de vrouw) centraal staan. 'In de loop van de dertiende en veertiende eeuw worden de werken van Aristoteles herhaaldelijk becommentarieerd en zij liggen onherroepelijk aan de basis van de aandacht voor het huis en van iedere poging daarvan een mogelijke moraal te schetsen.' Zie ook Casagrande 1991, pp. 74, 86-87.
11. Het gaat dus niet om een symbolische zin, zoals men wel meent. Luijten 1996B II, p. 86.
12. Peeters 1996A spreekt van een 'stevige sociobiologische basis' van moreel gedrag. Mensen, maar ook dieren 'helpen en troosten elkaar, zijn solidair, leggen conflicten bij, delen voedsel, vertonen gevoel voor sociale orde en sociale verhoudingen'. De etholoog De Waal bevestigt in zijn boek *Van nature goed* (1996) dat de moraal niet het alleenrecht is van mensen.
13. Zie voor de uiteenlopende interpretaties van Coornherts werk in de loop van de tijd, Becker 1942, pp. VII-XXXII; Berkvens-Stevelinck 1989; Fresco 1989.
14. Becker 1942, pp. 7-8.
15. Demyttenaere 1990A; Hoffmann 1959.
16. Coulton & Power 1928, p. 112; Becker 1942, p. 182, Watkins 1969, pp. 218, 221, 210, 211-212.
17. De Pisan bijvoorbeeld gaat in drie boeken in gesprek met drie door God gezonden dames – Vrouwe Rede, Vrouwe Rechtvaardigheid en Vrouwe Recht – om haar vrouwenstad op te bouwen, met daarin centraal het huwelijk als 'een heilige en waardige instelling, door God aanbevolen'.
18. De Pisan (Pontfoort 1984, pp. 132-134).
19. *ADWI*, p. 376; De Pisan (Pontfoort 1984, pp. 133-134).
20. Watkins 1969, pp. 125-127.
21. Kloek 1993, p. 67, n. 7 spreekt van 'goede huisvrouw'. In het katholieke milieu meer bekend als 'sterke vrouw'. Ook Fray Luis de León geeft hierop in feite een commentaar (Geurts, in: Lissolde Wierdels 1925, p. 6).
22. Hufton 1995, p. 513, n. 14..
23. Hufton 1995, p. 513, n. 14.
24. Met als ondertitel: *or a short survey of the right manner of erecting and ordering a family, according to the scriptures*. Als devies geeft hij dit eerst in het Latijn geschreven en later in het Engels vertaalde werk mee Spreuken 24.34: 'Through wisdom is an house builded, and with understanding it is established. And by knowledge shall the chambers be filled with all precious and pleasant riches.' Een vertaling die overigens zeer verschilt van die in de Statenvertaling.
25. Coulton & Power 1928, pp. 110-111, 145, 149, 213. Vecchio 1991, pp. 113-114 zegt

- hierover: ‘Maar het is geen toeval dat er in het traktaat, het zogeheten *Ménagier de Paris*, dat door een echtgenoot voor een echtgenote is geschreven, veel nadruk wordt gelegd op het thema van de gehoorzaamheid. Hierin leidt de gelijkstelling liefde-gehoorzaamheid tot een absolute onderwerping van de vrouw aan de wil van haar echtgenoot, en dat gaat zelfs zo ver dat zij van iedere vorm van verantwoordelijkheid, ook op moreel vlak, wordt ontheven’.
26. Coulton & Power 1928, p. 112.
  27. Coulton & Power 1928, pp. 113-136. Dit van Boccaccio afkomstige verhaal is door Petrarca in het Latijn vertaald en later in het Frans en het Engels overgenomen (o.a. door Chaucer). De echtgenoot, een rijk markies, test Griselda’s loyaliteit door haar dochter en vervolgens haar zoon na de geboorte van haar weg te nemen met als argument dat zijn onderdanen zijn nageslacht niet willen. Vervolgens organiseert hij een tweede huwelijk met zijn eigen dochter (inmiddels 12 jaar oud, die net als zijn zoon is opgevoed door zijn zuster) en stuurt Griselda naar haar vader terug. Bij de huwelijksplechtigheid waarvoor Griselda is uitgenodigd (die hem een eervol huwelijk toewenst met zijn nieuwe vrouw), bekent de man tenslotte zijn tactiek. Waarna het paar alsnog lang en gelukkig leefde (Coulton & Power 1928, pp. 5-6). Idem De Pisan (in de Nederlandse vertaling uit 1984 overigens weggelaten) en Vives (Hufton 1995, p. 51 noemt het als exemplum; ‘who bore all the humiliations imposed upon her by her husband to test hert patience and obedience’).
  28. Coulton & Power 1928, p. 137.
  29. Idem Van Schuurman, pp. 65, 80; De Pisan (Pontfoort 1984, p. 163); Van Beverwijck 1643, pp. 211-212: ‘Laet maer de Oeffeninge komen by het verstant der Vrouwen, sy zullen tot alle dingen bequaem wesen. Sulcx blijkt uyt het gebruyck, ende gewoonte van verscheyde volckeren (...). Waer uyt blijkt, dat niet de Nature, maer de Gewoonte, de Vrouwen af-hout, om yet wel uyt te voeren’.
  30. Coulton & Power 1928, pp. 42-43.
  31. Coulton & Power 1928, p. 46: met spelletjes en amusante zaken die de stemming erin houden en stof voor conversatie geven.
  32. Coulton & Power 1928, pp. 43, 194, 47.
  33. Coulton & Power 1928, pp. 52-53.
  34. Zie voor de opvatting over vrouw, waardigheid en de onbeschermdheid in de stad, De Pisan (Pontfoort 1984, pp. 29, 255, 42).
  35. Coulton & Power 1928, pp. 54-60.
  36. Coulton & Power 1928, pp. 60-61.
  37. Coulton & Power 1928, pp. 65-93, mn. p. 66: dit kader is overigens verder verfijnd. Zo maakt de auteur bijvoorbeeld onderscheid in vijf soorten trots: ‘to wit, disobedience, vainglory, hypocrisy, discord and aloofness’.
  38. Coulton & Power 1928, p. 67: ‘The gifts of nature come from the body, and are beauty, valour, fair speech, intelligence, understanding. The gifts of fortune are wealth, eminence, honour, prosperity; and the gifts of grace are virtue and good works. All these gifts will a proud man barter to the Devil for the false coin of vainglory’.
  39. Het gaat, zoals ook bij Cats om een ‘art of gardening’, Coulton & Power 1928, pp. 195-204.
  40. Coulton & Power 1928, pp. 194, 205.
  41. En daarin verschilt wat *Le Ménagier de Paris* beschrijft van de Romeinse huishouding in de eerste eeuwen van de christelijke jaartelling, die er gelijkenis mee vertoont (Foucault 1985A).
  42. Coulton & Power 1928, pp. 213, 214-215, 45, 215-216, 219. Hij raadt aan het geld dat men crediteuren schuldig is, nauwgezet te noteren (p. 207).
  43. Coulton & Power 1928, p. 216.
  44. Coulton & Power 1928, p. 172.
  45. Coulton & Power 1928, p. 176: ‘And thus shall you preserve and keep your husband from all discomforts and give him all the comforts whereof you can bethink you, and serve him

- and have him serve in your house, and you shall look to him for outside things, for if he be good he will take even more pains and labour therein than you wish, and by doing what I have said, you will cause him ever to miss you and have his heart with you and your loving service and he will shun all other houses, all other women, all other services and households’.
46. Coulton & Power 1928, pp. 173, en voorts 174-175.
  47. Alberti beschouwt het huis, de familie en de kinderen wel als iets dat eigendom is van beide echtelieden (Watkins 1969, p. 211). De pas gehuwde vrouw wordt door haar man rondgeleid door zijn domein en bekend gemaakt met de daar heersende orde (Watkins 1969, p. 208).
  48. Watkins 1969, p. 108.
  49. Watkins 1969, pp. 114, 112.
  50. Watkins 1969, pp. 114-119. Alberti acht 25 jaar als huwelijksleeftijd geschikt.
  51. Ook hij onderscheidt de natuurlijke liefde (die ook dieren bedrijven), de liefde die poëten beschrijven (Cupido die het menselijk hart met zijn pijl en boog in vuur en vlam zet), de conjugale liefde, de erotische liefde enzovoorts. (Watkins 1969, pp. 95-108).
  52. Watkins 1969, pp. 114-115.
  53. Watkins 1969, pp. 165-166, 132-133, 171-172.
  54. Watkins 1969, p. 186.
  55. Watkins 1969, pp. 225, 230.
  56. Watkins 1969, pp. 204-206, 36, 180.
  57. Watkins 1969, pp. 122-123.
  58. Watkins 1969, pp. 56, 60, 61, 68, 72. Alberti spreekt hier overigens (anders dan bij Cats), vooral de vader aan op zijn opvoedkundige plichten.
  59. Watkins 1969, p. 180.
  60. Watkins 1969, pp. 207, 210.
  61. Watkins 1969, pp. 222-226.
  62. Watkins 1969, pp. 210-211, 221-224. Zie ook Coornhert (Becker 1942, pp. 80-81) en *Le Ménagier de Paris* (Coulton & Power 1928, pp. 215-216, 219).
  63. Watkins 1969, p. 219. Zie ook Beckers 1942, pp. 66, 194 en Coulton & Power 1928, pp. 208, 210-211, 218, 212. Het voortdurend herhalen van dezelfde huishoudelijke handelingen maakt het huishouden tot een tweede natuur schrijft ook Coornhert (Becker 1942, p. 60).
  64. Watkins 1969, p. 222.
  65. Watkins 1969, pp. 209-210.
  66. Alberti wijst wel op de gevaren wanneer mannen zich gaan bemoeien met de zorg van babies, omdat ze kun eigen krachten niet kennen. Watkins 1969, pp. 50, 111.
  67. Watkins 1969, pp. 120-122.
  68. Watkins 1969, pp. 128-129.
  69. Watkins 1969, pp. 129, 125-127, 113.
  70. Watkins 1969, pp. 125-127.
  71. Alberti acht ongeregelde seksuele omgang, dronkenschap e.d. in het echtelijke bed uit den boze. Watkins 1969, pp. 120-121.
  72. Watkins 1969, p. 104-105.
  73. Aristoteles (Pannier & Verhaege 1999, pp. 239-270).
  74. Watkins 1969, p. 112: ‘Marriage, therefore, was instituted by nature, our most excellent and divine teacher of all things, with the provision that there should be one constant life’s companion for a man, and only one’.
  75. Watkins 1969, pp. 212-213.
  76. Alberti gaat daarbij zover (op eenzelfde manier als Vives), hieruit het ontstaan van de sociale gemeenschap (de republiek) af te leiden (Watkins 1969, p. 137; Noreña 1970).
  77. Lissone-Wierdels 1925, p. 4.

78. Lissone-Wierdels 1925, p. 33.
79. Lissone-Wierdels 1925, pp. 3-4.
80. Lissone-Wierdels 1925, p. 5.
81. Lissone-Wierdels 1925, pp. 177-178.
82. Lissone-Wierdels 1925, p. 8. 'Zoo wil God niemand in Zijn huis, die niet de taak volbrengt, die Hij hem heeft opgelegd. Vermaant Christus niet in het H. Evangelie (Matth. cap. XVI v.24) dat 'een ieder zijn kruis opneme'? Hij zegt niet, dat hij het kruis van zijn buurman opneme, maar gebiedt, dat een ieder zich met zijn eigen kruis belaste'.
83. Lissone-Wierdels 1925, pp. 10-11.
84. Lissone-Wierdels 1925, p. 12.
85. Lissone-Wierdels 1925, pp. 12-13: 't Is immers een uitgemaakte zaak, dat, wanneer de vrouw haar plicht doet, de man en het gezin haar liefhebben, de kinderen deugdzaam worden, de vrede heerscht en de have vermeerderd'.
86. Lissone-Wierdels 1925, p. 17: 'Waarlijk, wanneer er hier op het ondermaansche iets is, dat verdient geacht en gewaardeerd te worden, dan is het de goede huisvrouw.' De León wijst erop (pp. 28-31) dat de kuisheid inherent is aan de gehuwde vrouw, het vormt de grondslag van haar echtelijke levensstaat.
87. Lissone-Wierdels 1925, p. 14. De León somt soortgelijke kenmerken op van de slechte vrouw (ontleend aan Eccl. cap. XXV, v. 17-18-19-22-23-26-27-31-32-33): jaloursheid, twistziek, babbelziek boosaardig, gramschap enzovoort.
88. Lissone-Wierdels 1925, p. 3. Bijvoorbeeld: Xenophon (p. 22), Plutarchus (p. 56), Aristoteles (p. 65).
89. Lissone-Wierdels 1925, p. 3.
90. Lissone-Wierdels 1925, pp. 32-37. En dus het vermijden van het tegendeel van de ondeugden (als gulzigheid, spilzucht, overdaad, luiheid, opschik, twistziek...), pp. 38-41, 78-80, 148: '... want welbeschouwd, zou ik niet weten, of er iets monsterachtigers is, iets, wat meer van eigen aard afwijkt, dan eene barsche, gemelijke, opvliegende vrouw.'; pp. 149-151.
91. Lissone-Wierdels 1925, p. 34: 'En de natuur, die in alles voorziet, paart ze, opdat de een den ander zijn eigenschappen leene en ze te zamen, in stand houden, wat ze, gescheiden, niet vermogen.' En voorts, pp. 33-34: 'De man, die de kracht bezit den grond te bewerken en het veld om te spitten, de wereld door te reizen en met anderen handel te drijven, kan te gelijker tijd zijn huishouding niet bestieren; het komt met zijn levenswijze slecht overeen, dat hij daarvoor zorg draagt. De vrouw daarentegen, die van nature zwak en kalm is, is tot huiselijkheid en spaarzaamheid geneigd en is daardoor zeer geschikt om te bewaren, terwijl zij om dezelfde reden voor den inspannende en zwaren arbeid van geld te verdienen niet geschikt is.' Idem pp. 42-43.
92. Lissone-Wierdels 1925, pp. 152-156.
93. Lissone-Wierdels 1925, pp. 21-22. Een sterke vrouw is 'een "mannelijke vrouw" (in de zin zoals Socrates het bij monde van Xenophon verwoorde): 'dat wat we hier *mannelijk* of *sterk* noemen, heeft in het oorspronkelijke een groote kracht en beteekenis, zoodat men ternauwernood, met een schat van voorbeelden, alles zou kunnen aantonen, wat het beteekent. Het wil zeggen: wilskracht, sterkte des harten, arbeid, rijkdom, gezag, voordeel en eindelijk duidt het aan – op wie dit woord, van toepassing is, – een volmaakt wezen, uitmuntend in al deze deugden. Zij, die dit alles in zich verenigt, is een goede huisvrouw, en zij, die dit alles niet in zich heeft, is het niet'.
94. Lissone-Wierdels 1925, pp. 24-25.
95. Lissone-Wierdels 1925, p. 26.
96. Lissone-Wierdels 1925, p. 45.
97. Lissone-Wierdels 1925, pp. 141, 157: 'Integendeel, als er iemand te vinden is, die invloed op den man heeft, dan is het de vrouw alleen. En als de christelijke naastenliefde ons

- verplicht den vreemdeling goed te doen, hoe kan de vrouw dan denken dat zij niet verplicht is, haar man voor het goede te winnen en hem beter te maken?’
98. Breward 1970, p. 416.
  99. Breward 1970, p. 416. Later (p. 421) voegt hij er nog aan toe dat enkel partners kunnen huwen die van verschillend geslacht zijn en bloedverwantschappelijk op de juiste juridische afstand van elkaar staan.
  100. Breward 1970, p. 419.
  101. Breward 1970, pp. 416-418.
  102. Breward 1970, pp. 419-420.
  103. Voor Aristoteles, zie Breward 1970, pp. 428 en 436: ‘If it be said again that the heathen philosopher holdeth servitude to be natural, whereby some are by birth bond and others free, I answer that servitude proceedeth not of nature, but hath his original from the laws of nations and is a consequence of the fall. For all men by nature are equally and indifferently free, none more or less than others’.
  104. Breward 1970, pp. 419-420, 428 (God schiep de vrouw uit de zijde van de man). Perkins verwijst achtereenvolgens naar Gen.2.21; Matt. 19:26; Eph.5.31; gen. 1.26; 2.18; Deut.20.7; Matt.1.18; Gen. 1.28, 9.1 en Tim.5.14; Mal.2.15; 1 Cor.7, 2.9; Prov.31.11-13 (Spreuken, De Goede Vrouw). Op p. 420: ‘... after the fall of mankind it might be a sovereign means to avoid fornication and consequently to subdue and slake the burning lusts of the flesh (1 Cor.7.2, 9). And for this cause some schoolmen do err who could hold that the secret coming together of man and wife cannot be without sin, unless it be for the procreation of children. Lombard, the master of the *Sentences* saith the contrary, namely that marriage before the fall was only a duty, but now since the fall is also a remedy’.
  105. Breward 1970, p. 436.
  106. Breward 1970, pp. 436-437. Op dezelfde pagina’s spreekt hij van de ‘goodman and de goodwife of the house’.
  107. Breward 1970, pp. 436-438. Perkins spreekt op p. 437 overigens (gelijk Cats) over de ‘sabbath day’.
  108. Breward 1970, p. 432: ‘The master is a member in the family which hath power and bearteh rule over the servant’.
  109. Breward 1970, pp. 430-431: ‘Parents are they which have power and authority over children’.
  110. Perkins verwijst hierbij 1) naar Gen.20.16; 1 Sam. 30.5-8 en bij 2) Eph. 5.28; Exod. 21.10; Ruth 3.9.
  111. Breward 1970, pp. 427-428.
  112. Breward 1970, pp. 428-429.
  113. Breward 1970, p. 439.
  114. Breward 1970, p. 439.
  115. Breward 1970, p. 413.
  116. Watkins 1969, p. 185.
  117. Voorzien van gas, water en licht is het sinds de negentiende eeuw voor steeds groter aantallen mensen gewoon geworden dat het in huis in dit opzicht is geneutraliseerd aldus Meischke 1982. In het centraal verwarmde en geheel verlichte huis bestaan nauwelijks meer ‘koude’ en ‘warme’, ‘donkere’ en ‘lichte’ plaatsen. Zie ook Olsen 1993.
  118. Pontfoort 1984, p. 213.
  119. Coulton & Power 1928, p. 43, Watkins 1969, p. 217; idem Pontfoort 1984, pp. 256-257 die erop wijst dat een vrouw die is gehuwd met een goede man, gezegend is.
  120. Pontfoort 1984, p. 35 wijst erop dat er mannen zijn die van de rechte weg zijn geraakt doordat ze verliefd werden op ‘slechte en losbandige vrouwen’, met als gevolg dat ook deze mannen een wellustig en ontuchtig leven leiden.
  121. Watkins 1969, p. 220. Pontfoort 1984, p. 36: ‘Want, om de waarheid te zeggen, wat is een

- slechte, bandeloze en verdorven vrouw anders dan een monster van de natuur, iets dat misvormd is en buiten zijn eigen natuurlijke hoedanigheid is getreden, die moet zijn eenvoudig, rustig en deugdzaam?’
122. Pontfoort 1984, pp. 38-39: ‘Tegennatuurlijk is het, omdat er geen enkel dier of vogel is, die niet van nature van zijn partner, dat is het vrouwtjesdier houdt. Het is dus een zeer onnatuurlijke zaak als een met rede begaafde man het tegenovergestelde doet.’ Voorts, p. 133: ‘Met vrouwen die zo zijn [hele slechte, onredelijke vrouwen], bemoei ik me niet, want dat zijn tegennatuurlijke wezens’.
  123. Beckers 1942, pp. 186, 190. Van Oostrom 1996, p. 284 wijst erop dat dit het thema (de man die zich dient te leren beheersen) al in eerder eeuwen besproken wordt. ‘Jacob van Maerlant tracht op velerlei gebied zijn toehoorders – waarbij hij voor het overgrote deel de mannen op het oog heeft – te temperen en aan te sporen tot weloverwogen zelfbeheersing: in hun gelddorst en hun bloeddorst, in hun gulheid en hun geilheid, in het strijdperk, in de rechtszaal en in bed. Telkenmale zien we Maerlant waarschuwen voor oververhitting’.
  124. Coulton & Power 1928, pp. 111, 145, 149.
  125. Pontfoort 1984, pp. 49-50.
  126. Pontfoort 1984, p. 212.
  127. Uit de literatuur die middeleeuwse situaties onderzoekt wordt deze afzondering van de vrouw – zoals de aparte plaats, de kamer, in het midden van het (adelijke) huis, enkel bevestigd. Duby , Barthélemy & de La Ronchère 1992.
  128. Alberti benadrukt dat de gehuwde man dat doet door met zweet, bloed en tranen zijn zaken te doen, zodat hij haar het huis kan bieden. Hij doet het niet door binnen te blijven zitten.
  129. Becker 1942, p. 186.
  130. Coulton & Power 1928, pp. 106, 42, Bouwman 1996, pp. 85, 83, 55, 81, 60, 58, 59, 69, 70, 80.
  131. Coulton & Power 1928, pp. 41, 183, 184, 188; Watkins 1969, pp. 216, 211; Becker 1942, p. 190.
  132. Diverse auteurs (ook Bouwman 1996, pp. 57-58, 60 gebruikt het als argument) wijzen erop dat de mens – man en vrouw – door de Natuur van andere gaven is voorzien. De mens loopt rechtop, met het hoofd geheven en is zodoende geschapen voor de contemplatie van het door God geschapen heelal. Watkins 1969, p. 133.
  133. *ADWII*, pp. 1-2.
  134. Men raadt de vrouw aan haar man te behandelen zoals de dienstmaagd een kind (Cats), of gelijk mannen hun dieren behandelen (*Le Ménagier de Paris*). Wetend wat haar echtgenoot verlangt, doet de vrouw er goed aan hem dat te geven zonder dat hij zijn gezicht verliest.
  135. Coulton & Power 1928, p. 176.
  136. Een uitgebreid comparatief onderzoek zou dit nader kunnen onderzoeken.

Noten 3.2.3.

1. Aldus J.J. Schipper, uitgever van *ADW I*, p. ** verso. Niet alle zanggodinnen zijn aan hun attributen herkenbaar. Moormann 1987, pp. 174-177. Clio (Geschiedenis: met boek), Euterpe (Muziek: met fluit), Thalia (klucht en pastorale: banderole, kleine viool); Melpomene (Tragedie: hoorn, masker), Terpsichore (dans en zang: viool), Erato (lyrische en liefdes poëzie: viool, lier), Urania (astronomie: globe en kompas), Calliope (epische poëzie: boeken) en Polyhymnia (heroische hymnen: luit). De vier overige figuren zijn te onderscheiden in Apollo, Hermes, Athena en Pan.
2. Angel 1642, p. 8.
3. Hall 1974, p. 256.
4. Van Hoogstraten 1678, p. 118: 'De rechterhand ... om laeg uitgesteeken, was een teyken van ootmoedige beede'; Spies 1979; Graf 1993, pp. 44-69.
5. Sneller 1996.
6. Witstein 1969, 1980A, B.
7. Als doel van zijn *Trou-ringh* (*ADW II*, B3 verso) omschrijft hij: 'onse Lands-genooten met vermakelijckheit wat goets te doen lesen, en daar door bequamer te maken tot het huyselick en borgerlick leven, en een gelucksaligh sterven'.
8. Witstein 1980A, p. 44.
9. Witstein 1980A, p. 44.
10. Cats, *Voor-reden*, in: *ADW II*, p. B3: '... op dat alsoo yder een iet wat hier soude vinden dat op sijne bysondere gelegentheyt soude mogen slaan. Waar in ick meyne soo veel gedaan te hebben, dat'er by-naast niemant sal gevonden worden, of hy sal aan het een of het andere trouw-geval sijn eygen konnen toetsen en ter preuve stellen'.
11. Ver-maken in de zin zoals een kledingstuk veranderd wordt aldus Van Hoogstraten 1678. Zie daartoe hoofdstuk 4.
12. Cats, *Spiegel*, in: *ADW I*, pp. 479-480: 'Datse geheel buygsaam en reckelijck zynde tot veelderley saaken, oock verscheyden van aart wesende, met groot vernoeogen van hoorders en lesers, gevoegelijck konnen worden verdraeyt, en tot andere gelegentheden van saaken merckelijcken konnen worden uytgebreyt'.
13. Cats, *Spiegel*, in: *ADW I*, p. 607: 'Als 't diep verloopt/ verset men de bakens. Dit spreek-woort (gelijck meest al de andere) kan op verscheyde gelegentheden toe werden gepast; het selve kan dienen als iemant ouder van jaren werdende sijn maniere van leven, sijn kleet, sijn spijsse, sijn oeffeninge, en diergelijcke saken dient te veranderen'.
14. Cats, *Sinne- en Minnebeelden*, in: *ADW I*, p. 2 en 2verso: 'Eyndelijck, gunstige Leser, bidden wy u, niet te willen misduyden, dat wy de selve beelden ende gelijckenissem beyde ende tot menschelijcke invallen, ende tot Goddelijcke bedenckingen 't geheele werck door, onverscheydelijck hebben gebruyckt, en dat oock somwijlen met strijdige veranderingen, 't welcke misschien yemant mochte oordeelen, heet ende kout uyt eenen mont geblasen te zijn:..'.
'.
15. *ADW I*, p. 237 ('man, of jonck-gesel, of echte wijf, of vrye maeght'); pp. 281-282, 305-308, 377-382, 403-406.
16. Leeman & Braet 1987, p. 47; Miedema 1989A, pp. 96-108. De gewone stijl (*humile*) is een van de keuzemogelijkheden die een auteur binnen het retorische systeem ter beschikking staan; de andere twee zijn *grave* (verheven stijl) en *medium* (middenstijl), afhankelijk van de aard van het beschreven onderwerp.
17. Erasmus hanteert in zijn *Colloquies* regelmatig de dialoogvorm, zoals in zijn dialoog tussen de abt en de geleerde dame uit 1524 (Rummel 1996, pp. 174-179). Een zelfde procédé hanteert Cats overigens ook in zijn bespreking van de verschillende trouwgevallen door een jonge ongehuwde knaap (Philogame) en de oude, wijze man (Sophroniscus), *ADW II*, pp. 1-270.

18. ADWI, pp. 256, 356, 360, 361, 364.
19. ADWI, pp. 333, 356, 331.
20. ADWI, p. 237.
21. ADWI, p. 273.
22. ADWI, p. 237.
23. ADWI, p. 392.
24. ADWI, pp. 418, 424, 416-417, 413.
25. ADWI, p. 413.
26. ADWI, pp. 407, 408, 417, 411.
27. ADWI, p. 407.
28. ADWI, pp. 410, 409, 411, 412.
29. ADWI, p. 411: 'Het schricken is vergeefs, het sugten is verloren, Gij zijt'er toe gemaect, gy sijt'er toe geboren, Het moet al in het graf, al in het duyster gaen, Wat hier beneden wort beschenen van de Maen'.
30. In ADW II, p. B2verso wijst Cats in zijn *Voor-reden* op het gebruik van exempla om zaken te verhelderen. Op p. 282 (ADW I) stelt hij nadrukkelijk zoveel mogelijk gewone taal te gebruiken en in elk geval duistere zinnen te vermijden – met uitzondering daar waar de eerbaarheid enig omzichtig woordgebruik noodzakelijk maakt.
31. Andere auteurs bevestigen dat, zoals Alberti (Watkins 1969, p. 205-207) of Erasmus (Luijten 1996B II, p. 66).
32. ADWI, p. 282.
33. ADWI, p. 282.
34. Cats, *Voor-reden*, in: ADW II, p. B3.
35. ADWI, pp. 403-406.
36. Spies 1985.
37. ADWI, p. ***2 verso.
38. ADWI, pp. 285, 309, 383, 407.
39. ADWI, pp. 285, 309, 383-384, 407-408, 416.
40. Cats, *Spiegel*, in: ADW I, p. 615.
41. ADWI, p. 367.
42. ADWI, p. 367.
43. ADWI, p. 367, Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: ADW II, pp. 565-566.
44. Cats, *Trou-ringh*, in: ADW II, p. 2 'De wegh tot wetenschap is lang door regels, kort door exempels, seyt een wijs Schryver'.
45. Cats, *Spiegel*, in: ADW I, pp. 479-480.
46. Cats, *Spiegel*, in: ADW I, p. 479.
47. Cats, *Spiegel*, in: ADW I, pp. 479-480. Ze zijn als de kern, ze zijn als de parels, als vergulde appels in de zilveren schaal, als 'dochters van de langduerige ondervindinge', als 'beproeft gout', 'gansch bevalligh zyn om hare kortheyts wille', en juist door hun 'aangenaeme duysterheyt' slikt men de rauwe waarheid. Daarom werken ze krachtiger in dan gehele boeken.
48. Cats, *Voor-reden*, in: ADW II, p. B2verso- B3.
49. ADWI, p. 367. Moorman & Uitterhoeve 1987, p. 152.
50. Cats, *Voor-reden*, in: ADW II, pp. 565-566.
51. ADWI, p. 367.
52. Cats, *Voor-reden*, in: ADW II, p. B2verso-B3.
53. Bijvoorbeeld: ADW I: Abigaïl (pp. 318, 319, 330); Sara en Agar (pp. 318, 336), Job en Abraham (p. 321); Laban, Joseph en Potifar (p. 362; zie ook ADW II); Samson en Delila (p. 370); Adam en Eva (pp. 315, 360, 366, 369); ADW II: Jacob, Lea en Rachel (pp. 15-19).
54. Bijvoorbeeld ADW I: Amphion (p. 313); Andromache (p. 313); Helena (p. 314); Helena en Paris (p. 357), Nymfen (p. 321); Sabijnse maagden (p. 330); Cupido en Venus (p. 335);

- Medusa (p. 358); Odysseus (p. 365).
55. ADWI, p. 319 (over Juguldis en een ‘Gotschen over-heer’; over Clovis en Clothilde). Zo verwijst hij in ADWI, p. 393 bijvoorbeeld naar *Wonderbare geschiedenis voor waerachtig verhaelt by Simon Goulart, in het tweede deel van sijn wonderbare en gedenckweerdige Historien*, waarin een verhaal staat opgetekend uit 1563 over de ‘wolfsjongen’.
  56. Uitgebreider in Cats, *Tachtig-jarige bedenckingen*, in: ADW II, pp. 565-566.
  57. ADWI, pp. 328-330 (voorzien van een gravure).
  58. Concrete exempels die hij zegt aan boeken te hebben ontleend (bv. ADWI, p. 314 (‘Ick heb’ een soete vont op dit geval gelesen’), pp. 327, 328) dan wel die hij zegt uit eigen ervaring te kennen (bv. ADWI, p. 338 (‘Ick weet een seker huys’), p. 349 (‘Ick ken een vreemde wijfs’), p. 350 (‘laetst, daer ick was gescheept met soete reys-gesellen’), pp. 352, 357).
  59. ADWI, p. 263.
  60. ADWI, pp. 297-298.
  61. Luijten 1996B II, p. 28 schrijft dat Cats ‘de afbeelding als binnenkomer’ ziet.
  62. Luijten 1996B II, p. 30 verklaart dit als volgt: ‘Met die handelingen of manieren van doen wijzen zij op eigenaardigheden in het karakter van de mens. Zij doen een appèl op kennis van de alledaagse werkelijkheid en op het gezonde verstand en geven zo aan hoe men in amoureuze, morele en godsdienstige zin de zaken het best kan aanpakken’.
  63. Cats, *Sinne- en Minnebeelden*, in: ADWI, p. *** – ***2verso, p. 480.
  64. Het betreft een adaptatie van Aristoteles’ driedeling van de soorten geluk in het leven: ‘het leven dat gebaseerd is op genieten, het leven van aanzien, of het leven gewijd aan de studie.’ Zie Pannier & Verhaege 1999, pp. 20-21.
  65. De drie lagen die Cats aanbrengt in zijn ‘moralistisch’ embleem worden meestal aangeduid als ‘seksualiteit’, ‘maatschappij’ en ‘religie’, waarbij de eerste dient als verleidelijke entree, om te eindigen bij de diepzinnige overdenking. De eerste laag wordt dan als vermaak gezien en de tweede en derde laag als lering, wat geen recht doet aan de waarde die Cats (mét de klassieken) hecht aan de voortplanting. Zie Porteman 1984A, p. 4 die deze drie lagen beschouwt als Cats’ eigen toevoeging en als ‘typisch Hollands fenomeen’, want als reactie op de ‘lichtvoetige liefdesemblematiek’: ‘Onder de mom van een aantrekkelijk genre, door de jeugd geliefd, biedt Cats bij het modieus en graaggelezen liefdesembleem in een tweede en derde epigram nieuwe toepassingen die op de burgerplicht en het godsdienstige betrekking hebben. Deze techniek en deze verbinding van *jock* en ernst hebben op de tijdgenoten zeer veel indruk gemaakt.’
  66. Heuglijk dus in twee betekenissen: zowel tot blijdschap stemmend als gedenkwaardig en onvergetelijk.
  67. ADWI, pp. ***2, ***2 verso.
  68. Als bijschrift bij een beeld stelt hij bijv. voor (Cats, *Spiegel*, in: ADWI, p. 590): ‘De Leser beelde sich in een visscher, uyt een grooten vis een kleynen vis treckende en sijn kint toonende’ of ‘Het beeldt kan zijn een arm huys-man die staet en klaegt in een stal, daer niet en is als een doode koeye: in ‘t verschiet een rijck man in een treffelick paleys, klagende ontrent sijn eenig kint dat gestorven is’, of (p. 591): ‘De Leser heeft sich hier in te beelden iemant die een anders pap wil komen blasen, maer van den selven wert verstoten, met byvoeginge van ‘t gene het bygevoegde vers seyt...’.
  69. Cats, *Sinne- en Minnebeelden*, in: ADWI, p. ***2 verso: ‘Leest dan wie gy zijt *aendachtelijck*, verstaet *gesondelijck*, ooirdeelt *heusselijck*, en vaert wel, J.Cats.’ Luijten 1996B II, p. 29: hij gaat af op ‘stomme beelden’, ‘geringe saecken’ en ‘belachelijcke dinghen (...) in dewelcke men de goede zeden als met de vinger wysen, ende met de handen tasten kan’.
  70. Lodewick 1964.

71. Algemene stellingen, zoals *ADW I*: iedereen draagt kleding die behoort bij het eigen geslacht (p. 310), alle mensen zijn verschillend (pp. 313, 317), de mens raakt vaak door geringe zaken geïrriteerd (p. 315), de mens die aardse zaken wil, vertrouwt op het verkeerde (p. 315), de ervaring leert dat zoete woorden de boosheid verjaagd (p. 325), etc.
72. Het betreffende fragment vangt aan midden in een beschrijving van hoe het Helena is vergaan (*ADW I*, p. 408).
73. *ADW I*: ‘Wat baet een vlytig man als ‘t wyf een suermuyt is’ (p. 350: 12 x herhaald), ‘Schou al het dienstbaer volck’ (p. 362: 14 x herhaald).
74. *ADW I*, p. 315:
‘De liefde baert gedult. en haet het leppig spreken,
‘De liefde duyckt en swijgt, de liefde deekt gebreken,
‘De liefde weert geschil en ander ongeval,
‘De liefde, jonge vrou, de liefde recht’et al.’
Zie voorts *ADW I*, pp. 410, 411, 310, 324, 342, 350, 368-369.
75. *ADW I*, pp. 316, 325 (in hete posen, met geduld koelen).
76. Zie voor enkele voorbeelden *ADW I*, pp. 323, 341-342.
77. Zie bijv. *ADW I*, pp. 341-342.
78. *ADW I*, p. 411.
79. *ADW II*, p. B3 verso: ‘... de Nederlandsche tale te verçieren, de Hollandsche gedichten sachtvloeyende en sonder stoot- en stopwoorden te maken; ten eynde de selve eenpariglijk en sonder stuyten gelesen mochten worden’.
80. *ADW I*, p. 284: ‘Vrouwen-voordicht, toegeëygent alle ware Huys-moeders’. Een pagina eerder (pp. 283-284) geeft Cats trouwens een zelfde soort opsomming van extremen voor de huisvader: ‘Korte afbeeldinge eenes rechten Huys-vaders’.
81. Vaak wordt deze vertaald als ‘middenpositie’, zie Luijten 1996B II, p. 86. Krol 1997, p. 15 beschrijft dit hedendaagse beeld treffend, een beeld waarin ook Cats (gezien de herdrukken van zijn werk) nog past: ‘De tijd van zelfgenoegzaamheid, middelmatigheid en huisbakkenheid, die Nederland op z’n smalst laat zien. Dat zijn termen waarin men in de twintigste eeuw over de vroege negentiende eeuw spreekt.’ Voorts wijst ze erop dat aan het begin van de negentiende eeuw de term ‘middelmatig’ gehanteerd wordt in een denkkader waarin gedacht wordt in termen van evenwicht, en gulden middenweg: ‘het rustig rationalisme van de waarlijk gelukkige mens zou tot uitdrukking komen in diens gematigdheid’.
82. De Rijk 1981 wijst erop dat het bij Aristoteles niet gaat om de ‘gulden middenweg’, in de zin van het meetbare midden tussen twee extremen. Integendeel het betreft het proportionele, het harmonische midden die afhankelijk is van de betreffende situatie.
83. *ADW I*, p. 316.
84. *ADW I*, p. 316.
85. Schama 1988, p. 16.
86. Hij maant (*ADW I*, p. 352), wenst (p. 365), bidt (p. 371), zegt wat dienstig is (p. 311), wat beproeft (p. 321), geleerd (p. 370), getracht (p. 358) en geweten (p. 356) moet worden.
87. *ADW I*, p. 483. *ADW II*, p. B2 verso.
88. *ADW*, I. p. 549.
89. Lévi-Strauss 1978B, p. 173.
90. De Mare 1990B, p. 89.
91. Schama 1988, p. 16.
92. Rooijackers 1996, p. 163.
93. Van Vloten 1862 (waarvan zijn *Minnenbeelden en sinnebeelden* nog recentelijk herdrukt) en bijvoorbeeld de volksuitgave uit 1876 van D. Bolle te Rotterdam.
94. Scholz 1988, p. 73: ‘If the *topos* of the book of nature allowed for a reading of the world as an “universall and publik Manuscript, that lies expans’d unto the eyes of all” [Sir Thomas

- Browne, *Religio Medici, The Major Works* (1977), p. 78f], in which the norms of right living are revealed, albeit at times rather enigmatically, such a self-assured reading experience does not seem possible any longer in the world exemplified by Van Vloten's versions. As a result of the enormous hermeneutic gap which separates us, and which already separated Van Vloten's world from that of Renaissance epistème, it is hard to even imagine what it must have meant and how it must have felt to be able to read the world like a book, i.e. to be able to have an experience of the world which is akin to a reading experience'.
95. Gelderblom 1999, p. 56: 'Als stroming heeft het Frans-classicisme zo'n honderd jaar lang een flink stuk van het literaire leven van de Republiek beheerst, in georganiseerde vorm begint het in de herfst van 1669, wanneer te Amsterdam het genootschap Nil volentibus arduum (Niets is moeilijk voor hen die willen) opgericht'.
  96. Van Vloten 1862, p. 6. Van Vloten verwijst hierin ook naar de 'door Fransche school verwende – tijdgenooten'.
  97. Van Effen, geciteerd door Van Vloten 1862, p. 6: 'Zekerlijk zijn er gebreken in 's mans poëzy; 't is zeker dat zijn stijl niet genoeg is in een gedrongen en dat dikwijls de kracht van den zin met de uitgestrektheid der woorden niet evenmatig is. Men verwijt hem ook met recht het gebruik van dikwijls herhaalde stopwoorden, gelijk als *ick en weet niet wat en des al niet te min*'.
  98. Van Vloten 1862, p. 6.
  99. Gelderblom 1999, p. 57.
  100. Krol 1997, pp. 28-29: 'Als een van de kenmerken van het volkskarakter noemt bijvoorbeeld Ockers in zijn *Ontwerp tot een algemeene characterkunde* (1788-1797) de 'liefhebbers van eene stille, bezadigde levenswijze, en van geregelde zeden' en 'De gewoone *trant* van den *Nederlander* is het stil, geregeld, huislijk leven.' Frijhoff 1992 interpreteert dit overigens, zegt Krol, als 'huiselijk van aard'.
  101. Krol 1997, pp. 337-338.
  102. Van Vloten citeert hier Potgieter in *De Gids* van 1844, die overigens geen liefhebber was van Cats.
  103. Van Vloten 1862, p. 5.